

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

Дмитренко Степан Петрович

УДК: 323. 14:316.722

**Етнічні спільноти як суб'єкти формування політичної культури в
сучасній Україні.**

23.00.03 – політична культура та ідеологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник
Варзар Іван Михайлович
доктор політичних наук, професор

КИЇВ - 2010

ЗМІСТ

ВСТУП -----	3
РОЗДІЛ 1	
Теоретико-методологічні засади дослідження етнічних спільнот у контексті трансформації політико-культурного простору-----	11
1.1. Політологічний аналіз підходів до проблеми дослідження етнокультурних процесів-----	11
1.2. Теоретико-методологічні аспекти дослідження етнічних спільнот як суб'єктів формування політичної культури-----	41
Висновки до розділу 1 -----	73
РОЗДІЛ 2	
Механізми ефективного використання полікультурного потенціалу суспільства: світовий досвід та Україна-----	76
2.1. Етнічні спільноти та їх роль у процесі вдосконалення політичної культури-----	76
2.2. Особливості суб'єктивних впливів етнічних спільнот на характер формування політичної культури-----	103
Висновки до розділу 2 -----	125
РОЗДІЛ 3 -----	129
Етнічні спільноти в умовах формування демократичної політичної культури в сучасній Україні-----	129
3.1. Особливості і роль поліетнічної структури в політичній культурі сучасного українського суспільства-----	129
3.2. Етносоціальні суб'єкти формування демократичної політичної культури в сучасній Україні-----	156
Висновки до розділу 3 -----	179
ВИСНОВКИ -----	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ -----	188

Вступ

Актуальність теми. Сучасне уявлення про місце, роль і значущість суб'єктів формування політичної культури формується під впливом політичних, етнокультурних, національних процесів. Існування та розвиток етнічних феноменів, їх роль та місце в політичній історії та політичному середовищі актуалізує потребу дослідження цих явищ у політиці та політичній культурі. Залежно від ступеня своєї соціальної структурованості та цивілізаційної зрілості різні етнічні спільноти по-різному реагують на реалії суспільного розвитку. Одні з них, спираючись на суб'єктивний культурний, а відтак і політико-культурний потенціал, намагаються інтегруватися в сучасний глобалізований світ, зберегти та утвердити власну культурну самобутність, а інші концентруються на захисті власної унікальності від зовнішніх впливів, тим самим іноді підвищуючи власний рівень культурної ізоляції.

Нагальні проблеми взаємодії та співжиття народів та культур у різні часи лише змінювали свою гостроту, залежно від конкретних обставин та динаміки суспільно-політичних процесів. Для України сьогодні актуальність дослідження буття полікультурного суспільства є об'єктивною науковою, суспільною, політичною, загальнокультурною потребами. Нові принципи внутрішньодержавного співжиття етнічних спільнот у сучасній Україні змінюють політико-культурні, статусні, економічні, соціальні та інші умови їх існування, актуалізують нові, часто не притаманні для них раніше політико-культурні завдання. Українське суспільство складається з представників понад 130 етнічних спільнот, і дослідження їх політико-рольових завдань на тлі сучасних політичних процесів є вкрай актуальним, оскільки впливи етнічних спільнот на політичне середовище, напрями їх діяльності активно формують та видозмінюють зміст політико-культурних явищ. Попри це в Україні зберігається розрив між пропозиціями щодо розуміння побудови єдиного політико-культурного простору між владою та суспільством з боку держави та пропозиціями до держави щодо своїх ролей у цьому процесі з боку етносоціального середовища. У зв'язку з цим актуальною залишається

потреба у подальшому дослідженні та структуруванні рольових особливостей етнічних спільнот як суб'єктів формування сучасної політичної культури.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження складають наукові розробки зарубіжних учених з дослідження буття етнічних спільнот як етносоціальних, культурних та політико-культурних феноменів: У. Альтермата, Р. Брюбейкера, Е. Валерстайна, Е. Гобсбаума, Дж. Ротшильда, Е. Сміта, Д. Шнаппер та ін.

Проблематикою формування та розвитку етнічних спільнот у культурній та політичній консолідації суспільства на російських теренах початку ХХ ст. займалися П. Мілюков, С. Широкогоров, І. Ільїн. У радянській суспільно-політичній науці, в рамках власних досліджень проблематику культурних впливів етнічних спільнот, як етноісторичних та етносоціальних феноменів, розробляли: П. Кушнер, В. Козлов, С. Токарєв, Л. Гумільов, Ю. Бромлей та ін. Щодо сучасних російських вчених, які працюють у етноісторичній та етнокультурній царинах, то автор спирався на роботи В. Авдєєва, В. Тішкова, Б. Вінера, С. Лур'є.

Серед наукових розвідок українських учених, які започаткували дослідження в етнополітичній, культурологічній та політико-культурній сфері, відзначено роботи В. Старосольського, О. Бочковського, Л. Ребета. Основу дисертаційного дослідження склали праці сучасних українських вчених таких як: В. Андрущенко, О. Антонюк, В. Бебик, В. Бурдяк, О. Бабкіна, І. Варзар, М. Головатий, В. Євтух, Є. Головаха, М. Дмитренко, О. Картунов, І. Курас, І. Кресіна, В. Лісовий, О. Майборода, Л. Нагорна, Ю. Римаренко, С. Римаренко, О. Проскуріна та ін.

Політична наука в Україні визначає етнічні спільноти як суб'єкти політичної культури. Однак, теоретичне обґрунтування цієї позиції ще не завершене і дослідження етнічних спільнот як суб'єктів формування політичної культури в сучасній Україні не втратило своєї актуальності та зумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою комплексної науково-дослідної теми кафедри політології та державного управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Проблема громадянського суспільства та його розвиток в Україні»,

що входить до тематичного плану науково-дослідних робіт університету, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затверджений Ученою радою НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 27 січня 2005 року).

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в науково-теоретичному обґрунтуванні етнічних спільнот як суб'єктів формування політичної культури в Україні, а також поглибленні теоретичних уявлень про ролі етнічних спільнот у формуванні вітчизняного політико-культурного простору.

Реалізація поставленої мети досягається шляхом вирішення ряду завдань:

- здійснити аналіз основних підходів до виявлення та осмислення етнічних спільнот як культурних феноменів та суб'єктів формування політичної культури;
- запропонувати критерії, які характеризують можливості політико-культурних впливів етнічних спільнот на формування політичної культури;
- на основі запропонованих критеріїв дослідити основні ролі етнічних спільнот у процесі вдосконалення політичної культури в сучасній Україні;
- визначити основні особливості впливу етнічних спільнот на характер формування вітчизняної політичної культури;
- проаналізувати ризики та переваги поліетнічної структури українського суспільства;
- виокремити основні характеристики етносоціальних суб'єктів формування демократичної політичної культури в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження виступають етнічні спільноти як суб'єкти формування політичної культури.

Предметом дослідження є особливості культуротворчої діяльності етнічних спільнот як суб'єктів формування політичної культури в сучасній Україні.

Методологічну основу дослідження складає комплекс загальнонаукових та емпіричних методів дослідження, що забезпечує єдність гносеологічного, соціально-філософського та політологічного аналізу етнічних спільнот як суб'єктів формування політичної культури.

До загальнонаукових методів, які використовувалися в дисертаційному дослідженні, належить діалектичний метод, який застосовувався для більш

глибокого аналізу сутнісних основ етнічної спільноти як унікального етносоціального та культурного явища; історичний метод, який дозволив розглянути етнічну спільноту як історичний феномен, базову спільноту для виникнення класів, соціальних, професійних, елітарних груп, основу та носія політики як такої та похідних від неї інститутів і процесів; порівняльний метод, що використовувався для зіставлення рольових позицій етнічних спільнот у формуванні політичної культури як загальносуспільного феномена залежно від їх етнокультурних особливостей та рівня соціального розвитку; функціональний метод, який дозволив виявити залежність між рівнем соціального й цивілізаційного розвитку етнічної спільноти та її здатністю і готовністю усвідомлювати себе суб'єктом політичної культури, а відтак відігравати відповідну роль у формуванні цієї політичної культури; системний метод, котрий сприяв розгляду етнічних спільнот як частини політичного життя суспільства, його важливого та невід'ємного елемента, що становить кількісну та якісну основу політичних феноменів; історіологічний метод як провідний метод політичної етнології, який дозволив дати відповідь на питання генезису, сутності та структури етнічної спільноти як етноісторичного феномена зі складним комплексом культурних, соціальних, політико-культурних унікальностей.

Серед емпіричних методів застосовувався метод аналізу документів, зокрема законодавчих актів, дія яких має безпосереднє відношення до рольових завдань та статусних впливів етнічних спільнот на політичне середовище в Україні. Серед них: «Конституція України», «Декларація прав національностей», Закони України «Про національні меншини в Україні», «Про біженців», «Про громадянство України», «Про місцеве самоврядування в Україні».

Наукова новизна одержаних результатів полягає у дослідженні етнічних спільнот як суб'єктів формування політичної культури в сучасній Україні та визначенні їх ролі у процесі вдосконалення вітчизняної політичної культури.

Наукову новизну основних положень дисертації та особистий внесок автора становлять зроблені висновки, положення та рекомендації:

уперше:

– здійснено спробу аналізу етнічних спільнот як суб'єктів формування сучасної політичної культури в Україні. Спираючись на дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів, зазначено, що етнічна спільнота є історично сформованою соціальною спільністю, для якої характерні специфічні культурні моделі, які й обумовлюють суб'єктивний спосіб її самоорганізації та діяльності в навколишньому політико-культурному середовищі. Політична культура виступає як форма прояву суб'єктивних етнокультурних запитів етнічних спільнот у сфері політики;

– запропоновано критерії класифікації основних ролей етнічних спільнот у формуванні вітчизняної політичної культури. За такі критерії обрано: суспільно-політичний статус етнічної спільноти; особливості культурного та етносоціального розвитку етнічної спільноти; можливості впливу етнічної спільноти на політичне середовище і формування політичної культури;

– на основі цих критеріїв виділено: мобілізаційну роль етнічних спільнот як спосіб мобілізації членів етнічної спільноти у внутрішньоетнічний політико-культурний простір; формотворчу роль етнічних спільнот як діяльність із пропозиції та творення формотворчих ознак політичної культури; захисну роль етнічних спільнот як об'єктивне існування етнічної спільноти у якості групи захисника від зовнішніх впливів; інтегративну роль етнічних спільнот як технологію інтеграції етнічної спільноти у загальний політико-культурний простір;

– запропоновано основні ознаки етнічних спільнот як суб'єктів формування політичної культури. Ці ознаки можуть бути: відносно стабільні (які найбільш повільно або найбільш важко змінюються), нестабільні (більш рухливі, які зазнають впливу полікультурних, політичних та інших процесів, а також впливають у відповідь на ті ж процеси), змінні (які зазнають постійних впливів оточуючого середовища і через які етнічна спільнота найбільш активно відповідає на ці впливи).

удосконалено:

– теоретичне знання про те, що культура етнічної спільноти, з-поміж інших складових, становить зміст суб'єктивного начала етнічної спільноти як суб'єкта формування політичної культури;

– теоретичні уявлення про особливості впливу етносоціальних суб'єктів на формування політичної культури в сучасній Україні. Зазначено, що етнічні та культурні особливості етнічної спільноти значною мірою зумовлюють її зміст та форму її участі у формуванні політичної культури.

набули подальшого розвитку:

– систематизація наукових знань щодо рольових особливостей етнічних спільнот у формуванні політичної культури. Зміст та рольові завдання етнічних спільнот у формуванні політичної культури в сучасній Україні, які виконують титульна етнічна спільнота та національні меншини, усвідомлюються ними під час здійснення цих ролей;

– аналіз ризиків і переваг поліетнічної структури українського суспільства. Ризики та переваги вітчизняної поліетнічності допомагають зрозуміти особливості процесу формування сучасної української політичної культури та рольові призначення етнічних спільнот як суб'єктів її формування.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження дають можливість осмислити етнічні спільноти як суб'єкти формування політичної культури в сучасній Україні. У роботі зроблено спробу розкрити залежність суб'єктивного осмислення етнічними спільнотами своїх ролей у формуванні політичної культури від рівня їх соціального та цивілізаційного розвитку. Сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції можуть бути використані: у науково-дослідній роботі – для подальших теоретичних розробок у напрямку дослідження політичної культури, її суб'єктів, взаємовпливу етнічного та політико-культурного середовища через посередництво унікальностей етнічної культури; у навчальному процесі – при викладанні спецкурсів у вищих навчальних закладах, закладах підвищення кваліфікації, при створенні підручників, навчальних посібників, методичної та довідкової літератури; прикладний аспект

пов'язаний з можливістю практичного використання положень дисертації у виробленні та пропагуванні основних засад державної політики у політико-культурній та етнокультурній площинах; у правотворчій роботі, положення дисертації можуть прислужитися при розробці проектів законів України у галузі забезпечення прав етнічних спільнот.

Апробація результатів дослідження. Положення та висновки дисертації оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, а саме:

Міжнародній науковій конференції «Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні взаємини в контексті сучасних європейських процесів» (Чернівці, 2004); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Сучасний тероризм: філософія, ідеологія і форми прояву» (Житомир, 2004); Міжнародній науково-практичній конференції «Україна-Білорусь: політичні, економічні та культурні аспекти взаємин» (Чернівці, 2005); Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету – 2005» (Київ, 2005); Третіх Ірпінських міжнародних науково-педагогічних читань «Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому навчальному закладі освіти» (Ірпінь, 2005); Міжнародній науково-теоретичній конференції «Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі» (Київ, 2006); Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми розвитку політолого-етнологічних досліджень на сучасному етапі» (Київ, 2006); Науковій конференції «Дні політичної науки в МАУП» (Київ, 2006); Міжнародній науковій конференції «Другі міжнародні драгоманівські читання» (Київ, 2006); Міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційно-культурний простір: європейський вибір України» (Київ, 2007); Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Базові засади політолого-етнологічного мислення сучасності (об'єктивно-конструктивний характер нового етнополітичного мислення)» (Київ, 2008).

Публікації. Основні результати та висновки дисертаційного дослідження знайшли відображення у 12 наукових публікаціях, з них 7 статей (4 опубліковані у

фахових виданнях із політичних наук, визначених переліком ВАК України), 4 – тези наукових конференцій, а також ряд статей у науковому словнику.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 203 сторінки, в тому числі обсяг основної частини дисертації становить 187 сторінок, список використаних джерел налічує 183 позиції.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження етнічних спільнот у контексті трансформації політико-культурного простору

1.1. Політологічний аналіз підходів до проблеми дослідження етнокультурних процесів

Сучасні суспільства різняться між собою не так кількістю представників різних етнічних спільнот у їх складі, як тим, яку вагу мають їхні політичні пріоритети, культурні, релігійні, традиційні особливості та як ці фактори враховуються в політичному житті відповідних країн і держав.

У концептуальному сенсі проблематика, яку ми розглядаємо, у європейській, світовій та вітчизняній науці найбільш активно досліджується протягом останніх двох століть. “Наукове пізнання за два століття пройшло три метаетапи.

1. Етап класичної науки XIX ст.: єдина наукова картина світу з його Творцем – Богом, Абсолютним Розумом та ідеал об’єктивного знання на основі уявлення про те, що суб’єкт пізнання відділений від об’єкта, відбувається рух від відносної істини до абсолютної.

2. Етап неокласичної науки, яка відкидала наявність єдиної картини світу. Вона сповідувала парадигму, що кожен об’єкт пізнання має пояснюватися як певна єдність частин, де кожна частина набуває самостійного існування і відрізняється від інших (метод експлікації), де немає можливості відірвати суб’єкт пізнання від об’єкта і кожен факт може бути розглянутий під кутом зору нової теорії. Будь-яка істина є відотною.

3. Постнеокласична наука дедалі більше спирається на синергетичну парадигму, де здійснено спробу поглянути на світ з поєднанням двох позицій: 1) лінійно-стадіальної (логіка послідовності, аналогії), оскільки синергетика шукає аналогії між функціонуванням, поведінкою принципово різних систем природи і суспільства, які вивчаються різними науками, і ці науки привносять в синергетику свої ідеї; вчені здійснюють спроби пояснити “чужі” процеси з точки зору “своїх” науки; щось вони пояснюють правильно, а щось – ні; 2) поєднання синергетичного і постмодерністського підходів підштовхує дослідників до розгляду суспільного

знання як локалізованого, дрібного в різних точках біфуркації, яке з невизначеності ще не перейшло у визначеність, хаос ще не перейшов у порядок” [126, с. 107].

Як зазначав свого часу, російський учений Е. Баталов, – “нинішня ситуація є такою, що ледве не кожний дослідник, який працює у сфері політичної культури, повинен починати з уточнення свого розуміння цього феномена” [13, с. 32]. Тож для подальшого розгляду концептуальних підходів до сутності етнокультурних процесів та політико-культурних явищ з політологічної точки зору уточнимо, який зміст вкладає сучасна наука у поняття “концепція“, “наукова школа“, “етнічна спільнота” та “культура” і “політична культура” зокрема.

“Концепція, або концепт (від лат. conceptio – розуміння, система) – це певний спосіб розуміння (потрактування) якогось предмета, явища або процесу; основна точка зору на предмет; керівна ідея для їх систематичного висвітлення” [82]. Концепція насамперед вводить до теоретичного дискурсу вихідні принципи і передумови, базові поняття та схеми досліджень, формулює головні питання відповідних напрямів дослідження та ін. Іноді так називають неповну, нечітко сконструйовану теорію, щоб підкреслити її незавершеність, незакінчену схематичність. Вона здатна бути самостійною формою організації знання, особливо гуманітарного, задаючи його вихідні принципи, універсальні закони, основні категорії та поняття.

Концептуалізм як один із головних напрямів у вирішенні проблем загальних понять у давнину був представлений у гносеології стоїцизму, згідно з яким загальне проявляє себе через окреме. У середні віки яскравим його представником був П. Абеляр, а надалі, у Новий час, проблематику концептуалізму найбільш вдало розвивав Дж. Локк.

У рамках концепції, або, з точки зору класичного наукового дискурсу, неповної, нестрогої теорії, функціонують наукові школи. “В ідеалі наукова школа – це колективний ієрархічно організований розум, що концентрує досвід кількох поколінь. На практиці вона уособлює найяскравіший прояв колективної форми творчості під безпосереднім ідейним і практичним керівництвом визнаного ученого й учителя, який живить цей колектив науковими ідеями і визначає зміст і методи

наукових досліджень” [110]. Це історичне поняття, оскільки прикладами стародавніх наукових шкіл – колективних форм творення античних філософських концепцій були: Мілетська школа, Піфагорійська школа, школа Платона та інші. У сучасному розумінні наукові школи виникли у ХІХ ст., коли проблематика наукових досліджень значно розширилася, почали створюватися перші науково-дослідні інститути, з’явилися спеціалізовані наукові журнали. Головними ознаками наукової школи вважають: значущість одержаних результатів, авторитет у певній науковій галузі, спільні наукові погляди та оригінальні методики дослідження, наукові лідери, висока кваліфікація згуртованих навколо провідного вченого дослідників.

Сукупність адаптивних моделей існування етнічної спільноти можна розуміти як її культуру. Культура виступає явищем, яке, з-поміж інших, цементує етнічну спільноту, захищаючи її від розпаду. Сама ж етнічна спільнота виступає носієм цих моделей адаптації і суб’єктом своєї культури. Культура тут розуміється як структура, що має всередині себе чітко виражені механізми самозбереження навіть у мінливих культурно-політичних умовах. Ці механізми сприяють як адаптації своїх членів до зовнішнього – природного і культурно-політичного оточення, так і пристосуванню зовнішньої реальності до власних потреб. Свого часу О. Шпенглер, відповідаючи на питання про суть компонентів, які утворюють культуру та пов’язуючи її із соціальним та політичним світом, дав хоч і доволі поетичне, але точне її визначення. “Як листя, квіти, гілки й плоди виражають у зовнішньому вигляді, формі та способі зростання існування рослини, так і етнічні, політичні й господарські утворення відіграють ту ж роль в існуванні культури” [179, с.189]

Поняття “культура” виникло ще в античну епоху. У трактатах мислителів того часу воно означало обробку землі, виховання, поклоніння та ін. Аж до епохи Просвітництва культура виступала як культура поведінки, культура обробки ґрунту, система і спосіб отримання знань тощо. Від ХVІІ ст. це поняття поступово отримує більш самостійний статус. Її вже визначають як нашу “другу природу”, як

складний процес подолання людиною природи, а себе розуміють, як природну істоту.

Сучасна наука пояснює культуру як складне, глибоке і досить суперечливе явище. Спробуємо виокремити сутнісні характеристики культури:

1. Культура – все створено людиною, процес і результат людської діяльності.
2. Культура – творча діяльність людини, завдяки якій людина реалізує свої можливості, самого себе.
3. Культура – система відносин між людьми, людиною і природою, система цінностей, норм, які існують у суспільстві.
4. Культура – міра людського в людині, тобто те, що робить людину людиною.
5. Культура організовує життя людини, вона виробляє систему механізмів, які формують тип поведінки, обмежуючи біологічне в людині.
6. Культура виконує певні функції, серед яких головними є: захисна і перетворююча, інформаційна, комунікативна, нормативна, визначальна [91, с. 43-44].

Український учений В. Бебик звертає увагу на те, що з методологічної точки зору існує чотири особливості у визначенні сутності культури як способу буття людей. “Перша була вже згадана вище – це праця, практика, діяльність – головна здатність людини, завдяки чому вона вийшла з-під безпосереднього підкорення природному середовищу й почала влаштовувати для себе власне середовище шляхом цілеспрямованого перетворення речовин природи. Це показує, що людина створює власний, людський світ, тобто іншу олюднену природу, без якої вона не може жити по-людськи” [15, с. 33]. Друга особливість людського буття, яка поряд із працею робить необхідним становлення культури, криється в суспільно-історичній організації всього людського життя. Культура може виникнути тільки як продукт суспільства, що перебуває в історичному розвитку. Але перебіг історії суспільства є подвійним: це, з одного боку, історія предметного світу, що створюється і змінюється людьми, а, з іншого, – історія самих людей, їхнього

індивідуального розвитку. З цієї подвійності й складаються можливості суспільства накопичувати досвід попереднього розвитку.

Досвід, закарбований у предметах і знаках, може зберігатися тривалий час та бути доступним для віддалених історичних епох. Тільки завдяки цьому формується суспільно-історична пам'ять суспільства і людства, без чого існування культури не мислиться [15, с. 34]. Третя особливість людського буття, що пов'язана з попередньою, це родо-індивідуальна або, точніше, суспільно-індивідуальна структура усього життя людей [15, с. 33].

Четверта особливість людського буття, яка певною мірою узагальнює всі попередні, полягає в тому, що тільки людській істоті, наділеній свідомістю, усвідомленням поведінки та дій, притаманна властивість не просто бути й жити “для себе”, а й мати внутрішній, суб'єктивний духовний світ [15, с. 34].

Цікаве бачення культури запропонував російський учений І. Ільїн: “Культура є явищем внутрішнім і органічним: вона захоплює глибину людської душі та складається на шляхах живої, таємничої доцільності. Цим вона відрізняється від цивілізації, котра може засвоюватися зовнішньо і поверхнево, і не вимагає всієї повноти душевної участі. Тому народ може мати древню і витончену духовну культуру, але у питаннях зовнішньої цивілізації (одяг, житло, шляхи сполучення, промислова техніка і т.д.) демонструвати відсталість і первісність. І навпаки: народ може стояти на найвищому щаблі техніки і цивілізації, а в питаннях духовної культури (моральність, наука, мистецтво, політика і господарство) переживати епоху занепаду” [71, с. 28].

Таким чином, культура виступає своєрідним носієм внутрішнього змісту і зовнішнього прояву сутності людини та людської (етнічної) спільноти. “Етнічна спільнота (грецьк. Ethnos – плем'я, народ) – це група людей, які історично пов'язані спільною територією, формуванням мови, традицій, культури, побуту, особливостями психічного складу й усвідомлюють себе як окреме ціле” [5, с. 76-77]. Культуру тут можна характеризувати як своєрідну систему можливостей етнічної, соціальної, політичної діяльності окремої людини та (у нашому випадку) етнічної спільноти. Вона формує спрямованість індивідуальної та

групової діяльності людей, регулює їх діяльнісний потенціал, наповнює внутрішнім змістом саму цю діяльність. “Культура – це єдине ціле, що складається зі знання, віри, мистецтва, моралі, права, звичаїв, інших здібностей та навичок, використовуваних людиною як чинником суспільства” [73, с. 40].

Щодо політики, то вона не є відокремленою від суспільства та його культури в цілому, та етнічної спільноти як органічної складової суспільної організації. Культура являє собою єдність частин, вона функціонує як діалектична взаємодія цих частин, їх взаємного доповнення і взаємозбагачення в рамках об'єднуючого їх суспільства. Перебуваючи в єдності, ціле (культура) і частина (політика) переходять одна в одну таким чином, що створюють складне співвідношення загального і особливого, сутності та явища, змісту і форми. Діалектична єдність цілого і частини означає, що вони обопільно утримуються один в одному, утворюючи тотожність, і разом з тим розрізняються, коли породжують певні змістово-функціональні дії своїх носіїв. Єдність культури та політики як цілого і частини виступає як методологічний засіб для пізнання політичної культури, визначення її змісту, структури та функцій. Політична культура віддзеркалює досягнутий рівень включеності культури в політичну діяльність та політичної свідомості в реальну культуру суспільства, групи, особи [15, с. 37-38].

“Політична культура – 1) якісний склад політичного життя суспільства, що визначається історичними, соціально-економічними і політичними умовами та відображає рівень засвоєння суб'єктом – суспільством, групою, особою – відповідних політичних відносин, способів діяльності, норм і цінностей, ступінь соціокультурного розвитку людини та ступінь її активності у перетворенні політичної, соціальної дійсності; 2) сукупність індивідуальних позицій та орієнтацій учасників системи, політичного процесу; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм відповідного значення” [41, с. 588].

“Таким чином, політична культура характеризується як явище, що має подвійну сутність, адже вона являє собою, з одного боку, субсистему політичної системи суспільства, а з іншого боку – субсистему його загальної культурної системи. Це спільне поле функціонування двох систем суспільства: політичної та

культурної. Через нього суспільна культура впливає на характер політичних стосунків, а ті, у свою чергу, здійснюють зворотній вплив на культуру суспільства” [52, с. 10]. Український учений В. Бебик наголошує, що взаємовплив і взаємозв’язок культури та політики є теоретико-методологічною підставою для вивчення закономірностей впливу культури на політичний розвиток особи, соціальної групи, суспільства у цілому.

Генеza та змістовне наповнення цього терміна пов’язані з диференціацією такого складного явища як культура у її суперечливому розвитку та впливах на етнічні спільноти та суспільство в цілому. У цьому аспекті – трактуванні суспільства як складної органічної системи, де культура виступає силою, яка об’єднує людей, а політична культура є способом та своєрідною технологією їх участі в політиці та впливу на неї, пропонував розглядати суспільні явища ще І. Гердер. Його робота “Ідеї до філософії історії людства” була першою, де з’явилося поняття “політична культура” та було запропоновано вже згадані підходи до розуміння суспільних процесів.

Щодо сучасної західної політичної науки, то там причини використання терміна “культура” у галузі політики трактуються доволі широко, однак найбільш значущі група білоруських учених (Е. Бабосов, В. Набелатов, Н. Єфімова) пропонує звести до таких: по-перше, дослідження політичних інститутів, політичної влади у їх складній взаємодії із соціальним та етносоціальним середовищем без звернення до людини у її, в тому числі й етнічному бутті є неможливим. Етнічне буття людини доволі чітко виражається у культурних вимірах і змістах, які у свою чергу, є підґрунтям будь-якої соціальної дії. Культура тут виступає як найширше поле активності між соціальним суб’єктом і суб’єктом політики. По-друге, політична культура виражає не тільки специфіку політичного процесу, але являє собою такий спосіб політичної дії, який має якісну сторону, виражену насамперед у прогресивному чи консервативному впливі на розвиток усіх форм суспільної свідомості.

У цьому ж зв’язку варто відзначити використання “поняття політична культура” Е. Джеймсом у надрукованій ним в одному з академічних американських

видань статті “Місце політичних і соціальних наук у сучасному вихованні. Головною його думкою стало те, що “високому ступеню політичної культури повинно відповідати і соціально-політичне виховання народу” [131, с. 24]. Тут політична культура розглядається як явище, яке об’єднує ідеологічні й соціальні та психологічні прояви буття етнічних спільнот водночас як суто етнічних феноменів та як членів суспільства. “Політичну культуру можна розглядати в такій структурі: політична культура на макрорівні (особистість), на макрорівні (організаційне середовище), на мегарівні (суспільство, держава, нація)” [18, с. 176]. Водночас з цим, такий підхід дає можливість розглядати політичну культуру не як індивідуальне, а як групове, етнічне та соціальне явище.

Культура виникла історично раніше від політики, політика є похідною від світу культури та політичної культури, проте особливості їх змісту та способів формування і функціонування зумовлюють більш активний і визначальний вплив політики на культурне середовище. “Є сфера життєдіяльності держав і суспільств, яка найменше узгоджується з тим процесом, який ми сьогодні називаємо глобалізацією, і це – національна культура, яка протягом усієї історії людства була найважливішим фактором у процесі формування політико-культурних переваг” [166, с. 5]. Однак ці впливи не варто абсолютизувати. В. Бебик, М. Головатий та В. Ребкало звертають увагу на те, що у розумінні змісту політичної культури і політична і культурна складова мають рівні права, але коли ми починаємо визначати функціональні особливості цих явищ, то політична демонструє свій визначальний щодо до культурної вплив. Поєднання політико-культурних явищ та процесів через їх взаємне включення у зміст політичної культури дає уявлення про здатність людини мислити політичними категоріями, давати правильну оцінку політичним фактам і процесам, допомагає відповісти на питання, чому люди приймають те чи інше рішення, схиляються до тієї чи іншої позиції. Так С. Ліпсет пропонував розглядати політичну культуру як певну сукупність ритуалів, “які слугують збереженню законності різних видів демократичної діяльності” [93, с. 203]. Учені підкреслюють, що предметом оцінки і соціально-теоретичного аналізу, а також і критерієм визначення та виявлення політичної культури

виступають форми, засоби і зміст практичної діяльності окремої людини та етнічної (авт.) чи соціальної групи.

Багато вітчизняних та зарубіжних учених пропонують розглядати політичну культуру як суб'єктивне явище, яке має особливості її носія або суб'єкта – етнічної спільноти, соціальної групи, конкретного індивіда. До суб'єктів політичної культури відносять індивідів; малу, середню, або велику групу; регіон; державу; націю; партію; клас тощо. До цих учених належать А. Браун, Д. Грей, Л. Пай, Б. Джесоп та інші. Відзначаючи цей аспект, Л. Пай пише: “Кожна політична культура визначає для свого суспільства загальноприйнятій кругозір або обмеження у політиці, легітимні зв'язки між соціальними і приватними сферами життя...ранг допустимих проблем і усвідомлення функцій політичного процесу” [131, с. 29-30].

На індивідуальному та груповому рівнях політична культура виступає єдністю культури політичного мислення, свідомості та поведінки людей, соціальних, етносоціальних та ін. груп, а на суспільному рівні вона доповнюється ще й таким елементом як культура функціонування політичної системи з усіма її складовими. Тоді, на думку В. Бебика, М. Головатого та В. Ребкала, політична культура виступає своєрідною матрицею політичного життя, задає форму, напрям і динаміку політичному мислення як окремого громадянина, так і етнічних спільнот.

Українські вчені наголошують, що при такому підході треба враховувати, що по-перше, політична культура означає рівень розвитку політичної дійсності як особливої системної якості. Вона, політична культура, характеризує рівень розвитку політичної свідомості та політичної діяльності, політичних відносин і політичної влади, політичного життя в цілому. По-друге, характеристика політичної культури як рівня розвитку політичного життя суспільства дозволяє включити в нього, з одного боку, усвідомлення необхідності досягнення суспільною системою такого стану її політичної культури, який є максимально високим за даних умов економічного, соціального і політичного розвитку, а тому є ідеальним для цього стану політичної культури, а з іншого боку, оцінку наявного рівня політичної культури в політичному житті певного суспільства. По-третє, політична культура являє собою такий якісний стан, який характеризує рівень

розвитку політичного життя суспільства і, поряд з цим, критерій, на підставі якого оцінюють цей рівень. По-четверте, у зміст політичної культури варто включати рівень розвитку як позитивних, так і негативних політичних явищ. Як об'єктивний стан, політична культура властива кожній державно організованій людській спільноті. Питання тільки в тому, чи є вона низькою, пасивною, негативною, демократичною, ліберальною, тоталітарною і т. д.

Практична необхідність дати відповідь на політичні трансформації в українському суспільстві початку 90-х років ХХ століття дала поштовх для вітчизняних учених до вироблення нових засад та нових теоретичних моделей української політичної культури новітньої доби. В українській політичній думці поняття “політична культура” чи не вперше застосував В. Липинський. У його розумінні воно означало “хотіння і вміння” національної еліти використовувати у своїй діяльності “дані політичної науки”. “Рівень політичної культури за В. Липинським, є показником інтелігентності даної нації, її здатності “спокійно і правдиво” аналізувати суспільні явища і передбачати наслідки подій” [109]. Українські вчені В. Бурдяк та Н. Ротар пропонують виділяти у вітчизняній концепції політичної культури два теоретичні напрямки. Перший пропонує розглядати політичну культуру як сукупність знань, цінностей, політичного досвіду та традицій, а також принципів і способів політичної діяльності та функціонування політичних інститутів. Ці ознаки не ототожнюються із загальними характеристиками політичної системи, до складу якої ця політична культура входить.

Цей підхід дозволяє врахувати особливо важливу роль історичного і політичного досвіду, політичних традицій та звичаїв, міфів, символів, які значною мірою впливають на формування політичної свідомості на індивідуальному та груповому рівнях. Національний, український політичний досвід та його історична ретроспекція в рамках політичної культури українців розглядається як одна з передумов становлення сучасної демократичної політичної системи та впровадження нових принципів політичного життя. Теоретиками цього напрямку є

Л. Нагорна, В. Полохало, В. Потульницький, О. Семків, В. Цимбалістий, П. Сас та інші.

Л. Нагорна стверджує, що політична культура в Україні не є однорідною, тут варто говорити про одночасне існування та функціонування двох типів політичної культури – політичної культури центральної і східної України та політичної культури західної частини України. Політична культура першого регіону має виразні переваги колективістських орієнтацій, вона є доволі прагматичною та реалістичною, зі значними перевагами егалітаризму та етатизму, що дає підстави твердити про її більшу прихильність до східного типу політичної культури. Для західноукраїнського регіону серед політико-культурних пріоритетів помітним є домінування духовних начал, розуміння свободи як найвищої політичної та особистісної цінності, високий індивідуалізм та прихильність до творення національних політико-елітарних політичних цінностей. Такі критерії дозволяють говорити про домінування у цьому регіоні західного типу політичної культури.

Другий напрям дослідження політичної культури в Україні аналізує її під кутом зору узагальнюючих політико-психологічних характеристик індивіда, ступеня його політичної розвиненості, бажання та вміння реалізувати свої політичні знання та принципи в межах існуючої політичної системи. Тут, насамперед звертаються до національного характеру, національної культури, менталітету, які пов'язані з національним психологічним типом та сприяють формуванню певних політичних орієнтацій, що й реалізуються у відповідній політичній поведінці. У рамках цієї проблематики плідно працюють В. Бебик, Є. Головаха, В. Лісовий, О. Рудакевич та інші.

Так, О. Рудакевич пропонує визначати політичну культуру українців як культуру західного (європейського) типу. Такий висновок учений робить виходячи з аналізу особливостей ментальності та психологічного складу українців. Для нього політична культура виступає різновидом духовної культури з відповідним рівнем свідомості та політичної свідомості зокрема. Для української політичної культури, на думку вченого, характерним є доволі гармонійний розвиток усіх основних духовних функцій людини, її розуму та почуттів. Носії такої політичної культури

намагаються здійснювати врівноважений вплив на політику як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні.

Український дослідник В. Бебик звертає увагу на те, що стосовно внутрішнього змісту основних елементів політичної культури та їх структури висловлюються доволі суперечливі думки. Незважаючи на об'ємність цитати, вважаємо за необхідне навести її повністю. “Одні стверджують, що політична культура, виступаючи “визначеною системою цінностей соціуму та його громадян, системою політичних інститутів і способів колективної та індивідуальної політичної діяльності, виявляється і передумовою, і засобом реалізації політичної творчості людей. Другі визначають політичну культуру як “сукупність поглядів, переконань, орієнтацій і зразків поведінки, що визначають відношення людей до політичної сфери життя суспільства, рівень та спрямованість їх політичної активності. Треті вбачають у політичній культурі об'єктивне відображення “в самій сфері класового протиборства міру практичної реалізації корінних класових інтересів і політичних принципів, лозунгів, доктрин та ідей, що проголошуються політичними партіями, державою, політичними діячами”. Четверті вважають, що політична культура “виявляє процес формування та реалізації сутнісних сил соціального суб'єкта (суспільства, класу, групи, особи) в суспільно-політичній діяльності (а опосередковано – у будь-якій соціальній діяльності), її цілях, засобах, результатах. Вона розкриває міру соціального розвитку людини як суб'єкта перетворення соціальних відношень”. На думку п'ятих, політичну культуру можна характеризувати як “систему історично складених, відносно стійких і репрезентованих (“зразкових”) переконань, уявлень, установок свідомості та моделей поведінки індивідів і груп, а також моделей функціонування політичних інститутів та утвореної ними системи, що виявляється в безпосередній діяльності суб'єктів політичного процесу, у визначенні її основних напрямків і форм, що тим самим забезпечують відтворення і подальшу еволюцію політичного життя на основі спадкоємності” [15, с. 31]. Саме тому, зважаючи на таку ситуацію у дослідженні політичної культури, ми і починали з уточнення підходів до змісту політичної культури та інших явищ, на які будемо спиратись у цьому дослідженні.

У західній політичній науці існували свої причини до підвищеного інтересу щодо вивчення політико-культурних явищ. Безпосередній імпульс до розвитку базових засад політичної культури дало розуміння необхідності перебороти наслідки кризи інституціоналізму, коли типологія політичних систем і процесів уже не пояснювала глибинну сутність цих та інших політичних явищ. “Концепція політичної культури, відмічають багато західних вчених, покликана “... знищити наростаючий розрив у біхевіоральному підході між рівнем мікроаналізу і ...макроаналізу”, вона може бути використана як “...той зв'язок, якого не вистачало щоб заповнити у політичних дослідженнях те, що не може бути пояснено іншими засобами” [131, с. 28]. За допомогою концепції політичної культури західні вчені намагаються глибше, із середини пізнати світ політичних явищ та процесів, а багатоманітність підходів у поясненні сутності політичної культури, вже пояснюють змінністю політичних явищ і процесів та концептуальною незавершеністю політико-культурних досліджень. Тут доречною буде точка зору французького вченого П. Бурдьє, який вважав, що “думок щодо проблеми тим більше, чим більше в ній зацікавленості” [26, с. 137]. Для з'ясування сутності політико-культурних феноменів, у рамках західних концептуальних підходів часто залучають засоби соціальної психології, соціальної та культурної антропології, теоретичні здобутки етнологічних концепцій (через роботи Б. Малиновського й Р. Лінтона) та низку інших методологічних підходів.

Спираючись на дослідження російської вченої С. Лур'є, вважаємо, що історично першою концепцією, яка вивчала й пов'язувала в єдине ціле етнічні спільноти та їх культурну своєрідність, був еволюціонізм. Він зародився в кінці XVIII ст., а широкого розповсюдження набув протягом XIX ст. Формування еволюціонізму було тісно пов'язане з вельми популярною на той час теорією розвитку, яку вперше сформулював Л. Окен у своїй концепції “виникнення всього живого з первинного слизу”, а вже у класичному вигляді теорію еволюції запропонував Ч. Дарвін у своїй роботі “Походження видів”, яка вийшла друком у 1859 р. Щодо гуманітарних наук (і суспільних у тому числі), то еволюціонізм відображав основний напрям суспільно-політичної думки того часу про те, що

розвиток суспільства й політичного середовища буде проходити тільки еволюційним шляхом, без потрясінь і непередбачуваних катаклізмів. На цій основі будував свою теорію О. Конт та, в межах своєї наукової школи, його послідовники – Є. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, Ш. Летурно та інші. У 1843-1847 роках Г. Клемм видав свою п'ятитомну “Загальну історію культури людства”, а вже услід за ним австрійський учений І. Унгер у 1850 р. публікує свою роботу “Шлюб і його всесвітньо-історичний розвиток”, і, нарешті, в 1859 р. побачила світ “Антропологія диких народів” Т. Вайца. Йдучи за цими трьома піонерами еволюціонізму в рамках концепції свої погляди розвивали Є. Тайлор, Дж. Мак-Ленан, Дж. Лаббок, А. Бастіан, Л. Морган та інші.

На думку Е. Дюркгейма, суспільство є певним моральним колективом, системою психологічної взаємодії. Соціальні відносини вчений розумів як соціально-психологічні зв'язки між людьми. Оскільки всі теорії, а особливо у галузі суспільних наук, на думку Е. Дюркгейма, обтяжені різними упередженнями, то вони не завжди дають правильне уявлення про дійсність. Така до певної міри хибна свідомість, обтяжена ідеологічними штампами усе ж допомагає знаходити спільну мову в середині соціуму, виробляти колективні уявлення. Допомагаючи людині орієнтуватися в навколишньому соціальному світі, хибні теорії та уявлення закріплюються у звичаях і сприймаються як загальна істина. Справжній зміст таких уявлень слід шукати у внутрішньому світі людини, її психологічному складі, групових релігійних та ідеологічних, культурно-побутових явищах і процесах.

Соціальні та культурні явища виступають чинниками певної суспільної культурно-психологічної єдності. Відповідно суспільство становить особливу духовну, обриту культурою реальність, яка відрізняється від певних індивідуальних, психологічних настанов людини. Колективні уявлення можуть примусово нав'язуватися людській свідомості суспільним середовищем, а тому коріння ідеології не завжди слід шукати тільки у психології людини. Тому у дослідженні суспільних явищ треба вивчати не ідеї, а соціальні факти, не завжди звертаючи увагу на ідеологічні стереотипи.

Класична теорія еволюціонізму намагається запропонувати певні універсальні закони розвитку людської культури та етнічної спільноти як її носія. Для цього акцент робиться тому, що етнокультурний розвиток проходить відповідно до певних стадій, які є спільними для всіх етнічних спільнот, а подібність тих чи інших культур пояснюють подібністю розумових здібностей людини, не залежно від її етнічної приналежності. Виходячи з цього, первісні суспільства мали спільні для всіх народів соціальні, економічні, культурні, політичні та ін. моделі. Кожний із елементів культури, відкритий чи знайдений під час етнологічних досліджень, зіставляли з міфологемами первісного суспільства і класифікували відповідно до тієї чи іншої стадії розвитку людства у своєрідний ланцюжок, який і відображав етапи розвитку тієї чи іншої культурної чи політичної моделі етнічного життя.

Зародження теорії дифузійнізму тісно пов'язують з іменем німецького вченого Ф. Ратцеля – засновника антропогеографічної школи. На його думку, визначальну роль у формуванні тієї чи іншої моделі етнічної культури має географічне середовище, до якого пристосовується етнічна спільнота. Теоретиками дифузійнізму є вже згадуваний Ф. Ратцель (його робота “Антропогеографія”, яка вийшла друком у 1909 р.), Р. Гребнер (книга “Метод етнології”, 1905 р.), Г. Еліот-Сміт та його робота “Культура” 1928 р. та В. Шмідт (робота “Настільна книга з методів культурно-історичної етнології” 1937 р.).

Ця теорія має за мету продемонструвати поширення культур з одного чи кількох визначених культурологічних центрів паралельно із взаємопов'язаністю етногенезу. Кожний з елементів культури виник на конкретному етнічному ґрунті у конкретному регіоні (своєрідному епіцентрі етногенезу) і звідти поширюється по всьому світу. Головні фактори розвитку культури пов'язані із запозиченнями, перенесеннями цих факторів, при цьому це не тільки предмети матеріальної культури, але й ідеї, міфи, ідеології та ін. Ці запозичення можуть стосуватися сприйняття Європою політичних ідей, наприклад, консерватизму, який швидко перестав бути теоретичною власністю французьких учених, або національною практикою виключно Британської імперії.

На думку Ф. Ратцеля, явища культури є ознаками взаємного зв'язку між народами. Він підкреслював зв'язок історії народів з історією «етнографічних предметів». Основним шляхом поширення таких предметів є людська життєдіяльність та внутрішній творчий зміст людської свідомості. До прихильників цього підходу відносять представників Віденської етнологічної, культурологічної школи: П. Лезера, В. Шмідта, В. Коперса, Й. Гекеля. «Глава цієї школи Й. Гекель будував історизм на таких «чотирьох китах»: 1) єдність, тотожність людства; 2) відсутність народів без історії; 3) відсутність історичної закономірності; 4) історичні фактори причинності мають складну природу» [87, с. 55]. Учений вважав, що причини виникнення певних явищ етнічного життя та культури у кожному конкретному випадку слід шукати у відповідному історичному періоді розвитку країни та суспільства, які вивчаються.

Функціоналізм. Засадничі принципи концепції було запропоновано ще наприкінці XIX ст., французьким соціологом Є. Дюркгеймом, а особливого поширення вона набула починаючи з 20 х років XX ст. Фундаторами цієї теорії були: Р. Турнвальд («Людське суспільство у своїй соціологічній основі» 1931р.), Б. Малиновський, який у 1944 р., видав свою роботу „Наукова теорія культури”, та А. Редклифф-Браун з його фундаментальною працею “Структура і функції в примітивному суспільстві” 1952 р. До аксіом функціоналізму відносять: культурні елементи, людські групи (етнічні спільноти) та системи символів. Вони виступають трьома головними складовими культурного процесу. Культурний процес з точки зору його проявів завжди включає в себе людський фактор, за своєю сутністю культура є механізмом за допомогою якого людина легше вирішує проблеми, які ставить перед нею довкілля.

Найбільш відомими серед теорій функціоналістів є теорії Б. Малиновського та А. Редкліффа- Брауна.

Б. Малиновський вважав, що історичний процес не придатний для об'єктивного пізнання, а спроби його тривалого дослідження мають вельми сумнівну перспективу. Аналізуючи його підхід, російська дослідниця С. Лур'є звертає увагу на те, що культура забезпечує потреби індивіда і насамперед три

основні: базові, суто фізіологічні та фізичні; похідні від них (розподіл їжі, розподіл праці, захист, соціальний контроль), та інтегративні, під якими учений розумів психологічну безпеку, соціальну гармонію, ціль життя, закони, релігію, мистецтво, міфологію. У рамках однієї зі згаданих потреб кожний елемент культури має свою функцію. Учений виходить із того, що те, що корисно для суспільства, функціонально корисно і для індивіда, більш того, що корисне і функціональне для суспільства, те корисне і функціональне для етнічної спільноти. Це означає, що етнічна спільнота цілком свідома потреб соціальної спільноти кожного з своїх рівнів, а тому фактично завжди може бути зацікавленою у задоволенні цих потреб.

Один із прихильників функціоналізму Р. Мертон розглядає функціональне з точки зору корисності. Йдеться про те, що функціональність є не що інше як корисність усіх соціальних явищ. Те, що не сприяє виживанню й адаптації, є не корисним, або “дисфункціональним”. “Звідси виникає можливість розрізняти контексти аналізу:

1) досліджувати баланс функцій і дисфункцій, тобто те, що функціональне в одному відношенні може бути дисфункціональним в іншому;

2) вводити поняття функціональних еквівалентів (альтернатив, замінювачів), тобто розрізняти явища, які здатні виконувати однакову функцію, говорити про “діапазон мінливості явищ”, залишаючись усередині якого вони здатні виконувати певну функцію. Одночасно Р. Мертон намагався розв’язати одну проблему, що виникла у засновників функціоналізму: ввести конкретного індивіда з його психологією у сферу функціонального підходу” [59, с. 62-63].

Згідно з поглядами А. Редкліффа-Брауна, будь-яка соціальна система складається з певних структур і дій. “Культурні і соціальні структури суспільства розглядалися А. Редкліффом-Брауном як практично тотожні поняття, в всякому випадку, безпосередньо пов’язані одне з одним, які продовжують одне одного” [95, с. 143]. До основних функціональних завдань усіх структурних елементів, наприклад, суспільства, входить необхідність підтримувати соціальну солідарність і стійкість соціальної системи. Ключову роль у функціонуванні культури, за

А. Редкліффом-Брауном відіграють звичаї, ритуали, моральні норми, інші регулятори поведінки людей.

Продовжувачами концептуальних засад структурного функціоналізму у вивченні процесів функціонування етнічних спільнот стали прихильники наукової школи Ф. Боаса. Вони ставили за мету дослідження законів, які керують діями людського розуму, реконструюють історію людської цивілізації та культури. З цієї точки зору Ф. Боас вважав правильним, у методологічному сенсі, вивчення динамічних змін в окремих культурах. Він запропонував важливе методологічне правило, яке вимагає, аби при вивченні узагальнених соціальних норм дослідник звільнився від усіх оцінок, заснованих на нашій культурі. Об'єктивне наукове дослідження можливе лише тоді, коли ми ніби входимо в іншу культуру, спираючись на її власну базу. Йому належить ідея релятивізму – вчення про відносність усіх морально-оціночних критеріїв та про непорівнянність культурних цінностей різних етнічних спільнот.

Аксіоми цієї школи розвивали А. Кребер, О. Гольденвейзер, Р. Лоуї та ін. “Зокрема, на думку О. Гольденвейзера, цивілізація кожного етносу є єдиним цілим, континуумом, де домінує якась певна специфічна риса. Застосування теоретичних принципів американської школи уможлиблює і дифузю елементів культури, і вплив географічного середовища, і факти конвергенції. Основне поняття цієї школи «культурний ареал» приводить функціоналістів до характеристики поширення елементів культури: не окремими вкрапленнями, а цілими серіями. Запроваджується також поняття культурного центру як області найвищої щільності ознак і «маргінальних» ареалів, де поєднуються риси сусідніх регіонів” [87, с. 76].

У межах структурного функціоналізму цікавими є погляди Л. Парсонса. Його підхід до аналізу культури як доволі стійкої моделі думок і дій заснований на твердженні, що кожній культурній потребі відповідає система норм і адекватних цим нормам інститутів. Таке розуміння культури як основного фактора, що покладений в основу творення і функціонування соціальних систем, є однією з основних методологічних засад до пояснення феноменів культури й політичної культури в тому числі, не тільки в межах структурного функціоналізму, а й для

багатьох інших підходів до пояснення явища політичної культури. Культурна система виступає як система дій, для якої її внутрішні моральні, етичні, традиційні цінності виступають критеріями оцінки цих дій. “З усього цього випливає висновок про те, що у мотиваційній основі поведінки людей знаходиться така система активності, котра складає середовище первинної, вихідної структури будь-якої соціальної дії” [10, с. 97-98].

Отже методика структурно-функціоналістських концепцій застосовується до багатьох багаторівневих явищ культури. “Приховані структури внутрішньої цілісності можуть отримати вираження через семіотичні системи, які об’єктивно включені у будову культурного явища. Водночас через семіотичні системи забезпечується адекватна явищам культури форма поведінки людей. Варіативність зумовлена тим, що функціонування явища культури динамічно пов’язане з етнокультурним контекстом та з матеріалом його власної семантики. Структура культурного явища включає і сталі риси (логічні операції), і риси мінливі відповідно до цих контекстів” [87, с. 79].

Важливим теоретичним надбанням функціоналістів є думка про те, що синхронне функціонування компонентів культури є одним із чинників розвитку соціальної системи та етнічної спільноти. Сталі способи співвіднесення компонентів культури можуть стати базою для формування певної етнічної специфіки, яка відділяє етнічні спільноти одна від одної. Тому А. Островський вважає, що характерним механізмом для усвідомлення цілісності своєї культури, її носіями у первісній формації є протиставлення своєї культури чужій. Тут можуть відігравати вирішальну роль різні ознаки – організованість чи неорганізованість, розвиненість чи нерозвиненість, присутність або відсутність культури як такої.

Дослідження етнічних груп як етнокультурних феноменів, продовжили американські вчені Н. Глейзер та Д. Мойніген. У 1963 р. вийшла їх спільна праця “Поza плавильним котлом”. Їх концепції “етнічності” та “етнічної групи” досить поширені в західній політичній науці, хоча їх часто називають концепціями-близнюками. Найчастіше тут ідеться про два взаємопов’язані феномени – саму етнічну спільноту та особливості її існування. У цьому сенсі слушною є думка

американського вченого В. Соллорса, який вважав, що етнічність – це не річ, а процес визначення індивідуальної чи групової ідентичності.

Досить цікавою та достатньо впливовою, в зарубіжній політичній науці є концепція придбання і втрати етнічного коріння. Її запропонував на початку 70-х років минулого століття англійський етносоціолог Г. Абрамсон. Його точку зору поділяли Г. Стейн та Р. Гілл, які вважали, що пошуки етнічного коріння є спробою подолати почуття власного відчуження у сучасному швидкоплинному світі за допомогою віднесення себе до певної етнічної групи, її культури і традицій.

Г. Абрамсон виділяє чотири групи етнокультурних явищ перше – це придбання етнічних коренів та три альтернативні феномени їх втрати. До першої групи – традиціоналістів, належать особи, які включені до структури етнічної спільноти, успадковують та поділяють її культурні цінності, мають міцне етнічне коріння. Три протилежні групи – пришельці-неофіти, які не мають успадкованого етнічного коріння у відповідній етнічній спільноті чи групі, її культурі, цінностях, оскільки через різні обставини просто приєдналися до неї; вигнанці, якими є особи, що через об'єктивні обставини перебувають у середовищі, де вони позбавлені своїх етнічних зв'язків, культури, традицій і тому змушені зберігати “свою” етнічну традицію і культуру в “не своїй”; і, нарешті, третій тип – євнуха, до якого відносять осіб, які не мають етнічної спадщини і не входять до певної етнокультурної структури.

Згадані вище традиціоналісти та характерні для них традиційні суспільства не так давно вважалися своєрідними рудиментами попередніх, доіндустріальних суспільств. Їх головною особливістю називали суттєву застиглість внутрішніх і зовнішніх форм прояву етнокультурних феноменів. С. Айзенштадт вважає, що такі суспільства дуже повільно змінюються, пришвидшення змін можливе тільки під впливом зовнішніх, політичних, економічних чи культурологічних впливів, але в будь-якому випадку – всупереч волі і суті самої етнокультурної структури. Проте спостереження Л. Пая, Л. Деспре та інших дозволили інакше підійти до розуміння сутності традиції та традиційної культури. Постало питання про існування внутрішньої, культурологічної, сутнісної, змістовно наповненої сторони культури,

яка є достатньо незмінною і малорухливою. Поряд із цим існує зовнішня форма її прояву, а відтак адаптації до зовнішніх впливів. Ця зовнішня сторона може змінюватися, створюючи прийнятні для внутрішньої сутності культури містки взаємодії з новаціями ХХ століття. Усе частіше почали висловлювати думку про те, що традиція і новація, традиція і сучасність є взаємопов'язаними феноменами, які формують новий загальнокультурний простір.

Ці висновки призвели до виникнення концепції “перехідного суспільства”, базові засади якої запропонував Ф. Рігс. На його думку, традиційне суспільство під впливом модернізації еволюціонує до створення політичних, культурних, соціальних моделей нового типу, не характерного для його попередньої культурної традиції. Ця нова система, яку часто характеризують як все ще традиційну, починає виробляти власні системні характеристики, створює власний механізм самовідтворення і підтримки стабільності. Таким чином традиційне суспільство, традиційна культура створюють власні, унікальні умови модернізації та адаптації до нових умов розвитку. Ці культурні особливості забезпечують більш консолідоване, загально узгоджене, традиційно обґрунтоване сприйняття модернізаційних новацій.

Наступну концепцію – етнічної ідентичності вважають однією з ключових у розумінні етнічних феноменів. Найбільш авторитетними її теоретиками є: В. Ісаїв, Д. Рейц, Дж. Едвардс, У. Шаффіро та ін. Нагадаємо, що в західній науці під ідентичністю взагалі мається на увазі віднесення людиною або групою себе або інших за певними ознаками (віковими, статевими, класовими тощо) до тих чи інших спільнот. У взаємодії між собою ідентичності створюють певну ієрархію ідентичностей більш і менш важливих, за відповідних обставинах. Представники цієї концепції вважають, що етнічна ідентичність є водночас стабільним і досить рухливим феноменом, залежно від конкретних, часто нею ж і створених обставин.

“Наприкінці 70-х років минулого століття американський учений Г. Ганс запропонував концепцію “символічної етнічності”. Суть її полягає в тому, що під впливами сучасних економічних, політичних, соціокультурних процесів представники етнічних груп у поліетнічних суспільствах більше опікуються

збереженням своєї етнічної ідентичності, культурної своєрідності та способами їх вираження, аніж власними соціальним чи політичним статусами. Феномен збереження етнічної самобутності Г. Ганс назвав “етнічністю останньої надії” [55, с. 137]. Це реакція на два паралельні процеси, які відбуваються у сучасних суспільствах, – етнічний ренесанс та процес асиміляції й акультурації. Символічна етнічність є дуже тривалою саме завдяки своїй нечіткості, умовності, а тому полегшеній можливості її передачі від покоління до покоління. Вона часто “ховається” за соціальною приналежністю, віковими, професійними та ін. характеристиками, а тому не обов’язково яскраво проявляє себе у політичних чи соціальних процесах.

Український дослідник О. Антонюк пропонує виділяти у західній політичній науці три основні методичні підходи – примордіалізм, інструменталізм (ситуаціонізм) та конструктивізм. Прихильниками та теоретиками примордіалізму називають уже згадуваних вище: Е. Шилдза, К. Гірдя, Г. Айзекса, Е. Грилі та інших. Інструменталістський підхід представлений теоретичними напрацюваннями Дж. Бенті та інших західних учених. Творці цього методологічного підходу, приймаючи буття етнічної спільноти як факт, спрямували свої дослідження на виявлення функцій етнічної спільноти та особливостей цих функціональних впливів на соціальне, економічне, політичне буття етнічних спільнот.

Відомими конструктивістами є Ф. Барт, Б. Андерсон, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум та ін. Вони виступають за розуміння етнічних спільнот як певних теоретично сконструйованих абстракцій, визначальні характеристики яких (мова, культура, етнічна самосвідомість) мають загальнонауковий, а на практиці – загально соціальний характер. Етнічність для них – це продукт конструювання уявних спільностей, це уявні спільноти, які існують насамперед у свідомості людини. Прихильники цього напряму виступають проти історико-культурної реальності етнічних спільнот, не визнаючи їх примордіальної сутності.

У зв’язку з цим російський дослідник А. Садохін висловив слушну думку про те, що складні етнічні, етносоціальні феномени та пов’язані з ними процеси не

можна всебічно дослідити в межах одного методологічного підходу. Згадані методологічні підходи не виключають один одного, тому перспективним у вивченні складних етносоціальних феноменів має стати інтеграція їх найбільш важливих аспектів у єдиний комплекс нових наукових методологічних підходів. А.Садохін наголошує, що, на думку багатьох учених, ядром такого синтезу здатний стати конструктивістський підхід. Його перевагою є те, що у теоріях цього методологічного підходу увага зосереджується на відносності та ситуативній залежності етнічних феноменів, а це допомагає вивчати етнічні спільноти на всіх рівнях їх функціонування. Етнічні характеристики постають як зконструйовані сутності, які об'єднані вірою в те, що вони пов'язані вірою в існування єдиного типу культури, спільного походження та спільного історичного минулого. Також важливим є те, що всі теорії в рамках цього підходу практично однаково трактують проблематику спорідненості у формуванні етнічної ідентичності, а це можна використовувати як базу для продовження досліджень у цьому напрямі та створення нових теорій буття етнічних спільнот. Ще одним важливим фактором виступає те, що за період посткомуністичного розвитку світу виявлено досить велику кількість фактів зміни етнічності, що дає можливість для інтеграції поглядів усіх трьох методологічних підходів.

Так О. Антонюк зауважує, що, враховуючи специфіку етнополітичних та етнокультурних феноменів, у методологічному аспекті важливого значення і для примордіалістів, і для інструменталістів, і для конструктивістів набувають такі теоретичні аспекти: визнання прихильниками всіх згаданих підходів вирішальної ролі етнічної ідентичності для само виділення групи та виокремлення її з-поміж інших етнічних спільнот; виділення прихильниками примордіального підходу існування етнічності як об'єктивної даності, як важливого історичного феномену в розвитку людства, його культури, політики, економічних пріоритетів та інших складових світової історії; упровадження теоретиками інструменталізму різних соціально-психологічних теорій для пояснення етнічних феноменів як ефективного засобу подолання відчуження між людьми, характерного для сучасного суспільства та масової культури з її впливами на формування окремих елементів політичної

культури та інших суспільних явищ; обґрунтування конструктивістами ролі ідеологічної діяльності та політичної еліти у формуванні етнічної солідарності.

Українська вчена Т. Рудницька серед західних етнотворчих, етнокультурних концепцій виділяє два основні напрями. В основі їх лежить суб'єктивність або об'єктивність фундаментальних етноутворюючих рис. До першого кола концепцій, які базуються майже виключно на суб'єктивності основних чинників виникнення і консолідації етнічних спільнот, відносять концепції американських вчених Л. Корнера і Л. Сроула, на думку яких етнічний термін може бути застосований до кожної людини, яка сама себе вважає (або її вважають) членом групи, що має певну культуру і та бере участь у діяльності цієї етнічної спільноти чи групи. До цього ж кола концепцій належать погляди американського антрополога Р. Неролла, що вбачає суть етнічної спільноти (групи) в єдиному для усіх її членів комплексі ідеальних соціально-культурних моделей. “При цьому він вважає, що замість єдиного критерію виділення етнічної групи в кожному конкретному випадку слід враховувати комплекс різних чинників: самосвідомість (якщо вона є), свідомість спільноти походження; форми шлюбно-сімейних відносин; релігію, а головним чином – мовну тотожність та територіально-організаційну відособленість” [138, с. 10].

До вчених, які розвивають погляди на етнічність (етнічну спільноту) як на суб'єктивно утворену групу дослідниця пропонує відносити канадських соціологів Р. Бретона та М. Пінарда, німецького етнологів В. Мюльмана, французького дослідника М. Маже та інших.

Інша група концепцій, надаючи великої уваги суб'єктивним чинникам у функціонуванні етнічних груп, не відкидає також важливість об'єктивних підвалин буття етнічної спільноти. Показовою в цьому відношенні є позиція американських соціальних психологів Т. Шибутані та К. Куена. У роботі “Етнічна стратифікація. Порівняльний підхід” вони стверджують: “Етнічні категорії є суб'єктивними, оскільки вони існують тільки у свідомості людей, проте вони не є суб'єктивними у тому сенсі, що людина може оголосити себе як завгодно. Ці категорії є об'єктивними, тому що вони є міцно закріпленими віруваннями, котрі поділяються

значною кількістю людей, оскільки існують незалежно від бажання окремих індивідів” [138, с. 11]. Учені стверджують, що представники етнічної спільноти сприймають себе як представників певного виду, які об’єднані об’єктивними ознаками і прагнуть зберегти ці ознаки.

Спробу врівноважити об’єктивні та суб’єктивні ознаки буття етнічної спільноти здійснив американський учений В. Ісаїв. “Він визначає етнічність (ethnicity) як “ спонтанну групу людей, що мають спільну культуру або належать до нащадків таких людей, які само ототожнюються або при відносинах з іншими особами відносять себе до певної групи” [138, с. 12]. Найбільш чітко тенденція об’єднання об’єктивних і суб’єктивних факторів у функціонуванні етнічних спільнот серед західних вчених простежується в роботах американського вченого П. Ван ден Берге та французького дослідника Г. Ніколя.

Отож, дослідження західних авторів найчастіше фокусуються на вивченні культурних явищ як своєрідних ключів до пізнання внутрішнього змісту етнічної спільноти та форм його прояву, наприклад, у політиці чи культурі, політичній культурі суспільства. При цьому вважається, що зразки поведінки представників етнічних спільнот визначаються насамперед культурним, аніж біологічним чи іншими факторами. Важливим у цьому сенсі є культурний плюралізм, під яким розуміють розвиток і співіснування різних масивів культури, їх цінностей, норм, ідей, уподобань та інше. У цьому сенсі держава має забезпечити всім етнічним спільнотам, що перебувають на її території вільний розвиток мови, культури та інших етнокультурних надбань

Щодо сучасних наукових шкіл, які досліджують етнокультурні та етнополітичні феномени, то український учений О. Картунов пропонує поділити їх на дві великі групи: марксистські та немарксистські. Більшість сучасних учених дотримуються думки, що основоположники марксизму вважали саму етнічність анахронізмом. Відомий американський учений П. Ван Ден Берг у своїй роботі “Етнічний феномен” стверджує, що марксистки розглядали етнічність як тимчасове явище, хибну свідомість, котра маскує класові інтереси, служить правлячому класу з метою запобігти зростанню класової свідомості робітників. У цьому зв’язку

О. Картунов звертає увагу на те, що, наприклад, В. Ленін лише один раз використав терміни “етнографія” і “етнографічний”, та й то для нещадної критики своїх опонентів.

Серед немарксистських шкіл найбільш вагомими є переніалістська, примордіалістська та інвентціоністська. Американський учений Е. Сміт вказує, що до Другої світової війни більшість дослідників схилилися до думки, що нації як одна з форм організації етнічних спільнот, існували в кожному історичному періоді. Переконавання в тому, що національні утворення існували з найдавніших часів, і називають переніалізмом. Він існує у двох основних формах. Першою, найбільш поширеною, є так званий “безперервний переніалізм”. “В ній обстоюється той постулат, що конкретні нації мають тривалу, безперервну історію й можуть простежити своє походження з середньовіччя або, значно рідше, з античності” [148, с. 51].

Другим основним видом розглядуваної школи вчений називає “рекурентний переніалізм”. Суть рекурентності полягає в тому, що в історії людства нації можуть з’являтися, існувати й зникати, але ідея нації є постійною, і універсальною. “Ця форма пропонує значно сміливіше й загальніше формулювання про античні нації. Воно твердить, що конкретні нації є історичними; вони змінюються в часі” [148, с. 52]. Прихильники цього виду переконані, що конкретні нації мають конкретну, часто ще з Античності історію, вони не зникали, а в кожний історичний період набували нових культурних, соціальних та ін. рис, таким чином лише видозмінюючись у часі.

Примордіальний, у перекладі з англійської – первісний, первозданий, споконвічний. Цей термін запропонував американський соціолог Е. Шилдз у 1957 р., а трохи більше ніж за чверть століття в західній політичній науці вже склалась впливова школа примордіалістів. До її фундаторів, окрім Е. Шилдза, відносять ще К. Гірджя. Продовжили цей напрям: Г. Айзекс, Е. Грилі, У. Коннор, М. Новак, Е. Сміт та інші.

У своїй роботі “Націоналізм” Е. Сміт звертає увагу на існуванні двох видів примордіалізму. Перший з них – соціобіологічний, схиляється до переконання, що

нації та соціальні групи можна звести до бажання репродуктивності, використання принципів кумівства та бажання пристосуватися до існуючих обставин. Найбільш яскравим його прихильником вважають П. Ван ден Берга. Другий, значно впливовіший вид примордіалізму припускає, що етнічні спільноти, етнічні групи та національні спільноти сформувалися на засадах прив'язаності до культурних даностей. Вони (примордіальні та культурні даності) збереглися поряд із світськими та громадськими зв'язками, не зважаючи на рівень розвитку (доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне) суспільства.

Головними постулатами школи є: пояснення етнічності як природного, реального, стабільного і загалом позитивного феномена, в основі якого лежить спільне походження; етнічні особливості мають природжений характер і передаються з покоління в покоління; етнічна ідентичність задовольняє сутнісні людські потреби. Е. Шилдз вважав головними рисами етнічної спільноти унікальну культуру та родинні зв'язки. Доволі типовим для визначення етнічної спільноти (у нього етносу) у рамках названої школи, є бачення етнічної спільноти американським вченим українського походження Р. Шпорлюком: “Етноси існували протягом століть, якщо не тисячоліть. Але тільки при кінці 18 ст. їх почали вважати основною ознакою нації, тобто такого суб'єкта історичного процесу, якому прислуговує право творити самостійну державу. Навіть якщо дана етнічна спільнота не має власної держави, навіть якщо вона її не мала у минулому, їй належить право створити таку самостійну національну державу” [180, с. 159].

“Підсумовуючи основні положення примордіалістської концепції американський антрополог Джек Еллер та Рід Кафлан зауважують, що вона містить 3 основні ідеї:

1. Всі види “прадавніх” ідентичностей, зв'язків вважаються апріорними, природними, біологічною “даністю”. Вони мають духовний, психологічний зміст та основу й, відповідно, існують окремо від соціального досвіду і практики, до них. У будь-якому випадку соціальна сфера не розглядається як їх джерело, скоріше навпаки – вони безпосередньо впливають на суспільну практику.

2. Ці “прадавні” почуття і зв’язки не піддаються чіткому, раціональному формулюванню, самоаналізові і усвідомленню, водночас вони мають регулятивну силу, домінують над людською свідомістю. Якщо людина є членом певної спільноти (етнічної чи національної), вона не вільна у виборі, так чи інакше вона обов’язково належить до цієї групи, особливо з погляду мови та культури.

3. Примордіалізм має справу передусім з емотивною, чуттєвою сферою людського буття. К. Гірц, зокрема, оперує такими поняттями, як “почуття належності”, “сентименти”, “зв’язки” тощо. Завдяки цьому примордіалізм стає чимось більшим за “теорію інтересу”, а прадавні ідентичності якісно відрізняються від будь-яких інших форм ідентичності (наприклад класової)” [76, с. 88-89].

Український учений О. Картунов, висловлює власну думку щодо особливостей теоретичних пропозицій згадуваних шкіл.

Багато примордіалістів плідно працюють у рамках так званої сервайвелістської школи. Тут акцентується на постійності існування етнічних спільнот. Етнічність, і як явище, і як процес, може змінювати та адаптувати до навколишнього світу форми свого існування, але не зникне як явище. “Обом школам притаманний певний редукціонізм: першій – біологічний, а другій – соціологічний. В дійсності етнічність є більш складним і багатовимірним феноменом. Вона водночас є і довічною, природною, стабільною і модерною, мінливою, вигаданою” [74, с.105].

Інвентціонізм можна перекласти з англійської як вигаданий, уявний, вигадка тощо. Інколи цю школу ще називають модерністською. Теоретиками цієї школи називають: Б. Андерсона, Ф. Барта, П. Брасса, Е. Гелнера, Е. Гобсбаума, Дж. Ротшильда та багатьох інших. Основні теоретичні положення школи етнічність є вигаданим, винайденим феноменом; вона має мінливий характер, оскільки може або посилюватися, або послаблюватися; етнічність має набутий і ситуативний характер, певні кордони етнічної спільноти є реакцією на процеси глобалізації та модернізації, а тому лише однією з притаманних людині ідентичностей. Так, у своїй відомій роботі “Уявлені спільноти” Б. Андерсон писав: „Занепад сакральних спільнот, родоводів і мов відбувався на тлі фундаментальної зміни в способах

усвідомлення світу, яка, перш за все, й зробила можливим “вигадування” нації” [3, с. 40].

Як і у випадку з примордіалістською школою, помітний вплив на формування основних теоретичних постулатів згаданої групи авторів має близька до інвентціоністів школа еволюціоністів. Її прихильники наполягають на анахронізмі етнічних спільнот та явищ, визначають їх як пережитки минулого, та, до певної міри, гальмівний фактор суспільного розвитку. Етнічні символи, мова, походження, на їх думку, надалі з розвитком людства взагалі не будуть мати ніякого значення.

Отже, сучасні західні концепції, розглядаючи буття етнічних спільнот у їх етнокультурному, етноісторичному та етносоціальному значеннях, наголошують на їх мінливості та значній внутрішній складності цього явища. Американський учений І. Горовиць робить висновок, що у політичному аспекті вони є репрезентантами власної потреби в участі у політичних процесах місцевого і загальнодержавного рівнів; у культурологічному – мають претензію на збереження або вихід за межі власної унікальності та самобутності; в історичному плані це збереження своєї історичної та культурної спадщини і т. д. Культура тут виступає формою прояву внутрішньоетнічних характеристик етнічних спільнот у сучасній цивілізації, а політична культура – формою прояву етнокультурних запитів у сфері політики.

Водночас можна стверджувати, що у сучасній гуманітарній і політологічній літературі не існує загальноприйнятої концепції, яка б пояснювала генезис і сутність самої культури без застережень та суперечностей. Кожен із дослідників намагається акцентувати увагу на найбільш ґрунтовній ознаці культури, що й породжує так багато підходів та теорій її вивчення. “Дехто з них вбачає джерело культури в усій суспільній праці (діяльності) та її продуктах (В. Межуєв), другі вважають, що джерело культури криється в творчості (М. Злобін), треті пов’язують сутність культури з технологічною стороною діяльності (Е. Маркарян), четверті тільки з цінностями, нормами, ідеалами (Г. Парсонс, К. Юнг) або з ціннісним ставленням людини до світу (М. Чавчавадзе)” [15, с. 32].

У цьому зв'язку, ми є прихильниками розуміння культури як сукупності всіх загальних і спеціалізованих галузей і здобутків культури національної спільноти та як вияв специфіки етнічних спільнот у політичному середовищі. Вона постає і підсумком і процесом історичного розвитку етнічних спільнот та відображає особливості їх менталітету, психології, традиції та інше.

1.2. Теоретико-методологічні аспекти осмислення етнічних спільнот як суб'єктів формування політичної культури

Політична наука існує вже понад двадцять п'ять століть, однак і сьогодні в українській та зрештою, й у світовій політичній та соціальній науці залишається багато невирішених методологічних проблем. “По-перше, втратив популярність формаційний підхід до історії в умовах, коли так звана “найпрогресивніша комуністична формація ” виявилася міфом. По-друге, соціальне пізнання, яке спирається на категорії українського національного характеру, національних традицій, національної ідеї, інколи виявляються малоефективними. Національна культура (в широкому розумінні поняття) завжди прикрашає себе, приглушує свої вади, табуїрує усвідомлення деяких фрагментів реальності, висуває загальнолюдські цінності (працелюбність, моральність, гостинність тощо) на роль суто національних, а негативні риси національного характеру оголошує як несуттєві, часткові. По-третє, суто аналітичний підхід до дійсності підривається суперплюралістичним (який найчастіше ховається під маскою постмодернізму) релятивістським баченням історичного процесу, коли історії відмовляють у повторюваності, загальних закономірностях, а кожен історичний факт тлумачать окремо, поза системою фактів і явищ” [126, с. 111].

Однак, якщо розглядати історичні етапи формування етнічної та культурологічної проблематики у рамках нашої теми, то варто нагадати, що ще “Конфуціанці чи не першими встановили над усіма політичними феноменами “пріоритет народу”, – і це викарбовано в афоризмі того часу: “Небо породило народи, а за тим насадило державців” [28, с. 87-88]. Опис мови, культури, звичаїв, традицій, способів життя різних етнічних спільнот, розроблений у класичних теоріях давньої Греції, а у подальшому продовжений Геродотом, Плутархом, Полібієм, Страбоном, а згодом римським істориком грецького походження Аппіаном в його двадцятичотирьохтомній “Римській історії”, де кожний том було присвячено окремому народові, є яскравим прикладом природного поєднання тогочасної етноісторичної та політичної науки.

Українські вчені О. Картунов та О. Маруховська вважають, що у давньогрецьку добу сформувалося багато етнополітологічних та етнополітичних думок, поглядів, ідей. Це період, коли почав складатися понятійно-термінологічний апарат політичної науки та етнополітології й етнополітики зокрема. Незважаючи на те, що тогочасні політологічні ідеї, концепції та звичайні теоретичні нароби відображали реалії доіндустріального суспільства, чимало з них, звичайно в модернізованому вигляді, дійшли до нашого часу, і все ще викликають великий науковий інтерес. Початок людської історії, досліджений та описаний давньогрецькими авторами, засвідчив, що людство рухається вперед через логічну зміну та розвиток інтеграційних, фрагментаційних і дезінтеграційних процесів.

Типове бачення політики доволі концентровано представлене у Платона. Загалом Платон визначає політику як “царське мистецтво”, що ґрунтується на знаннях і таланті правити людьми. Він порівнює політичне мистецтво з мистецтвом ткацького верстата, мистецтвом плести політичну тканину, яка поєднувала б мужніх, щасливих, виважених і дружніх однодумців.

У самому визначенні та розумінні політики грецької доби як діяльності суто людської, спрямованої на впорядкування державних, суспільних, економічних, соціальних та інших проблем у моноетнічному, полісному суспільстві, природно поєднувалися етноісторичний та політичний фактори через їх спільний вияв і розвиток у суспільній організації тогочасного полісу. “Спочатку, наприклад, народ розглядали як суто етнічне об’єднання. Але з часом деякі мислителі починають розглядати його й як певне державно-політичне утворення” [75, с. 193].

У внутрішній, етносоціальній основі етнічні спільноти поділялися на аристократію, людей з високим рівнем освіти, культури, високим соціальним статусом і визнанням, а тому й визначальним впливом на політичне і державницьке життя. Противагу їм складали малоосвічені, часто деструктивно налаштовані, етнічно неоднорідні (бо можуть включати і рабів) суспільні групи, яких греки називали охлократичними. Отже право на свідоме політичне самовизначення, можуть мати лише цивілізовані етнічні спільноти, а всередині їх, лише культурно освічені і самоорганізовані верстви етнічної спільноти. “Об’єднавшись в одне ціле,

вони мають достатньо розуму, і змішуючись з кращими приносять користь державі... Окрема ж людина далека від ідеалу в обговоренні справ” [8, с. 465].

Щодо зовнішніх, об’єктивно існуючих характеристик, то етнічні спільноти, відносно до свого політичного статусу, економічних, культурних, військових та інших можливостей були поділені на цивілізаційно пануючих та варварських підлеглих. Зауважимо, що для греків варварами були народи, що мали нестабільні суспільні та державні утворення, низький рівень культури, часто деструктивний і грабіжницький зовнішньополітичний курс, а тому низький цивілізаційний рівень.

Цивілізованість визначалася високим рівнем культури та освіти, сформованою державністю, впорядкованим та структурованим суспільством, що поєднує, на думку Платона „мужніх, щасливих, виважених і дружніх однодумців”. До того ж, отією мужністю могла володіти відносно невелика кількість громадян. Для давньогрецької науки та реальної політики вже тоді існувала різниця між поняттями всі та більшість. Для Аристотеля, наприклад, владні повноваження і право політичної участі повинні мати не всі дорослі суспільства, але багато з них. Він вважав, що “...демократією слід вважати такий устрій, коли вільно народжені і найкращі, складаючи більшість, мають верховну владу у своїх руках” [35, с. 200].

Обов’язковою цивілізаційною, а тому й суверенізаційною атрибутикою для давніх греків було надання права соціально привілейованій та політично свідомій частині етнічної спільноти громадянських прав і політичних свобод, що гарантувало право на володіння власністю та передавання її у спадок. Це призводило до формування соціальної верстви, яка в політичній, соціальній, економічній, а тому й культурній та духовній площинах тогочасного суспільства мала пріоритетне право та фактичну можливість формувати їх внутрішній зміст та зовнішню впорядкованість. “Але парадокс є в тому, як у свій час помітив Пліній Молодший, що думки до сих пір “лише підраховують, не зважають, адже інакше і не може бути у державній раді, де у самій рівності стільки нерівності! Розум не у всіх однаковий, а права однакові” [35, с.199].

Така соціальна представленість етнічної спільноти у політиці в індивідуально-репрезентативному баченні свідчила: “Античні мислителі з’ясували, що в кожному

з нас провідними факторними фігурами є людина етнічна, економічна і політична – при „провідній” ролі людини етнічної. На цій підставі нинішні етнологи доходять висновку про те, що стрижневим началом всезагальної історії країн і держав є людина-етнічна, котра й ферментує складання вказаних “людей в нас” в цілісні народи-етноси” [28, с. 11]. Отож, саме етносоціальний чинник, оформлений у соціально-представницьку групу, з відповідним рівнем культури, був фактично покладений в основу полісно-політичної будови моноетнічної давньогрецької держави та теоретично відображений, а надалі й фундаментально розроблений у класичній античній науці та широко використовуваний у подальшій, зокрема середньовічній, політичній практиці.

Фактично це прояв того явища, яке американський учений Е.Сміт назвав “концепцією етнічного ядра”. Науковець вважає, що “Такі етнічні ядра – це добре згуртовані самосвідомі відокремлені етнічні групи, що формують осереддя й основу держав і царств, як-от, приміром, варварських *regna* королівств, на початку середньовічної доби” [148, с. 48]. Цей процес був досить тривалим у часі та продуктивним у політко-державницькому будівництві. “В пізньосередньовічну добу ці суб’єктивно об’єднані культурні спільноти формували ядро, навколо якого виростав адміністративний, юридичний, фіскальний і військовий апарат великих і могутніх держав, що спромоглися анексувати навколишні території та їхнє інше за культурою населення” [148, с. 48].

До античного періоду відносять і фактичну констатацію двох визначальних напрямків у політичній практиці та, відповідно, теоретичних студіях у політичній теорії. Першу тенденцію О. Картунов та О. Маруховська пов’язують з іменами Платона, Аристотеля та ряду інших вчених, і яку за допомогою сучасної термінології можна охарактеризувати як консервативну, репрезентовану в тогочасних політичних процесах через ідеї месіанізму, насильницької асиміляції етнічних спільнот, встановлення моноетнічної полісної держави тощо. Друга тенденція, яка відображена в роботах Демокрита, Сенеки, інших філософів та істориків тогочасної доби, знову ж таки спираючись на сучасну термінологію, є ліберально-консервативною, покладеною в основу ідей вільного розвитку культур і

народів, їх мирного співіснування, розвитку та взаємного збагачення. Тоді ж розпочався пошук оптимальних моделей державного устрою, оформленого в унітарних, федеративних та конфедеративних державних утвореннях.

Поняття “народ”, “етнічна спільнота” на сьогодні є досить широко вживаними та, на перший погляд, доволі зрозумілими для бодай побіжно обізнаної в політологічній проблематиці людини. Похідними від терміну “народ” є такі поняття, як “етнічна популяція” – населення певного етносу в певному соціогеографічному просторі в певний час, “етнічна група” як спільність людей, що споріднені етноісторичним походженням, “етнічна спільність” як народ на одному з етноісторичних та соціоцивілізаційних шаблів розвитку та ін.

Проте віддавна і до сьогодні змістове навантаження вказаних термінів не завжди є чітко окресленим, або, якщо цього не вимагає завдання дослідження, чітко відмежоване. Наприклад, у етнографічному сенсі термін “етнос” ближчий до поняття “народ”. Іноді під ним розуміють сукупність кількох народів.

У сфері політики функціонування і розвиток політичних інститутів, норм і цінностей стає можливим через політичну діяльність її суб’єктів. У цьому сенсі, науковий підхід до розуміння етнічних спільнот як суб’єктів історії, політики і політичної культури близький до окресленої нами проблематики. У їх політичній і політико-культурній діяльності відбувається перехід від стану спокою до стану руху.

Спробуємо розглянути етнічну спільноту саме як суб’єкт формування власного політико-культурного впливу, як спільноту носія та утворювача, базової для політичної культури, з поміж інших характеристик, власної етнічної культури.

“Етнос – особливий вид спільноти людей, яка утворилася внаслідок їхнього природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки. Ця біосоціальна спільнота формується і розвивається об’єктивним історичним шляхом (не залежить від волі окремих людей) і здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення” [7, с. 116-117].

Радянський дослідник історико-соціального та формаційного буття етнічних спільнот Ю. Бромлей вказує: “Словники давньогрецької мови дають під словом

етнос біля десяти значень, серед яких: народ, плем'я, натовп, група людей, клас людей, іноземне плем'я, язичники, стадо, рід. Етимологічний аналіз цього слова дозволяє побачити в ньому вказівку на будь-яку сукупність однакових живих істот, які мають спільні якості (звичаї, поведінку, зовнішній вигляд і т. ін.). У наступні століття, (аж до перших століть нашої ери) спостерігається тенденція використання терміну “етнос” в значенні “не грецьке плем'я” [23, с. 7].

У середні віки це слово використовувалося в релігійній літературі та світських документах найчастіше у значенні “люди”, теж для визначення нижчих прошарків тогочасного суспільства. У процесі латинізації середньовічної науки виникає термін “ethnics”, – “етнічний”, у який вкладається зміст “язичництво”, “ідолопоклоніння”. Зрештою, це період нечіткого в термінологічному сенсі наповнення цього слова, використання його в релігійних текстах у контексті релігійно-ідеологічних завдань та пріоритетів.

У Новий час використання терміна “етнос” у міжнародній науковій практиці тривалий час пов'язувалося із уживанням похідних від нього термінів та вже тоді фактично наук, як, наприклад, “етнографія”. У цьому значенні у змістовну основу етносу (етнічної спільноти) як явища історичного й суспільного життя покладали опис життя народів, їх, сучасною мовою, ментальні, культурні, релігійні та інші особливості. Так відбувалося фактичне зближення змістових сутностей термінів “етнос” і “народ”, хоча частіше використовували терміни “нація”, “раса”, “плем'я” та ін.

Тут треба звернути увагу на використання терміна “спільнота”, “етнічна спільнота” для визначення народно-етнічних утворень. Ці терміни досить широко використовують як синоніми терміна “етнос”. “Філософський енциклопедичний словник визначає спільноту як “сукупність людей, що об'єднані тривкими соціальними зв'язками і відносинами, котрі склалися історично, і які мають ряд загальних ознак (рис), що надають їм неповторної своєрідності” [139, с. 12]. У вітчизняній науковій літературі основними видами людських спільнот за їх кількісною характеристикою є малочисельні групи людей (сім'я, трудовий колектив тощо), а до великих спільнот відносять народи-етноси, етнічні меншини,

класи, соціально-професійні групи, великі трудові колективи та ін. Головним чинником, який визначає етнічну спільноту, є етнічна самосвідомість, яка виступає як усвідомлення її членами своєї належності до певної етнічної спільноти і базується на спільності мови, культури, історичної долі, особливих рис своєї спільноти.

Радянський учений Ю. Бромлей запропонував основні рівні ієрархії етнічних спільнот, до яких він відносив: основні етнічні групи (народи-етноси як сукупності людей з найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей); елементарні етнічні одиниці (етнічні групи, сім'ї, як найменші складові основного етнічного підрозділу); субетнічні підрозділи (етнографічні групи в рамках основної етнічної одиниці – бойки, лемки в Україні); мета етнічні спільноти (утворення, які охоплюють кілька основних етнічних підрозділів, мають схожі риси культури та близьку за змістом і спрямуванням самосвідомість – слов'яни, романо-германці).

Існують також інші підходи до визначення сутності етнічних спільнот. Їх визначають доволі об'ємно, намагаючись максимально висвітлити внутрішній зміст та зовнішні прояви етнічних спільнот у культурному, політичному, соціальному, економічному та інших середовищах. “Спільнота етнічна – культурне утворення, яке склалося історично і усвідомлює себе як окреме єдине ціле. Термін “С. е.” походить від поняття “етнос” і вживається передусім для позначення етнічних одиниць (підрозділів) різного таксономічного рівня, які становлять етнічну структуру людства: основних одиниць етнічної класифікації – етносів, або народів, що характеризуються найбільшою інтенсивністю етнічних властивостей і виступають самостійними одиницями суспільного розвитку; мета етнічних спільнот, або етнічних одиниць “вищого” таксономічного рівня – утворень, що охоплюють кілька основних етнічних одиниць і характеризуються етнічними властивостями меншої інтенсивності, ніж кожна з таких складових одиниць (метаєтнолінгвістичні, метаєтноконфесійні, метаєтногосподарські спільноти тощо); спільнот “нижчого” таксономічного рівня – субетносів, які є складовими основних етнічних одиниць і в яких етнічні властивості виражені з меншою інтенсивністю, ніж в етносів” [40, с. 239].

Для західного суспільствознавства найбільш типовим є таке судження про це поняття: “Етнічна спільнота являє собою змоглядний конструкт, причому, коли більш широка територіальна спільність стає головним критерієм для розпізнання своїх співвітчизників, етнічна спільнота сублимується та трансформується у спільноту національну” [139, с. 16-17].

Українські вчені В. Шейко та Ю. Богуцький звертають увагу на те, що в історико-культурологічному підході важливі не радикальні відмінності у визначенні етнічної спільноти, а те, що є спільним у всіх існуючих підходах. Етнодиференціюючими характеристиками у визначенні етнічної спільноти можуть бути різні характеристики духовної культури: мова, цінності, історична пам'ять, релігія, міфи, уявлення про велич своєї батьківщини, традиції, народне мистецтво і т. д. Значення, важливість, зміст цих характеристик змінюються залежно від особливостей історичної ситуації, етнічного оточення, стадії етнічної консолідації етнічної спільноти, тому й не можуть бути постійними, сталими. “Інакше кажучи, етнічна спільність – це насамперед спільність уявлень про які-небудь ознаки, а не сама по собі культурна відмінність” [174, с. 453].

З огляду на це спроби визначити етнічну спільноту тільки через набір певних ознак, зазвичай є невдалими. Незважаючи на те, що у сучасному світі йде активний процес повернення до етнічного коріння, традицій, звичаїв, паралельно відбувається процес уніфікації духовної та матеріальної культури. Сьогодні етнічне відродження розглядається як одна з основних особливостей розвитку людства у ХХ на початку ХХІ століття. Воно проявляється у поверненні інтересу до свого етнічного коріння, реанімації та актуалізації етнічних звичаїв, традицій, різноманітних форм матеріальної культури, повернення бодай до ознайомлення з основами духовної культури і т. д. Тому згадуване вище наростання уваги до етноутворюючих ознак як культурних феноменів отримало назву “етнічний парадокс сучасності”.

На думку українських учених В. Шейка та Ю. Богуцького, з точки зору культурологічного підходу, етнічна спільнота виступає насамперед як психологічна спільність, яка виконує важливі для кожної людини та групи в цілому

функції, а саме: орієнтувати в навколишньому світі та надавати про той світ відносно об'єктивну, впорядковану інформацію; визначати спільні життєві цінності; захищати й відповідати не лише за соціальне, а й за фізичне самопочуття. Сучасні етнічні спільноти не завжди мають постійну, сталу або незмінну картину світу, традиції, культурні цінності. Багато елементів культури є доволі розмитими: житло, спосіб життя, норми поведінки стають дедалі більше уніфікованими. Історичні традиційні цінності виступають як певні архаїчні величини, а традиційна поведінка іноді може бути просто неможливою в сучасних умовах.

Тож можемо констатувати, що терміни “народ”, “етнос”, “етнічна спільнота” у більшості випадків та у переважній більшості видань (принаймні вітчизняних), і подальший матеріал допоможе підтвердити цю думку, використовують як синоніми. До змісту всіх трьох термінів, які характеризують одне і те ж явище, пропонують майже однаковий набір визначальних ознак: мова, культура, традиції, міфи, справжня чи, у деяких випадках, вигадана, або на їх думку “більш об'єктивно досліджена” історія, територія, способи та особливості участі, наприклад, у політиці та ін. Ми беремо до використання термін “етнічна спільнота”, оскільки у ньому більше акцентовано на культурологічних особливостях етнічних спільнот, він, можливо, частіше використовується в літературі, яка присвячена культурологічній проблематиці, питанням участі етнічних спільнот у політико-культурних процесах сучасності. З огляду на це, намагаючись проаналізувати зміст та особливості суб'єктивних впливів етнічних спільнот на формування політико-культурних пріоритетів суспільства як синонім термінів “народ”, “етнос”, “етнічна спільнота” будемо використовувати термін “етнічна спільнота”.

Як культурний феномен пропонував розглядати етнічну спільноту ще наприкінці XVIII ст. І. Гердер. Учений стверджував, що народні традиції і є тією фундаментальною основою, обов'язковим ґрунтом, який зумовлює існування народу (етнічної спільноти) – унікальної спільності з відчуттям власної ідентичності та самобутності, що відрізняють одну етнічну спільноту від інших спільнот. Так український дослідник О. Борисов відзначає, що “І. Гердер, перший

вводить поняття “volk” (народ) – співтовариства людей, мови, історичні традиції яких формують їх свідомість, служать сутнісними ресурсами розвитку когнітивних процесів” [19, с. 77].

Широко ж використовувати термін “етнос” почали на зламі XVIII-XIX століть. Упродовж століття, поступово входячи до наукового вжитку та часто виступаючи синонімом терміну “народ”, наприкінці XIX ст. термін “етнос” вже позначає ранні стадії у розвитку людства у Л. Моргана, історико-культурні провінції – у А. Бастіана, окремі культурні одиниці – у Ж. Ляпужа. А. Бастіан продовжує змістовне зближення термінів “народ” і “етнос”. Під уже згадуваним “етнічним” він розумів унікальний культурний образ певної етнічної спільноти, ставлячи “етнічне” в змістовну основу “народного” та фактично поєднуючи їх. Як зазначає Ю. Бромлей “Він, наприклад, виділяє окремі “етнічні ареали” (єгипетський, ассірійський, китайський, японський, індійський та ін.) як особливі історико-культурні провінції – своєрідну предтечу більш пізніх культурних кіл в роботах Віденської історичної школи” [23, с. 9].

Т. Рудницька відзначає, що французький антрополог Ж. Денікер дає вже досить близьке до сучасного розуміння трактування етнічної спільноти (у нього групи). “Він вважає, що під етнічними групами слід розуміти “народи”, “нації”, “племена”, що відрізняються один від одних передусім мовою, способом життя, поведінкою” [139, с. 32]. Це період продовження термінологічного поєднання або, принаймні, зближення сутнісних основ термінів “народ” і “етнос” у їх зовнішній, об’єктивно існуючій прикметній складовій: територія, мова, культура, традиції, історія тощо. На той час таке поєднання мало етнографічний, культурологічний, описово-демографічний, соціально-представницький та ін. характер.

Досить типовим у цьому аспекті є підхід до розуміння сутності та соціальних чи політичних завдань етнічних спільнот французького вченого Ж. Мішле, у його роботі “Народ”. Він бачив існування двох частин національності або двох частин існування етнічної спільноти – “простий народ”, для Ж. Мішле це французькі селяни, які постають історично сформованою спільністю та вищі прошарки суспільства – буржуазія та дворянство. “Я вважаю, що народні маси виникли не

відразу, не несподіваним стрибком, наче яесь, що виникло з надр землі, величезне, але недовговічне страховисько; на мій погляд, вони виникли як результат закономірного історичного процесу” [104, с. 87]. Для нього внутрішнім чинником соціального життя, діяльності, запитів і потреб етнічної спільноти (її селянсько-народної частини) є інстинктивна, часто емоційна, не завжди цілеспрямована діяльність.

Такий підхід проіснував досить довго. Зрештою, термінами “народ”, “етнос”, “етнічна спільнота”, в нашій дефініції, ще на початку ХХ ст. в Європі багато вчених визначали нижчі суспільні прошарки, часто не тільки в етнічному, але й у “населенському” (кількісному) сенсі. Такої думки дотримувався, наприклад, один із фундаторів німецької соціології Ф. Тенніс. О. Бочковський пише, що під час дебатів з приводу національних проблем на II конгресі німецьких соціологів, який проходив у Берліні в 1912 р., він зазначив: “Народ – це первісний елемент суспільного життя; нація ж – специфічно модерне поняття. Народ – це сировина, природна, біологічна речовина; нація – радше ідея, соціологічний ідеал. Поняття народу пов’язане з уявленням про широкі низи; нація натомість є ідеєю горішніх керуючих шарів, які за щеплюють її згодом серед народу згори. Сучасний патріотизм стосується не народу, а нації” [22, с. 44].

Політолого-етнологічний та політико-соціологічний зміст у термін “етнос”, уживаючи його як синонім терміна „етнічна спільнота”, вкладав більше ста років тому Л. Гумплович у роботі “Расова боротьба”, 1883 р. На його думку, конкретні політичні реалії мають вивчатися “місцевим” методом, з урахуванням конкретних історичних умов, у яких події відбувалися в залежності від можливого впливу (не впливу) етнічних спільнот на політико-історичні процеси. І. Варзар відзначає, що “Цей метод, названий Л. Гумпловичем “історико-ситуаційним етноцентризмом” допоміг би, на думку вченого, вирішити “потребу чітко визначити новий науковий напрям проблемних пошуків про ролі і долі народів в політичних закрутах історії” [28, с. 23].

Спробуємо прослідкувати, який зміст вкладали і вкладають у поняття “етнічна спільнота” вітчизняні, російські та західні вчені, та які напрями її впливу на формування політичної культури вони виділяли.

В українській суспільно-політичній та історичній спадщині проблематику буття етнічної спільноти в її історичному, культурному, ментальному, соціальному та державотворчому аспектах у XIX ст. розробляли члени Кирило-Мефодіївського товариства – Т. Шевченко, М. Костомаров, Г. Андрузький, а згодом, кожний у своєму науковому напрямку – М. Драгоманов, М. Міхновський, М. Грушевський, Д. Донцов, В. Липинський, В. Старосльський, О. Бочковський та ін. Тут маємо зауважити, що в українських історико-політичних та інших дослідженнях власне етнічна (у політико-представницькому, політико-культурологічному, державотворчому аспектах) проблематика досліджувалася побіжно, в контексті вивчення інших, більш “нагальних” на той час проблем та процесів. Це не є суто українським витвором, скоріше це відображення загальноєвропейського процесу дослідження суспільних та політичних явищ.

М. Костомаров у своїй роботі “Две русские народности” схиляється до думки про не державність української народності, її виключно духовний, культурний вплив на формування на той час спільної з російською народністю державності. О. Гринів вважає, що М. Костомаров шукає об’єктивних причин, які детермінують відмінності між „народностями” взагалі. На перше місце ставить географічне середовище, хоч і застерігає від переоцінки його ролі, бо впливи середовища спроможна нейтралізувати цивілізація. “Як наслідок, цивілізовані народи можуть зберігати свої особливості в інших географічних умовах (приміром англійці в тропічній місцевості), а представники нижчої цивілізації не витримують конкуренції. Крім географічних умов впливають також історичні обставини (переселення народів, чужа експансія, взаємозв’язки із сусідами)” [49, с. 66].

Для М. Драгоманова, М. Міхновського, пізніше М. Грушевського, етнічна проблематика, не зважаючи на плутанину з термінологічним використанням понять “народ” і “нація”, (термін “етнос” вони не використовували), була основою їх політичних концепцій. Народ (етнічна спільнота) поставав у них ґрунтом для

політичного, культурного життя та “теоретичного” державотворення. Ідеї розуміння етнічної спільноти (у них – народу), як ґрунту політики і політичної культури пронизують і “Проект оснований Устава Украинского Общества Вільна Спілка” М. Драгоманова, і “Основний закон “самостійної України” спілки народу українського”, авторство якого найчастіше приписують М. Міхновському, і “Історію України-Русі”, та “Конституційне питання і українство в Росії” М. Грушевського. При цьому в основу фактично всіх теоретичних пропозицій як природна особливість, з поміж інших етнічних особливостей, покладалася особливість народної культури, свідомості та самосвідомості, способу етнічного бачення і сприйняття політичного середовища, свого місця у тому середовищі, сучасною мовою це політико-культурна, суб’єктивна складова етнічної спільноти.

Після революційних подій, що охопили Російську імперію на початку ХХ століття, та невдалих спроб встановлення власної державності в Україні наукові розвідки українських дослідників набувають більш глибокого теоретичного змісту, чіткої концептуальної спрямованості, та термінологічної узгодженості. У 30-х роках. ХХ ст. В. Старосольський та О. Бочковський, а згодом, наприкінці 40-х на початку 50-х років, Л. Ребет створюють концепції націотворення, де нація постає як суб’єктивна вольова спільнота (у В. Старосольського) та творча, психоволонтаристична спільнота (у О. Бочковського). Останній започатковує нову науку “Націологію”, завдання якої бачить у дослідженні націєтворення і націєбудівництва окремо від інших наук.

У творах О. Бочковського ми знаходимо констатацію стану розробленості проблематики буття етнічної спільноти на початок ХХ ст. “В цьому списку є дві науки – етнологія та етнографія, - назви яких (етнос – народ) начебто засвідчують те, що вони спеціально присвячені вивченню питання, про яке йдеться. Таке припущення, однак, помилкове, бо обидві ці дисципліни мають на увазі початкові фази формування народів, а не модерної нації. Їх більшою мірою цікавлять примітивні, а не культурні народи. Вони, як правило, закінчують свої дослідження саме на порозі появи новітньої нації і через це не виключають потреби самостійної

націології; радше передбачають та зумовлюють необхідність цієї наукової дисципліни” [23, с. 13-14].

Він же дає тогочасне об’єктивно-історичне визначення етнічної спільноти (у нього – народу) , бачення її історичного, політичного, націєтворчого завдання. “Народ – так би мовити, націєтворчий сирівець, з якого може розвинутихся нація. Народ – це етнографічна, ще не викристалізувана національна маса. Нація ж масово усвідомлений і організований колектив. Народ – це етногенетичний розчин; нація – це викристалізуваний суспільний агрегат” [22, с. 31-32].

В. Старосольський виступав одним із фундаторів суб’єктивіського підходу до формування націй в українській політичній науці. Звертаючи увагу на політичні та державотворчі ролі етнічних спільнот у донаціональну добу та й у сучасний для нього час, вчений наголошує: “Старовинні народи і сучасні нації мають суттєві різниці, це не тотожні суспільні явища. Одні і другі належать до соціологічного типу спільнот, але між ними є основні різниці. Старі народні спільноти були засновані безпосередньо на племінному зв’язку, – це фізична основа їх існування” [152, с. 47]. Він, як і його сучасник О. Бочковський, констатує свою прихильність до біосоціальної концепції етнічної спільноти, яка не несе, в соціально-політичному, державотворчому, чи політико-представницькому, політико-культурному сенсі провідних, активно проваджених та чітко сконструйованих політичних запитів та потреб.

Досить цікаве бачення сутнісних основ етнічних спільнот, уже в середині ХХ ст. запропонував український вчений Л. Ребет. Розробляючи свою теорію нації, він звертає увагу на особливості внутрішнього змісту етнічної спільноти. Для нього народ – це загал сучасників, система поколінь, які завдяки ряду відповідних чинників, вільно, через виховання і масову сугестацію середовища творять національну цілість і являються основою нації і національної держави. Отож, визначаючи етнічну спільноту як етноісторичну спільність (через констатацію поколінної спорідненості), звертаючи увагу на об’єктивну визначеність етнічної спільноти бути головною підвалиною політико-державницького і суспільно-

представницького середовища, Л. Ребет, відводить їй, слідом за О. Бочковським та В. Старосольським, роль хоч і дієвого, але “націєтворчого сирівця”.

Український учений, філософ В. Лісовий дає власне трактування етнічної спільності (у нього – етносу). “Етнос можна визначити, як групу людей, об’єднаних у спільноту з допомогою таких елементів культури, як мова, певний світогляд та спосіб поведінки. Щоби культурну спільність визнавати етнічною спільнотою, потрібна етнічна самосвідомість, адже культурна спільність і етнічна самосвідомість взаємопов’язані, хоча не тотожні” [48, с. 559]. Учений вважає, що не кожен культурну спільноту можна і варто вважати етносом (етнічною спільнотою), багато національних утворень дуже відрізняються від етнічних спільнот найдавніших періодів – родів, племен, народностей, їх культурні унікальності зазнавали і зазнають великих змін, отримують багато зовнішніх впливів, а тому трансформуються, змінюються, не несуть у собі незмінності та обов’язкової послідовності.

Спробу власного визначення сутності етнічної спільноти з ухилом на історичний та культурологічний аспекти цього явища в роботі “Буття етносу: витоки, сутність, перспективи” здійснив український вчений М. Степико. “Засадою історичності або “вічності” буття того чи іншого етносу є сигніфікативна єдність його культури, яка визначається багатьма чинниками. Це насамперед, сукупність певних значень, понять, норм, традицій, ідей, поглядів, стереотипів тощо” [154, с. 124].

Аналізуючи формування етнічної культури у процесі соціоцивілізаційного структурування етнічних спільностей, учений наголошує на якісних змінах самої культури. “У процесі взаємодії родів, кланів, які об’єднувалися в племена, складались нові звичаї, вірування, звички, норми, цінності, формувалася спільна мова. Таким чином затверджувалась особлива, характерна для даної спільноти культура як спосіб її буття. Це означає, що на відміну від раси етнічність є варіативною реальністю, бо етнічні спільноти пов’язані з розвитком культури і символізують певні її елементи” [155, с. 133].

У цьому зв'язку важливими є розробки українських вчених, спрямовані на вироблення чіткої термінологічної основи етнічних явищ та процесів, їх проявів, через політико-культурні, поведінкові та інші процеси у політичному просторі, державному будівництві тощо. Вітчизняний дослідник Ю. Римаренко, започатковуючи етнодержавознавчий напрям у політичній науці, вважав: “Поняття “етнос” або “етнічна спільність” (інколи ще говорять про “етноісторичну спільність”), визначається як: стійка, стала група людей, що історично склалася як певна цілісність та характеризується рядом ознак і рис спільності в своєму походженні та розвитку. Етнос – це народ на одній із соціоцивілізаційних, етноісторичних стадій розвитку людини: рід, плем'я, народність, нація” [133, с. 40].

Звертаючись до аналізу проблематики функціонування етнічних спільнот, українські вчені І. Варзар, О. Картунов, І. Кресіна, Ю. Римаренко, О. Майборода, І. Курас та інші спираються на гуманітарний підхід до вивчення цих складних явищ. Особливістю цього підходу є те, що поява, розвиток та функціонування етнічних спільнот пов'язують із такими факторами суспільного розвитку як виробництво, спілкування, культура, особливості історичного розвитку, духовне життя, звичаї, побут тощо.

Російський напрям у дослідженні етнічних спільнот.

Проблематикою формування та розвитку етнічних спільнот на російських теренах початку ХХ ст. займались П. Мілюков, С. Широкогоров, І. Ільїн. Перебуваючи за кордоном, після революційних подій 1917 р., П. Мілюков у низці робіт, зокрема в “Нарисах із історії російської культури” та “Національне питання” прослідковує історико-політичні, культурологічні, соціальні та структурні особливості становлення “великоруської народності”. Зокрема в роботі “Національне питання” він визначає дві фази етнотворчих процесів: “добу утворення народності” та “добу усвідомлення народності”. “Передовсім, – пише він, – ми мусимо розрізняти в процесі розвитку народності дві доби так само, як ми розрізняли періоди виникнення раси і національності. Та якщо виникнення рас датується від стародавніх часів..., то сучасні народності сформувалися впродовж тисячі років...” [22, с. 44].

У своїх “Нарисах із історії російської культури” П. Мілюков характеризує особливості формування російської етнічної спільноти в її політико-державницькому і культурно-духовному та історичному поступу, звертає увагу на особливості використання в політичній історії Росії етнічних спільностей. Якщо спиратись на трактування етнічних спільнот як “народних низів”, то можна відзначити згадку про визначальний вплив на політику “Смутного часу” якраз етнічного чинника. У цьому сенсі П. Мілюков вказує на те, що: “Дуже часто говорять, слідуючи риторичному вислову літописця, що московську державу врятували “останні люди” [103, с. 79].

У монографії “Етнос. Дослідження основних принципів зміни етнічних та етнографічних явищ” С. Широкогоров визначає етнічну спільноту (у нього етнос), як самостійну етнобіологічну спільність. “Він визначав етнос, як групу людей, котрі розмовляють однією мовою, визнають своє спільне походження, мають комплекс звичаїв та триб життя, що охороняються і освячуються традицією, і які відрізняються цією групою від таких інших” [138, с. 78].

І. Ільїн у роботі “Основи християнської культури” досліджує внутрішні релігійні, мовні, ментальні, культурологічні засади існування “духовних основ національності”. “Словом: у кожного народу інший і особливий душевний уклад і духовно-творчий акт. І у кожного народу особлива, національно-зароджена, національно-виконана і національно-вистраждана культура” [71, с. 56].

Вона (культура) виникає у складному процесі етнотворення під впливом багатьох об’єктивних і суб’єктивних факторів, витворюючи саму себе та свою унікальність і своєрідність. “Люди не випадково об’єднуються один з одним, їх тягне один до одного схожість матеріальних і духовних інтересів, з цієї схожості виникає спілкування; довге спілкування збільшує взаємну схожість і, якщо спілкування носить творчий характер, то зростає і взаємне притягання, укріплюється взаємний зв’язок. Цей зв’язок закріплюється традицією, яка передається з покоління в покоління. Так поступово виникає єдина і спільна для всіх культура” [71, с. 55].

У радянській суспільно-політичній науці проблематика буття етнічних спільнот розроблялася П. Кушнером у монографії „Етнічні території та етнічні кордони”, В. Козловим у його роботах „Про поняття етнічної спільності”, „Динаміка чисельності населення”, С. Токаревим у роботі “Проблема типології етнічних спільнот”, Л. Гумільовим “Географія етносу в історичний період”, “Етноси і антиетноси”, “Етногенез і біосфера землі”, Ю. Бромлеєм (якого називають фундатором радянської етнологічної школи) і якому належить ціла низка етнографічних, етнологічних робіт, таких як: “Етнос та етнографія”, “Сучасні проблеми етнографії”, “Нариси теорії етносу”, “Етносоціальні процеси: теорія, історія, сучасність”, “Людство – це народи” та ін.

В. Козлов головними ознаками етнічної спільності називав етнічну самосвідомість та самоназву, мову, територію, особливості психічного складу, культури та побуту, власну форму соціально-територіальної організації або прагнення до її створення. Ю. Павленко зазначає, що “Таким чином закріпилось розуміння етносу як явища соціокультурного, усвідомлено чіткий каузальний зв'язок між виникненням соціального організму та етнічної спільності” [119, с. 16].

Вагоме місце у дослідженні територіальних впливів на етнічні особливості займають роботи П. Кушнера. У його монографії “Етнічні території та етнічні кордони” акцентовано увагу на значенні території у взаємодії етнічних спільнот для процесів їх формування та розвитку, а також етнічної самосвідомості як основного етнічного визначника. Учений вважав, що об’єктивні елементи культури та етнічна самосвідомість є індикаторами належності людей до певної етнічної спільності, а те, яке місце конкретний індикатор має у визначенні етнічної належності, залежить від конкретних обставин. Він виступав проти єдиного для всіх рецепту визначення етнічної належності людини.

Значне місце серед радянських дослідників етнічних явищ займають роботи С. Токарева. З-поміж інших важливих проблем буття етнічних спільнот учений виділяв неоднозначність присутності всіх об’єктивних характеристик етнічної спільноти. Жодна з ознак етнічної спільноти – мова, територія, спільне

походження, культура та культурні зв'язки, релігія та ін. не обов'язково повинні бути притаманними кожній етнічній спільноті.

Ю. Бромлей належить досить поширене в радянській суспільній науці визначення етнічної спільноти (етносу).

Він розглядав категорію “етнос” як основну одиницю етнічної класифікації людства, який є продуктом соціально-економічних явищ, надаючи цьому поняттю двох значень. У вузькому значенні – це особлива форма колективного існування людей, яка об'єктивно історично існує в політичному, соціальному, культурологічному та ін., просторі. У широкому розумінні народ (народи світу) – це етносоціальний організм, у якому поєднані його власні етнічні елементи з комплексом умов його виникнення та функціонування.

Характеризуючи культуру як одну з визначальних характеристик етнічної спільноти, Ю. Бромлей вказував на її особливі функціональні завдання. “Зрештою етнос характеризує сукупність етнічних, міжетнічних (у тому числі суспільних) та іноетнічних компонентів культури. І якраз культура етносу в цілому забезпечує його функціонування як системи” [23, с. 124].

У рамках своєї теорії вчений пропонує власне бачення функцій та своєрідних прошарків культури в етнічних та соціальних процесах. Він пропонує виділити інтегруючу, сигніфікативну та диференціюючу функції культури, а існування розрізнених у часі її прошарків має відображати діалектику її ж розвитку. Тут відбувається двосторонній процес: з одного боку, відбувається послідовне використання культурологічних надбань минулих поколінь, фактичне функціонування в полі попередньої і водночас сучасної культури, а з іншого боку, йде заперечення застарілих культурних форм, постають вимоги до їх заміни іншими, більш сучасними формами, які відповідають нагальним суспільним, політичним, політико-культурним та іншим умовам.

Ці явища і процеси, на думку вченого, дають можливість виділити в культурі два генетично відмінних прошарки – історично більш ранній (нижчий) прошарок, який складається з успадкованих з минулого компонентів культури, та історично більш пізній (верхній) прошарок, який включає нові, більш сучасні компоненти

культури. Саме тому, якщо підходити до розуміння культури з генетичної точки зору, вона виступає насамперед як органічна єдність спадковості та оновлення її компонентів, які можуть бути як запозиченими, так і витвореними в рамках самої культури. “Взагалі діалектика функціонування культури є такою, що одночасно може виступати і як засіб спілкування і як засіб роз’єднання людей. Саме цю особливість культури і покладено в основу її етнічних функцій” [23, с. 143].

Досить цікаву теорію етносу (етнічної спільноти) запропонував Л. Гумільов. Для нього етнічна спільнота є фізичною реальністю, яка обрамлена в соціальну оболонку. Біосферна джерельність мутаційних поштовхів, які, у свою чергу, зумовлюють “пасіонарні поштовхи”, і є умовою зміни етогенезів, які визначають внутрішній зміст, історичну визначеність та терміни існування етнічних спільнот, стала ґрунтом численних дискусій щодо “наукового змісту” концепції вченого.

Третьою концепцією історико-соціального буття етнічних спільнот була інформаційна теорія, запропонована М. Чебоксаровим. Вона заснована на ідеї про те, що у кожному соціальному утворенні, етнічній спільноті та суспільстві загалом постійно циркулюють інформаційні потоки, які мають власних генераторів (джерела) і реципієнтів (тих, хто їх сприймає). Учений висловив припущення, що в межах етнічних спільнот такі інформаційні потоки інтенсивніші, ніж в інших утвореннях, мають більш насичений зміст та містять більше об’єднаної, спільної (прийнятної та зрозумілої в межах спільноти) інформації.

Отже культура, з поміж інших ознак, є однією з провідних та внутрішньо визначальних характеристик етнічної спільноти. Тут маємо зазначити, що в радянській науковій літературі найбільш поширеним було уявлення про культуру, яке формувалося на розумінні її як універсального механізму самоорганізації суспільного життя. До неї належали всі компоненти діяльності людської спільноти та її підсистем. Українська вчена І. Кресіна відзначає, що “В аспекті такого розуміння в радянській етнології розрізнялися два підходи до компонентного складу культури. Згідно з першим культура етносу розглядалася як сукупність чотирьох підсистем: 1) первинного виробництва; 2) життєзабезпечення; 3) соціонормативної; 4) пізнавальної. Відповідно до другого підходу компоненти

культури існують як різні сторони людської діяльності: 1) способи діяльності; 2) результати діяльності; 3) уявлення людей пов'язані з діяльністю. Розвитку цього підходу сприяє думка К. Чистова про “багатошаровість” традиційно-побутової культури як відображення різних способів матеріалізаційних норм і уявлень, що лежать в її основі (людські дії; результати дій; реалізовані в діях уявлення)” [87, с. 77].

У сучасній російській політичній етнологічній та політологічній літературі проблематика існування етнічних спільнот у політичному, політико-культурному, соціальному та іншому середовищі досліджується доволі активно. Відомими вченими, які займаються етнічною, етнокультурною проблематикою, є: В. Тішков, Б. Вінер, К. Хабібулін, В. Авдеев та інші.

Б. Вінер пропонує класифікувати етнічність у таких її формах.

1. Класична етнічність (етнос, етнічна спільнота). Вона виступає в якості основного об'єкта дослідження російських авторів, як домінуюча етнічна одиниця серед інших етнічних явищ і процесів. Говорячи про етнічну спільноту, мають на увазі, що в тих людей, які входять у її ядро, існує кореляція між етнічною ідентичністю та іншими етнічними змінними ознаками. Людина народжується і живе на тій території, де здавна жили її предки, використовує у щоденному житті мову цих предків, котра є для неї рідною, використовує релігію своїх предків (звичайно якщо вона є віруючою), визнає багато звичаїв предків і т. д.

2. Безетнічні групи. Вони, щоправда, існували доволі давно і є вже суто історичними спільнотами. Їх виділяють у казахському суспільстві XIV – XVIII століть сходознавці з Петербурга С. Кляшторний та Г. Султанов. “По-перше, це султани-чингізиди, котрі „не відносили себе до жодного з тюрко-монгольського племені, до жодного з казахських жузів, не розділялись на коліна. Вони були тільки „представниками правлячої династії та й надалі складати замкнуту станову організацію ще на початку XX ст. По-друге, це саїди, які були потомками пророка Мухамеда від його дочки Фатіми. По-третє, це ходжі, котрі за однією версією, походять від четвертих праведних халіфів, близьких сподвижників Мухамеда, а за другою, вони потомки перших арабських завойовників Центральної Азії: “Ходжі

стояли поза родовими і племінними общинами, а також не відносили себе ні до казахів, ні до узбеків, ні до таджиків і т. д.” [32, с. 145].

3. Символічна етнічність. Тут Б. Вінер аналізує вже згадувану концепцію символічної етнічності Г. Ганса, звертаючи особливу увагу на необхідність підтримки етнічних символів через участь у формальних чи неформальних етнічних організаціях. Цінність етнічних символів, ідентифікації, культури, мови та ін. полягає у їх здатності бути свідомим і підсвідомим прихистком у сучасному глобалізованому світі.

4. Мультиетнічність. Цей феномен заявив про себе порівняно недавно. Фактично це сприйняття себе як представника кількох етнічних спільнот (до яких належали, наприклад, батьки чи найближчі родичі), неможливість надати перевагу або чітко визначити свою етнічну приналежність. Б. Вінер наводить приклад досліджень американських учених П. Спікарда і Р. Фонга, які на гавайському матеріалі описують явище мультиетнічності. Там, наприклад, лише протягом останніх кількох років люди змішаного походження почали заявляти про обидві або про всі складові свого походження.

5. Подвійна етнічність. Вона виникає у результаті інтенсивного змішування етнічних спільностей. Як приклад формування такої етнічності вчений наводить англо-кельтську ідентичність у сучасній Австралії. “Як відзначає австралійська дослідниця К. Джонсон, „питання в перепису 1986 р. підказує думку, що приблизно 77% австралійського населення тоді ідентифікувало себе як англо-кельтське за походженням” [32, с. 146].

6. Квазіетнічність. Це теж неklasична форма етнічного буття, на яку вчений звернув увагу під час своєї дослідницької роботи в Петербурзі у 2001-2003 рр. Цей феномен полягає в тому, що досить часто, люди, які не є представниками певної етнічної більшості або народилися у змішаному шлюбі, навіть серед представників етнічних меншин відносять себе до етнічної більшості. “Можна сказати, що ідентичність моїх інформаторів має швидше не етнічний, а квазіетнічний характер. Від представників етнічних меншин у Петербурзі вони відрізняються тим, що, за винятком етнічної самоідентифікації у них практично повністю відсутні інші

компоненти етнічної ідентичності тих етносів, до яких вони себе відносять” [32, с. 149].

Російський дослідник В. Тішков у своїй роботі “Етнологія і політика” пропонує своє бачення етнічної спільноти та феномену етнічності в цілому. Воно відрізняється від подальших, більш кардинальних його підходів до цієї проблематики і кореспондується з визначенням етнічної спільноти сучасною політичною наукою. “Сучасна наука розглядає етнічність як відчуття приналежності до групи людей, котрі відрізняються від інших культурою. Не важливо, який набір відмінних рис лежить в основі цього відчуття, але зазвичай це самоназва групи, мова, історичний міф, релігія, деякі риси матеріальної та духовної культури” [159, с. 161].

В. Авдеев і А. Севастьянов у роботі “Раса і етнос”, яка вийшла друком у 2008 р., пропонують власне, засноване на біологічному підході, пояснення етнічної спільноти (етносу). “Етнос є біологічна спільність, що пов’язана спільним походженням, має спільну біогенетику і співвідноситься з расою як вид з родом або як різновид (порода) з видом. Його іпостасями і стадіями розвитку є рід, фратрія, плем’я, народність і народ (нація)” [1, с. 119].

Біологічний підхід до визначення сутності буття етнічної спільноти в рамках етатистського підходу до визначення нації пропонував і Р. Додонов. У статті “Деякі аспекти етатистського підходу до визначення поняття “нація” вчений пропонує розглядати етнічну спільність (у нього – етнос), як спільність, породжену суспільними процесами, яка має біологічну основу. “Кожний етнос виникає як певна популяція людського роду, як біологічна спільність, але живе і розвивається за біологічними законами” [57, с. 65-66].

Аналізуючи риси етнічної спільноти, які мають визначальний вплив на її внутрішню структурну цілісність, сучасний російський дослідник Г. Марченко відносить до них: насамперед співставлення. Як і будь яка інша історично сформована та соціально усталена спільність, етнічна спільнота виробляла, і виробляє свої уявлення про світ через порівняння себе з іншими соціальними, не обов’язково тільки етнічними групами. З цієї точки зору ідеологеми “ми” – “вони”,

хоча і не є специфічно етнічними, проте виступають характерною рисою етнічних спільнот, базою для їх світоглядних, культурологічних та часто ідеологічних характеристик.

По-друге, такою специфічною рисою є непрявленість основ. Мається на увазі, що як і багато інших суспільних груп, у своєму історичному розвитку етнічні спільноти мають прихований сутнісний зміст, непомітний, але зрозумілий для своєї спільноти внутрішній стрижневий елемент. Це проявляється у так званому “сплячому характері етнічності”.

По-третє, до таких ознак дослідник відносить багатофакторність основ. Від багатьох інших спільнот, етнічна спільнота відрізняється більшою складністю основ, які складають її сутність. Це породжує складність розуміння та проявлення і вивчення етнічної ідентичності порівнянне з іншими ідентичностями, такими як вікова, професійна, статусна та ін. Формування, функціонування, або можлива зміна ідентичності є доволі складним та вкрай неоднозначним у власне етнічному та політичному сенсі явищем. Учений наводить приклад, коли зміна релігійної приналежності призводить до зміни у суспільній свідомості етнічної приналежності. У Росії чувашів, які прийняли іслам, вважають татарами, а тих, хто залишився в православ’ї, продовжують називати чувашами.

По-четверте, до таких ознак можна віднести вкоріненість основ: етнічні спільноти існують протягом багатьох поколінь, зберігаючи сталі, часто незмінні риси та певну ізольованість. Остання виникла раніше від інших рис через існування різного роду природних бар’єрів: кордонів чи певних, наприклад, релігійних заборон, а нині, як певна реакція на виклики модернізації та прискорення етнооб’єднавчих процесів. Така закритість має низку негативних ознак. Вона створює певні “кордони” між етнічними спільнотами й іншими соціальними утвореннями, які можуть викликати напруженість між ними, аж до створення конфліктної ситуації або до нерозуміння чи несприйняття дій, чи способу життя інших, “несвоїх” спільностей.

У західній науковій думці терміни “етнос”, “етнічна спільнота” фактично не вживаються. Більш широкого вжитку там набув термін “етнічність”. Найчастіше

його використовують у двох значеннях: у широкому розумінні як власне етнос, нація, етнічна та національна спільність з усіма притаманними для них ознаками, функціями та характеристиками, і у вузькому значенні, як групу ознак, які називають “етнічною аурую”. У цьому значенні вони являють собою досить суперечливий феномен. Одночасно це і набір певних етнічних рис, які характеризують певну особу або групу людей, і сприйняття зовнішнього та внутрішнього світу, і форма соціальних відносин, притаманних певній групі, і різновид певної, часто суто етнічної ідеології, і низка інших складних та вкрай суперечливих у внутрішній структурі та зовнішніх проявах елементів.

“Натан Гейзер і Даніель П. Майніхен пропонують таке визначення етнічності: ”Отже, до певної міри правильно стверджувати, що ті форми ідентифікації, які засновані на різних соціальних реаліях, таких як релігія, мова і національне походження, мають дещо спільне (так, наприклад, для посилення на всі ці поняття використовують новий термін “етнічність”). Спільним для всіх них є те, що вони стали важливим центром мобілізації груп на досягнення конкретних політичних цілей, виборюючи першість такої мобілізації у класу з одного боку, і у нації з іншого” [2, с. 61].

Серед теоретичних досліджень зарубіжних учених, цікавим є підхід до визначення етнічної спільноти (тут у нього – групи), відомого американського науковця Е. Сміта. “Етнічна група – це тип культурної спільноти, що надає великої ваги міфів про походження та історичній пам’яті і вирізняється однією, а то і кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою, інституціями. Такі спільноти “історичні” в двох розуміннях: по-перше, історична пам’ять доконечна для їхнього дальшого існування, по-друге, кожна з цих етнічних груп є продуктом певних історичних сил і, отже, може зазнавати історичних змін та розпаду” [148, с. 29].

Е. Сміт звертає увагу на певні зовнішні атрибути характерні для етнічної спільноти. “Можна назвати шість головних атрибутів етнічної спільноти: 1) групова власна назва; 2) міф про спільних предків; 3) спільна історична пам’ять; 4) один або більше диференційних елементів спільної культури; 5) зв’язок із

конкретним „рідним краєм”; б) чуття солідарності у значної частини населення. Де є такий комплекс елементів, перед нами вочевидь постає спільнота з історичною культурою і чуттям спільної ідентичності” [148, с. 30].

О. Майборода звертає увагу, що інший американський вчений Дж. Ротшильд вважає, що у стародавності та середньовіччі етнічні спільноти не були помітним фактором впливу на політику, простіше кажучи, вони не впливали на політику взагалі. “Етнічність, вважає Дж. Ротшильд, стала важливою політичною проблемою тільки з часу Великої французької революції і наполеонівських війн, коли сучасні держави виказали стремління стати „націями – державами” з єдиною культурою. Це зразу ж створило проблеми етнічної асиміляції і дискримінації, реакцією на які стало політичне незадоволення меншин” [97, с. 140].

Французька дослідниця Д. Шнаппер визначає етнічну спільноту так: “Таким чином, етносом або етнічними групами я визначатиму групи людей, що є нащадками історичних та культурних спільнот і поділяють бажання зберегти їх. Інакше кажучи, етнос визначається двома основними характеристиками: історичною спільнотою та культурною особливістю” [178, с. 29]. Аналізуючи особливості підходів до визначення етнічних спільнот (етносів) і націй, вчена вказує на змістову близькість цих понять в історії політичної науки, спільність деяких визначальних ознак нації та етнічної спільноти, і водночас велику термінологічну плутанину в їх використанні. Вона наголошує, що етнічні спільноти не природніші за нації. І ті, й інші мають конкретні історичні форми, які, на її думку, ніхто не бажає ні матеріалізувати, ні субстантивувати.

Відомий зарубіжний дослідник К. Крейг у роботі “Націоналізм” пропонує своє бачення етнічної спільноти (у нього за західною традицією – етнічності). “Етнічність займає певне проміжне положення між рідством і національністю. Етнічні ідентичності ставали історично важливими всюди, де різні групи взаємодіяли одна з одною на спільній території. Вони розвивались головним чином там, де концентрація населення в місті, розвиток над локальних економічних зв’язків і ризик наскоку або створення держави (особливо імперії) втягувало різні і внутрішньо зконсолідовані народи у відносини між собою або з самою державою.

Таким чином, етнічність – це не просто продовження кровно-споріднених зв'язків, а спосіб, котрим створюється колективна ідентичність, коли вірність рідству, традиції та іншим засобам передачі спільної культури виходить на більш широку арену, де більша частина взаємодії не організується тими ж кровною спорідненістю і культурою, що й всередині групи” [85, с. 93].

На його думку, етнічність відображає внутрішню культуру, але не нейтрально, а відповідно до певної логіки відносин як усередині групи, так і поза нею. У кожному конкретному випадку культурні чи суто етнічні особливості організуються особливо. Людина чи етнічна спільнота у певній країні, наприклад, вірмени в Україні, поряд з беззаперечними рисами суто етнічної, вірменської культури паралельно мають вплив, і до певної міри сприймають загальноукраїнське культурне тло, і таким чином відрізняються від вірмен на їх етнічній батьківщині, або, наприклад у сусідній Російській Федерації. “Етнічність стає помітною на кордоні між внутрішніми способами організації життя групи (які надають етнічності більшу частину її культурного змісту) і зовнішнім наданням якостей іншими жителями великого міста, країни чи учасниками економіки. Внутрішньо “етнічна група” може бути зорганізована з точки зору спорідненості і походження або з точки зору свого особливого співвіднесення категорій і відносин. Зовнішньо – по відношенню до інших етнічних груп чи держави – вона здається категорією еквівалентних “етнічних” членів” [85, с. 94].

Тут побіжно зачіпається проблема кордонів етнічності. Автором теорії етнічних кордонів народів-етносів є Дж. Росс. Він виділяє чотири етапи формування таких кордонів: усвідомлення спільного статусу, колегіальність як усвідомлення володіння спільними нормами і відповідальністю, значно вищу інтенсивність і зосередженість контактів більше всередині групи ніж назовні, формування спільних культурних, ідеологічних принципів. На його думку, творення таких кордонів може бути результатом тиску або засвоєння чужої культури, чи наслідком соціального стресу. О. Проскуріна наголошує, що в цьому аспекті мабуть має рацію “Психоаналітик і антрополог Х. Штайн, який вважає, що

етнічність, як ознака особистої та соціальної ідентифікації не має коріння в природі, її місце в головах людей” [129, с. 57].

Для виділення значущості етнічності в політичному, соціальному, культурному та ін., житті А. Крум і А. Гераклідес запровадили до наукового обігу поняття “нова етніцистська позиція”. У цьому зв’язку О. Майборода наголошує “Якщо говорити про “етніцистську позицію” взагалі, то під цим терміном можна об’єднати дослідників, котрі дотримуються давно затвердженої на Заході концепції про всеохоплююче проникнення феномена етнічної ідентичності у всі сфери політичного життя і, більш того, про визначаючий його вплив на всі без виключення суспільні процеси” [97, с. 16].

Однак етнічність, виступаючи відправною першоосновою етнополітичних теорій на позиціях “старого етніцизму”, не стала всеохопним політичним феноменом. Представник “нової етніцистської позиції” Дж. Ротшильд звертає увагу на те, що, наприклад, етнокультурні особливості, які даються кожній людині всупереч її волі самі по собі не є настільки суттєвими, щоб бути фундаментальним об’єднуючим фактором. Вони не змогли стати базою і рушієм мобілізації етнічності в самоорганізовану групу. Подібна мобілізація можлива тоді, коли ті ж самі культурологічні особливості змішуються з іншими, іноді диференціюючими цінностями, і можуть перетворитися в етнічну ідеологію. Це пояснюється значною ускладненістю ідентифікаційних процесів у епоху глобалізації. Тут О. Майборода відзначає, що “З одного боку, формується щось на зразок “культури модернізації” (С. Айзенштадт) і глобальної ментальності; здобувають світове поширення схожі зразки способу життя, стандарти поведінки, ціннісні уподобання, найбільш “просунуті” мови. З другого боку, інтенсифікується процес утвердження народами групової (територіальної, етнічної) ідентичності” [97, с. 140].

Є. Геллнер у своїй роботі “Умови свободи” висуває ідею модульності сучасної людини, яка, на наш погляд, “розмиває” чітку межу в розумінні та розрізненні етнічних сутностей. На його думку “Модульна людина здатна вбудовуватися в ефективні інститути і асоціації, які не обов’язково повинні бути тотальними, ритуально оформленими, пов’язаними безліччю переплетених ниток із усіма

іншими елементами соціального цілого, яке оплутане цими взаємовідносинами і в результаті є нерухомим” [36, с. 108]. Така людина є об’єктивно рухливою у власних статусах, пріоритетах, соціальних ролях, баченні свого сучасного і майбутнього в рамках певної культури та соціальної структури етнічної спільноти чи то етнічної меншості, чи домінуючої етнічної спільноти.

Тут маємо зробити застереження щодо існування певної диференціації етнокультурної суб’єктності етнічної спільноти у просторі політичної культури. Для цього уточнимо сутнісні та термінологічні складові понять “титульний етнос” (етнічна спільнота), “етнічна меншина” і “національна меншина”.

“Титульний Н. – це той Н.-етнос, який титулує, дає своє ім’я якимось історико-соціальним феноменальностям – країні, державі, економічним атрибутам, буття (валюти, галузям виробництва, копалинам, сировині), політико-державницьким феноменам і структурам (уряду, парламенту, адміністративним одиницям, збройним силам, дипломатичній службі, прикордонній системі, торговельній мережі), природно-географічним широтам, шельфу, повітряному і водному басейнам тощо” [158, с. 35-36].

“Етнічна меншина – самоусвідомлювальна група громадян держави, що є кількісною меншістю, членам якої притаманні спільність походження й етнокультурних характеристик, відмінних від домінуючої етнічної спільноти, не панівне становище у суспільстві, колективна воля до виживання та прагнення до рівності з більшістю населення” [5, с. 76].

Термін “етнічна меншина” вживається у науковій літературі не так давно. У Західній науковій думці – з 60-х років ХХ ст., а у радянській науковій термінології – з 70-х років ХХ ст. До цього періоду більш уживаним був термін “національна меншина”. Підвищення уваги до етнічних меншин пов’язують з процесами етнічного ренесансу, які активізувалися у другій половині ХХ ст., як у країнах Американського континенту, так і на Європейських теренах. Для етнічної меншини, у її життєдіяльності, функціонуванні в соціальному середовищі, головне значення мають не етнополітичні цінності і пріоритети, а етнокультурні основи її збереження в іноетнічному середовищі.

В. Євтух вважає, що для етнічної меншини не є властивими сепаратистські тенденції, стремління до обов'язкової суверенізації чи автономізації, проте, такі прояви можливі, якщо етнічна меншина перебуває у стані, яким її визначає німецький етносоціолог Ф. Гекманн, на думку якого: “Етнічні меншини – це занедбані, пригноблені, дискриміновані й відзначені певним тавром етнічні групи, які існують у рамках системи етнічної ієрархії” [64, с. 30].

Продуктивною є ідея Ф. Гекмана щодо типології етнічних меншин. В. Євтух звертає увагу, що вчений пропонує покласти у її основу три базові принципи, а саме – походження (шляхи формування як етнічної спільноти), структурно-соціальне становище у суспільстві та політичні орієнтації. “Згідно з Ф. Гекманом етнічні меншини можуть бути п'ятьох типів: 1) національні меншини; 2) регіональні меншини; 3) емігрантські меншини; 4) колонізовані меншини; 5) нові національні меншини” [64, с. 30].

До першого з них – національних меншин, учений відносить етнічні спільноти, які виникли внаслідок утворення націй-держав, де важливе значення мало співпадіння державної організації та етнічної приналежності. Ці етнічні спільноти складали частинки іноетнічних спільностей з-поміж етнічно домінуючих національних спільнот у якості національних меншин.

Регіональними меншинами він називає етнічні спільноти, які всупереч асиміляції, акультурації, уніфікації та іншим процесам, спромоглися зберегти свою етнічну унікальність, культурну своєрідність, інші визначальні етнічні риси. Вони можуть прагнути поживлення власних етнокультурних рухів, процесів, як наприклад, каталонці в Іспанії, валійці і шотландці у Великобританії та інші.

До емігрантських меншин Ф. Гекманн відносить поселенські і заробітчанські етнічні меншини. Колоніальний тип етнічних меншин доволі легко знайти у багатьох поліетнічних країнах світу. Це нащадки корінних жителів багатьох завойованих країн, які зазнали всіх асиміляторських впливів і можуть бути позбавлені елементарних можливостей збереження власної культури, традиції, мови, інших етнічних визначників.

До останнього типу етнічних меншин – нових етнічних спільнот, або, за його термінологією, “нових етнічних меншин”, учений відносить спільноти, які можуть штучно утворитися у нових державах, часто на завершальному етапі їх творення. Це не тільки етнічні меншини пострадянських республік, а й етнічні меншини країн третього світу, де держави виникали на колонізованих територіях, без врахування будь-яких етнічних кордонів.

Рівнем соціоцивілізаційної зрілості етнічної меншини є – рід, плем'я, народність. Рід – це заснована на кровних зв'язках історична форма спільності людей.

“Плем'я – одна з форм суспільної організації та етнічної спільності людей, характерна для етапу додержавних утворень. Визначальними рисами П. було існування кровно родинних зв'язків між його членами, поділ на роди і фратрії (сукупність кількох родів, що здебільшого походили від одного роду), наявність означеної території, певна економічна спільність, єдина мова (діалект), самосвідомість, внутрішня ендогамія, самоуправління, існування системи культів та обрядовості” [171, с. 212-213].

“Народність – одна з форм етнічної спільності людей, що характеризується відповідною територіальною цілісністю, має спільну мову (разом з існуванням діалектів), спільні риси характеру, особливості психологічного складу, елементи спільної культури. Н. історично виникає вслід за родоплемінною спільністю, формується в процесі консолідації, а відтак і злиття родів і племен” [39, с. 185].

“Національна меншина – соціальна група, яка формується на основі ознак етнічної меншини і водночас певних політичних характеристик. Н. м. – це етнічна меншина у полі етнічному суспільстві, яка перебуває на третій стадії етнічного ренесансу: політизації та активної участі у політичному житті держави проживання” [6, с. 189-191].

“Нація (від лат. nation – рід, плем'я) – спільність людей незалежно від їхнього етнічного походження, об'єднаних політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією

(суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами й обов'язками, культурою і традиціями” [86, с. 523-524].

Тож, спираючись на дослідження вітчизняних та зарубіжних учених, до етнокультурних суб'єктів відносимо: етнічні групи, етнічні меншини, титульні етнічні спільноти, нації та національні меншини. Ознаки етнічної спільноти, які відрізняють її від інших груп людей чи інших етнічних спільнот (самоусвідомлення себе унікальною етнокультурною спільністю, міцні внутрішні зв'язки всередині групи, спільні культурно-поведінкові зразки, усвідомлення спільних інтересів, розуміння суспільного статусу та ін.), мають близькі характеристики з ознаками загальнотеоретичного поняття суб'єкта, зокрема суб'єкта політики. Етнічні спільноти можуть і під проводом відповідних елітарних груп, доволі часто виступають ініціаторами істотних змін у політичних відносинах через політико-культурні впливи та претензії на творення політики, на чому наголошують теоретики політизації етнічності. Під творенням політики тут розуміємо постійну і, до певної міри, самостійну (за Е. Смітом, Дж. Ротшильдом та ін.) участь етнічних спільнот у політичному житті відповідно до власних і суспільних інтересів, а також вплив на поведінку та стан інших суб'єктів.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи маємо зробити ряд зауважень.

Під етнічними та етнокультурними процесами розуміють, з одного боку, прояви людської діяльності, які спрямовані на розвиток та збереження тих аспектів їх життя, які мають етнічну та культурну цінність, а з іншого, зміни у структурі, бутті, функціонуванні етнічної спільноти, викликані зовнішніми впливами на культурне середовище етнічної спільноти та культурно-трансформованими відповідями спільноти на ці впливи. Це бажання зберегти і розвинути, свою культуру, а через неї – етнічну своєрідність в навколишньому політичному, соціальному, економічному середовищі.

На основі аналізу концепцій етнічного та етнокультурного розвитку низки зарубіжних авторів та на базі теоретичних розвідок вітчизняних вчених у західній політичній науці виділяють три основні методичні підходи – примордіалізм, інструменталізм (ситуаціонізм) та конструктивізм. Усі згадані напрями розглядають історичний розвиток етнічної спільноти через зміни та розвиток її культури.

У методологічному аспекті важливого значення і для примордіалістів, і для інструменталістів, і для конструктивістів набувають такі теоретичні аспекти: визнання прихильниками усіх згаданих підходів вирішальної ролі етнічної ідентичності для самовиділення групи та виокремлення її з-поміж інших етнічних спільнот; ствердження прихильниками примордіального підходу існування етнічності як об'єктивної даності, як важливого історичного феномена в розвитку людства, його культури, політики, економічних пріоритетів та інших складових світової історії; провадження теоретиками інструменталізму різних соціально-психологічних теорій для пояснення етнічних феноменів як ефективного засобу подолання відчуження між людьми, характерного для сучасного суспільства та масової культури з її впливами на формування окремих елементів політичної культури та інших суспільних явищ; обґрунтування конструктивістами ролі ідеологічної діяльності та політичної еліти у формуванні етнічної солідарності.

У теоретичних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних авторів, етнічна спільнота постає як історично сформована соціальна спільність, для якої характерні специфічні, притаманні тільки їй культурні моделі, які значною мірою обумовлюють спосіб її сприйняття, переосмислення та діяльності в оточуючому середовищі. Ці моделі мають власні, притаманні тільки цій етнічній спільноті закономірності функціонування та розвитку, і виступають, з поміж інших, одним з основних її зміцнюючих факторів. Культура виступає тут і своєрідною сукупністю адаптуючих до зовнішнього середовища моделей, і водночас, сукупністю моделей які створюють це середовище. При цьому культура має традиційні для самої себе механізми самозбереження та саморозвитку, а етнічна спільнота постає як носій та творець цих унікальностей культури.

Етнічна спільнота виступає репрезентантом власної потреби у збереженні або прояву власної культурної унікальності і самобутності, збереження своєї історичної, культурної спадщини і т. д. Культура виступає формою прояву внутрішньоетнічних характеристик етнічних спільнот у сучасній цивілізації, а політична культура – формою прояву етнокультурних запитів у сфері політики. При цьому ідеологічні, соціально-класові чи політичні розбіжності не завжди є первинними, чи найбільш актуальними у формуванні пріоритетів політичної культури. Сьогодні все частіше на перший план виступають культурні пріоритети конкретних етнічних спільнот у межах їх узгодженого функціонування в загальнонаціональному просторі культури.

Ознаки етнічної спільноти, які відрізняють її від інших груп людей чи інших етнічних спільнот (самоусвідомлення себе унікальною етнокультурною спільністю, ідентифікація з етнічною спільнотою, міцні внутрішні зв'язки всередині групи, спільні культурно-поведінкові зразки, менталітет, який найбільш широко охоплює розуміння суб'єктивної самобутності, традиції, усвідомлення спільних інтересів, розуміння суспільного статусу та ін.), мають близькі характеристики з ознаками загальнотеоретичного поняття суб'єкта, зокрема суб'єкта політики.

До характеристик суб'єкта політики відносять: міцні внутрішні зв'язки та єдність, усвідомлення власного становища і спільних інтересів, а відтак відчуття

самобутності, співдружності, ідентифікації з групою, внутрішньої солідарності тощо; організованість, тобто координацію керівними центрами поведінки та дій окремих територіальних і галузевих угруповань, течій, професійних та інших груп.

Як суб'єкт політичної культури, етнічні спільноти можуть і під проводом відповідних елітарних груп, доволі часто виступають ініціаторами істотних змін у політичних відносинах через політико-культурні впливи та претензії на творення політики. Поряд із цим, вони здійснюють постійну і до певної міри самостійну участь у політичному житті, відповідно до власних і суспільних політичних інтересів.

Розділ 2. Механізми ефективного використання полікультурного потенціалу суспільства: світовий досвід і Україна.

2.1. Етнічні спільноти та їх роль у процесі вдосконалення політичної культури

У співвідношенні етнічна спільнота та політика найчастіше йдеться про участь, місце та роль етнічної спільноти в державотворенні та формуванні основних засад політичної культури, її значущість і активність у формуванні та функціонуванні громадсько-політичного устрою країни, здатності створити самій, чи домінувати у створенні політичних партій та громадсько-політичних організацій і рухів, які мають етноісторичне забарвлення, електоральну та представницьку або іншу громадсько-політичну активність на місцевому рівні.

Українська дослідниця І. Кресіна звертає увагу на те, що етнічні спільноти поліетнічних суспільств та, відповідно, держав переживають різні стадії політичної активності у формуванні політики та політичної культури. Вона пропонує виділяти чотири етапи у конституюванні рольового змісту етнічних спільнот у політичних і політико-культурних процесах. Тривалість та інтенсивність цих етапів може розтягуватися на період до кількох століть залежно від конкретно-історичних умов розвитку відповідних суспільств як національних спільностей. Для першого етапу характерною є типова для індустріальних суспільств міжетнічна сумісність, так званий процес внутрішньо національного обміну, коли формується ядро майбутньої нації, конституюються основи новоствореного суспільства. Цей процес відбувається на основі та за безпосереднього представництва тих етнічних спільнот, які беруть участь в індустріальному виробництві. Тут основне рольове навантаження етнічних спільнот, як нам видається, сконцентроване на діяльності щодо презентації та статусного закріплення своїх етнокультурних, а на їх базі й політико-культурних особливостей та соціальних претензій.

Після такого формування настає перехідний кризовий період, оскільки новостворена спільнота неухильно втягується у другий етап розвитку – процес первинного внутрішньонаціонального застосування ролей, сформованих на

першому етапі. На цьому етапі індустріально-виробничі суспільства стають індустріально-споживчими. Тут, на думку автора, накопичений кількісний потенціал переходить у новий якісний стан, коли має встановитися міра статусного впливу кожної етнічної спільноти, залежно від її кількісного (меншість чи більшість), а відтак і політичного статусу, оскільки завдання та ролі домінуючої етнічної спільноти відрізняються від завдань та ролей етнічних меншин. Третій етап, так званий вторинний процес внутрішньонаціонального обміну, коли міжетнічна, тепер уже власне національна сумісність є досить стабільною, а тому вимагає встановлення зрілих, формалізованих, бюрократизованих відносин, характерних для діяльності стабільних соціальних груп. Мабуть доречним тут буде зауваження О. Картунова, який наводить думку професора Московського університету В. Хвостова, який вважав, що народ, який став виявляти жвавий інтерес до свого політичного життя, який почав реагувати на нього певною оцінкою подій, такий народ не може бути задоволений роллю пасивного спостерігача за власним життям, він не може не забажати приймати активної участі в його устрої. І, звичайно, помиляються ті, хто виказує недовіру до великої сили думки мас, хто вважає, що така думка ще є недостатньо зрілою, і навряд чи буде служити на благо батьківщини [84, с. 42-45].

Це є початком постіндустріальної епохи. Маємо додати, що на цьому етапі рольові завдання етнічних спільнот усього суспільства мають формоутворюючий характер, і повинні концентруватися на вимозі політичного закріплення існуючого, узгодженого соціального порядку та моделі етнічної сумісності. Кризові явища, які нарастають протягом цього періоду, означають початок переходу до четвертого етапу – становлення нової національної спільноти, сталого суспільства визначеного типу. Цей етап характеризується визначеністю політичних ролей, рівновагою, відносинами діалогу між основними етнічними спільнотами, які беруть участь у націєтворчих процесах, та творенні нової політичної культури.

Власне бачення проблематики визначення сутності етнічних явищ у статті “Етнічність і етнічні відносини на сучасному Заході” пропонує канадський учений М. Хайслер. Він кілька разів наголошує на відмінності етнічних відносин на

сучасному Заході від етнічних відносин у всьому світі. До Заходу він відносить країни Центральної і Західної Європи, Північної Америки, Австралію і Нову Зеландію.

М. Хайслер виділяє чотири основні типи соціальних організацій із відповідними фазами рольового розвитку етнічності. Перший тип – малі, до індустріальні, без системи письма, на своєму рівні розвитку функціонально універсальні, і як правило, ізольовані одна від одної соціальні системи та етнічні спільноти. Другий тип репрезентує більш великі та більш складно зорганізовані мультиетнічні та етноплуралістичні, але як і раніше, доіндустріальні спільноти. У такому типі суспільства більшість його членів живуть доволі ізольовано одне від одного незалежними, автономними етносоціальними спільнотами. В обох цих типах суспільств етнічність реалізує себе у формі самовизначення через приналежність до конкретної спільноти. У цьому зв'язку М. Скворцов зауважує, що “Соціокультурні – у набагато більшій мірі ніж пов’язані з управлінням мотиви, цінності і санкції були найбільш важливими для формування індивідуальної ідентичності і для між групової динаміки” [145, с. 13].

Третій тип – нації у термінах XIX-XX ст. Вони являють собою політизовані, великі етносоціальні спільноти, які усвідомлюють себе в рамках певної культури, мають механізми державного контролю або прагнення їх мати. Епоха націоналізму надала етнічній спільноті багато політичних, а не тільки соціальних, економічних чи культурологічних пріоритетів. Урбанізація та індустріалізація, принципово інша база легітимності політичного устрою, зміна ролей та соціальних статусів етнічних груп створили зовсім інші умови для їх подальшого розвитку. Вчений вважає, що на цьому етапі етнічність більше не розділяє людей, зберігаючи тільки невеликий обсяг їх приватних основ життя. Нарешті четвертий, сучасний тип – це фаза постнаціоналізму. Для цього етапу характерними є домінування ліберально-демократичних принципів, поєднання індивіда та групи через інститут громадянства, а не етнічні характеристики. “Таким чином, сучасна стадія етнічності на Заході, на думку М. Хайслера, визначається в першу чергу природою сучасної демократичної держави і її стилю. Традиційні форми етнічної

ідентифікації “вичерпались”: у ситуації вибору координат самовизначення індивіда перш за все спирається на поза етнічні виміри його буття” [145, с. 14].

Спробуємо визначити, який зміст вкладають у поняття політична роль „суб’єкта політики” та „політична культура” у сучасній політичній науці.

“Роль (франц. *role*) – має декілька значень: 1) образ втілений актором; 2) частина тексту в п’єсі, що має виконуватись однією дієвою особою; 3) переносне – ступінь участі, міра впливу, значення у чомусь. У суспільствознавчій літературі поняття “роль” вживається здебільшого у переносному значенні” [59, с. 58-59]. У цьому сенсі, наприклад, суспільна роль, виступає нормативно схваленим зразком поведінки, який має відповідати статусові суб’єкта (в нашому випадку – політичної культури) у процесі її, (культури) формування та функціонування. Вона є носієм як етнічних, так і соціальних та політичних особливостей, кожна з яких відображає частини спільної внутрішньої сутності етнічної спільноти як суб’єкта політичної культури.

Щодо розуміння політичних та політико-культурних ролей етнічної спільноти як ступеня участі, міри впливу, значенні у формуванні політичних феноменів, то можна стверджувати, що згадані ролі пов’язані з тим, що етнічна спільнота складає фундамент етнічної політики. З цієї точки зору етнічна спільнота є об’єктом етнічної політики, зазнає впливів з боку держави, політичних партій, різних груп тиску, політичних лобі та ін. Водночас вона є і формуючим, базовим, об’єктивно необхідним носієм етнічних чи етнокультурних запитів до політичного середовища в цілому чи до конкретного політичного інституту. “Участь народу в управлінні справами держави – необхідна умова існування демократичного політичного режиму” [165, с. 5]. Саме на базі проблематики етносоціального життя, формуються етнічні лобі, етнічні рухи та політичні партії з виразними програмними акцентами на суто етнічній проблематиці.

Поняття “соціальна роль” є широкого вживаним у західних суспільних теоріях 30-х рр. ХХ ст. Її визначали як соціальну взаємодію в суспільстві, яка є регулярною і зберігається тривалий час. Таке бачення соціальної ролі було запропоноване Р. Лінтоном у 1936 р. Він же дав соціологічну інтерпретацію

поняття ролі, визначивши її як динамічний аспект певних дій, прав і обов'язків соціального суб'єкта. “Роль соціальна – нормативний зразок поведінки індивіда, який займає певну соціальну позицію (у суспільстві, групі, організації) і виконує відповідні їй функції” [135, с. 92].

Соціальне постійно відновлюється, а тому є найбільш рухливою частиною суспільного та національного. Етнічну сторону складає мова, культура, фольклор, традиції, звичаї, особливості свідомості, психології і т. ін. Сформоване протягом дописемної і писемної історії людства, етнічне є досить усталеною та консервативною позакласовою складовою суспільства. Етнічне і соціальне є взаємопов'язаними, оскільки будь-яке суспільство витворює своє соціальне середовище, враховуючи розмаїття етнічних ознак, і, навпаки, соціальне у своєму розвитку впливає на етнічне, корелюючи внутрішній суто етнічний простір етнічної спільноти.

У соціології існує теорія ролей. “Ролей теорія – підхід до вивчення особи, згідно з яким остання описується через засвоєння і прийняття (Інтерналізація) або вимушене виконання соціальних функцій і зразків поведінки – ролей, які витікають з її соціального статусу в даному суспільстві чи соціальній групі” [134, с. 289-290].

Психологічні аспекти засвоєння людиною соціальних ролей у своїй “теорії втрачених об'єктів” досліджував З. Фрейд, а після нього загальне потрактування проблем соціальної ролі здійснював Т. Парсонс, який визначав її як нормативно регульований на основі загальноприйнятих цінностей поведінки компонент соціальної структури. Він поділив ролі на природні (визначаються народженням, віком, належністю до етнічної чи соціальної спільноти) і досяжні – такі, що досягаються особистими зусиллями (особи, етнічної чи соціальної спільноти). Виконання досяжних ролей на основі природних – поєднують етнічний і соціальний компоненти. Природна етнокультурна своєрідність етнічної спільноти (наприклад, румунської) проявляється у здійсненні ними відповідних соціальних чи політичних (участь у виборах до відповідних органів влади) ролей, даючи результат підтримки / невідтримки певної політичної сили.

У подібних випадках, маємо справу з проявом двох рольових аспектів діяльності етнічної спільноти як суб'єкта політичної культури. Перший – внутрішній аспект, стосується дій, які виконує етнічна спільнота, аби задовольнити потреби власного розвитку відповідно до своїх культурних і політико-культурних ідеалів, цілей і цінностей. Другий – зовнішній – стосується дій, які виконуються суб'єктами політичної культури, щоб задовольнити потреби власного розвитку у загальному суспільному та політичному розвитку відповідно до їх (принаймні теоретично спільних) ідеалів, цілей і цінностей.

Тут суто етнічні претензії на відповідні політичні ролі можуть співпадати, або просто використовуватись для політичної кар'єри етнічних лідерів, або елітарних груп певних етнічних спільнот. Так, М. Есман вважає, “що етнічні активісти з'явилися внаслідок високої освіти, але не змогли зробити кар'єру на рівні бюрократичної еліти суспільства, бо внаслідок етнічної дискримінації залишились на посадах з малою платнею і страждали від свого залежного статусного престижу. Вони і стали на чолі етнонаціоналістичних рухів, які сформувались на основі пошуку етнічної, культурної, релігійної та лінгвістичної автономії” [113, с. 122].

Прагнення етнічної спільноти до участі у політичному та політико-культурному просторі та виконання там відповідних ролей Е. Сміт визначає як початок процесу “політизації етнічності”. Цей процес починається з середини ХІХ століття як логічне продовження процесу “етнічного відродження”, який розпочався, на його думку, в кінці ХVІІ ст. У рамках цих процесів науковець звертає увагу на дві етнополітичні та суспільні тенденції, що мали загалом протилежний зміст. О. Майборода зауважує “За Е. Смітом, “етнічне відродження” почалось ще в ХVІІ ст., але такий феномен як політичний зміст етнічності визначається головним чином після 1848 р., коли більшість націй-держав стало сповідувати “традиційний націоналізм”, смисл якого є в тому, що “правлячий клас і монарх” прославлялись як втілення нації, її ієрархії і традицій, що виражають сутність історичної, культурної і соціальної єдності нації. У протизвагу розвився етнічний націоналізм підкорених народів “серед сербів і хорватів, поляків і чехів. Угорців і румун, болгар, українців і євреїв, релігія, звичаї і перш за все історичні

антагонізми допомогли визначити зміст національного ідеалу етнічних меншин, включених у величезні імперії” [97, с. 140-141].

Для таких меншин Е.Сміт формулює наступні рольові форми політичної поведінки. “По-перше, група може ізолюватись від оточуючих, як це було в Оттоманській імперії з системою “мілетів”. По-друге, вона може стати на шлях пристосування, демонструє готовність до асиміляції і акультурації. Так поведуть себе, наприклад, представники другого покоління білих етнічних общин в Америці. Найбільш активною і динамічною формою пристосування являється комуналізм. Це третя форма політичної поведінки має на меті общинний контроль над общинними справами там, де спільність складає більшість населення. По-четверте, автономія (культурна чи політична). П’яту форму політичної поведінки можна охарактеризувати як наступальну. Це сепаратизм – „класична політична ціль етнонаціонального самовизначення” [97, с. 71].

Аналізуючи історичні віхи теоретичного і методологічного конституювання політичної етнології, у своїх наукових розвідках український учений І. Варзар виділяє кілька напрямків концептуального дослідження етнополітичних та етнокультурних явищ. У процесі конституювання цих напрямків розглянуто також і проблематика визначення політичного статусу, ролей та можливостей етнічних спільнот у формуванні політики та політичної культури. Підхід І. Варзара кореспондується з вимогами до вивчення та розуміння сутності історичного (етноісторичного) розвитку запропонованих Н. Французовою в її роботі “Історичний метод в науковому пізнанні: (Питання методології і логіки наукового пізнання)”. Її пропозиції передбачають, по-перше, необхідність розуміння розвитку як зміну ряду етапів, кожний з яких вважається відносно завершеним, стійким, зі своїми специфічними, індивідуальними особливостями; по-друге, виділення етапів розвитку як зміни різних станів однієї, для нас етносоціальної, системи; по-третє, визнання причинності закономірностей, які обумовлюють перехід із одного стану в інший; по-четверте, визнання розвитку соціальних об’єктів як відносно цілісних, внутрішньо впорядкованих систем.

Отож, на думку І. Варзара, такими напрямками є:

1. “Історико-нацифістський” або “загальногуманний” напрям. “Виділимо в ньому лише дві основні політико-етнологічні ідеї. Насамперед це ідеї Канта (головно з трактату “Про вічний мир”, 1795 р.): а) про формотворчу роль етноісторичних антагонізмів у політичному житті (втіленням яких є війни між народами та державами); б) про забезпечення громадянського миру в багатоетнічному суспільстві та в поліетнічних регіонах – через розгортання культурного спілкування народів, економічний обмін і торгівлю” [28, с. 13].

2. “Історико-антропологічний” або “політико-державницький” напрям. “Стрижневими тут є дві гегелівські ідеї (головно, з “Філософії права” 1821р. та “Філософії історії”, виданої посмертно в 1837 р.): а) про можливість “зняття” протиріччя між “низовим громадянським суспільством” та “ідеальною та сильною державою” через “самонарощування” народом-етносом “свого сильного етнічного духу” (на думку Гегеля, на це здатні навіть не всі європейські народи, це здебільшого стосувалося лише “антропологічно сильного і політично зрілого – німецького народу”); б) про “природний розподіл” народів-етносів як соціально-політичних діячів на “низові” (або ж “доісторичні”) та “вищі” (або ж “сучасні”). До перших на початку ХІХ ст. належала ледве не більшість людства, а до другої – лише германська нація” [28, с. 13].

3. Напрямок, започаткований О. Контом у його тритомній праці “Система позитивної політики”. Тут стверджувалося, що участь етнічної спільноти у політиці відбувається через громадянську самоорганізацію і культурну цивілізованість. “Щоправда, на це не всі народи здатні, а тільки ті, які послідовно пройшли три стадії інтелектуальної еволюції - 1) теологічну (або релігійну), 2) метафізичну (або критичну) та 3) позитивну (або наукову). Такому критеріальному поглядіві не відповідала навіть уся Західна Європа першої половини ХІХ ст., що вже й казати про інші “недоцивілізовані” народи...” [28, с. 13].

4. Наприкінці ХІХ ст. Л. Гумплович фактично започатковує напрям, який італійський учений М. Ваккаро назвав “обґрунтуванням етнополітичного насильства в історії”. На думку Л. Гумпловича, події політичної історії відбуваються під впливом боротьби політичних партій, політичних лідерів,

етнорасових утворень, держав та державних союзів. При цьому політична боротьба обов'язково пройнята етноісторичною суттю, вона лежить в основі міжстанових протиріч, міжрасових воєн і міжетнічних антагонізмів та ін. Учений вважав, що становлення етнокультурних та політико-культурних ідей і настанов найчастіше всього відбувається під впливом навколишнього середовища. Такі його ідеї були викладені у працях: “Раса і держава”, “Расова боротьба”, “Соціологія і політика”. Пізніше, вже у ХХ ст., ці ідеї розробляли Р. Вормс, У. Самнер, П. Струве, М. Туган-Барановський та низка інших учених. Це дало поштовх до розвитку кількох напрямків, які П. Струве класифікував як: етичний, австро-марксистський, євразійський, функціоналістський, націологічний та ін. “Для них характерне те, що 1) свої політичні доробки ідеологізували в програмній призмі одної якоїсь політичної партії (або соціально-політичної течії); 2) у своїх висновках припускалися (за висловом А.Гелена) “регіонально-місцевого методологізму”; 3) не диференційовано говорили про “народ в політиці взагалі”, як правило, зводячи всі стадії соціоцивілізаційної зрілості народів-етносів до однієї стадії – до нації (про політичне життя до національних стадій – родів, племен і народностей – і досі написано замало)” [28, с. 14].

5. У першій третині ХХ ст. доволі активно розвивався етичний напрямок, представлений П. Струве, В. Вундтом, Г. Шпетом, М. Ковалевським, М. Карєєвим. “М. І. Карєєв у книзі “Сутність історичного прогресу і роль особи в історії” (1914 р.) дійшов двох висновків: 1) політичну активність будь-якого народу-етносу ініціюють індивідуальні та групові лідери – через акумуляцію народних намагань і прагнень поточного моменту та найближчої перспективи: доки не буде реалізовано ці народні намагання та устремління, доти й не буде ім'ярек або політична група “народним лідером”, “провідною політичною силою”, “національним героєм” і т. п.; 2) більшість же будь-якого народу-етносу, стихійно “вливаючись” до складу народонаселень, країн і суспільств, як правило, безпросвітно перебуває в “безініціативному стані”, “нерухомою сукупністю”, “інертною юрбою”, – доки – “в час випробувань” (чи то під лідерським проводом, чи то самостійно) – “не вийде назовні неспинним і руйнівним охлократичним натовпом” [28, с. 15-16].

6. Надалі проблематика політичних ролей та політичної участі етнічних спільнот у політичному житті розвивалася в рамках “австомарксистського” напрямку. До нього входили К. Реннер, Ф. Адлер, М. Адлер, О. Бауер, Р. Штайнер та ін. Серед низки ідей, висунутих ними, до предмету нашого розгляду слід віднести такі: будь-яке поліетнічне суспільство складається з неоднорідно – і неоднотадійно –, в соціоцивілізаційному сенсі, розвинених етнічних спільнот; такі спільноти мають свої, унікальні, але політично по-різному спрямовані та внутрішньо сконсолідовані політико-культурні пріоритети, а це потребує диференційованого підходу до цих політичних пріоритетів, інтересів та потреб з боку держави. “Показово, що, коли йшлося про Австро-Угорську імперію, зазначені дослідники намагалися диференційовано говорити, наприклад, про циган як про родоплемінний народ, про бойків як про плем’я, про русин – як про народність і лише про німців, українців, угорців і поляків – як про зрілі нації, і т. д” [28, с. 16].

Так, О. Бауер у своїй роботі “Національне питання і соціал-демократія” наголошує, що, наприклад, здатність до боротьби і, як нам видається, будь-яка інша здатність етнічної спільноти, є результатом її історичного розвитку, взаємодії з державою та іншими етнічними, професійними, класовими та іншими, спільнотами. Він також пропонує і власне бачення етнічної спільноти (у нього – національно-культурна спільність). “Наші дослідження показали нам три типи національно-культурної спільноти. Перший тип, представлений германцями доби родового комунізму, показує нам націю, усі члени якої поєднані спільністю крові й спільною культурою предків. Ми бачили, що нація цього типу має у собі зародки розпаду.

Другий тип становить нація класового суспільства. Тут ми спостерігаємо процес все більшої диференціації, розпаду первісно-спільної мови та різноманітні діалекти, утворення різнорідних культур і відмінних характерів, причому націю об’єднує вже не кровна культурна єдність мас, а культурна єдність одних тільки панівних класів.

Нарешті, третій тип становить соціалістичне суспільство майбутнього, яке знову об'єднує всіх одноплемінників в автономне національне ціле. І оскільки націю об'єднає тоді вже не спільність походження, а спільність виховання, праці, спільне користування культурними цінностями, тоді нація отримає міцну гарантію своєї єдності” [14, с. 31].

7. “Євразійські етнотеоретики”, або ортодоксальні марксистки, до яких відносять К. Каутського, Р. Люксембург, В. Леніна, Й. Сталіна та ін., вирішили питання федералізму як найбільш оптимального державного устрою в умовах існування поліетнічного суспільства та підтвердили, правда, радше теоретичне та номінальне, а не фактично реалізоване на практиці, право етнічних спільнот на доволі масштабний вплив на політику. Звівши усі форми існування етнічних спільнот до національної стадії розвитку, прихильники цього напрямку значною мірою звузили розмаїття етнополітичних проблем до націєтворчої та державотворчої проблематики. Водночас було поставлено під сумнів „політичну благодійність” цілих народів (про що свідчить політична практика СРСР періоду сталінізму).

8. Структурні функціоналісти, або просто функціоналісти, до яких відносять: Б. Малиновського, А. Редкліфф-Брауна, Х. Купера, К. Леві-Стросса та інших. Головну увагу вони звертали на соціально-політичне життя нецивілізованих. “примітивних народів”. Визначаючи їх роль у розвитку етнічної проблематики щодо її втручання в політику, І. Варзар пропонує звернути увагу на ряд важливих досліджень. “Можемо припуститися такої гіпотези: функціоналістські дослідження – хоча й деяких – політолого-етнологічних проблем “примітивних народів” підготували світову громадськість і соціально-політичну думку до позитивного сприйняття логічної детермінації ряду соціально-політичних революцій і громадсько-політичних рухів етновизвольного характеру в країнах “третього світу” в 40-70-х роках. Бо останні (революції і рухи) і були для цих народів способом “втручання” в політику свого часу” [28, с. 18].

9. Активно досліджували проблематику етнічної участі в політичних процесах минулого та сучасності у другій половині ХХ ст. велика група вчених з багатьох

країн. Ю. Бромлей, Л. Гумільов, І. Дзюба та інші вчені у колишньому СРСР, П. Ісаїв у Італії, А. Тойнбі у Великій Британії, визначаючи сутнісні, змістовні особливості етнічної спільноти як етноісторичного, соціально диференційованого, етнографічно глибинного явища, торкалися і взаємодії етнічного та політичного, етнічного й економічного в історичному поступі етнічних спільнот та їх політичній історії зокрема. Вони зробили серйозні уточнення змісту понять “етнос”, “народ”, “етнічна спільнота” “нація”, “етносфера”, “етногенез” та ін.

10. Аналізуючи розвиток політичної науки в напрямку дослідження реалій буття етнічних спільнот у політиці в Україні початку та середини 90-х років ХХ ст., коли плідно здійснювали політолого-етнологічні дослідження Ю. Римаренко, І. Курас, О. Картунов, О. Майборода, М. Михальченко, та інші. І. Варзар пропонує зробити проміжний підсумок нових теоретичних пропозицій того часу.

По-перше, було зроблено перші позитивні спроби виявити місце політолого-етнологічної проблематики в контексті соціально-політичного знання. По-друге, через сто років після Л. Гумпловича, М. Драгоманова, У. Самнера, М. Вебера та ін. здійснено спробу загально-політичного та соціально-правового обґрунтування концепції “етнічна спільнота як соціально-політичний суб’єкт”. “Досі – теоретично та практично – владосуб’єктність і державотворчість були атрибутами переважно народу-населення. Дослідження буквально останніх років стало доведеним, що народ-етнос є автентичним суб’єктом, який історично спроможний створити у “себе” відповідні політико-владні структури” [28, с. 19].

Прослідковуючи процес зміни рольових призначень, теоретичного конституювання та практичного політичного втілення впливів етнічних спільнот на формування політичної культури Європи в період з 1815 р. і до сьогодні, французький учений Е. Балібар визначає дві тенденції розвитку етнічної репрезентованості. Перша з них передбачала, що європейська рівновага і відповідний народний суверенітет тісно пов’язані з гегемонією Європи у світі між ХVII – серединою ХХ ст. То був імперіалістичний розподіл, який мав класовий, статусний характер, і не мав, принаймні у політичній теорії, чіткого національного забарвлення. “Це той пункт, на якому наголошували (кожен своїми словами)

теоретики марксистського чи немарксистського спрямування, як-от Карл Шміт, котрий тут убачав зародження кризи “європейського публічного права”, й до нього – Ленін і Роза Люксембург, відтак Ганна Арендт і вже ближче до нас історики Ренан Бордель та Іммануель Валерстайн” [11, с. 24].

Друга тенденція стосувалася саме розвитку практично-політичної ролі етнічної спільноти в її етнічній і населенській складових. Тут дослідник звертає увагу на те, що спосіб, у який відбувався і відбувається включення етнічних феноменів у політику через політичну культуру, призводив і призводить до необхідності їх самоусвідомлення, до потреби зрозуміти, кого ж з них мають на увазі, коли репрезентують як фундаментальний чинник політики. Е. Балібар звертає увагу на те, що, використовуючи в політичній практиці етнічні спільноти як населення, визначаючи його (населення) як базовий політичним феномен, через його класову, соціальну представленість і структурованість, європейська політична практика викликала до життя або прискорила внутрішнє конституювання іншого, ніким “не поміченого” етнополітичного феномена – етнічної спільноти як такої. “Цей процес є місцем сутичок, але також і обоїльного залучення двох понять народу: те, що грецька мова, а за нею й уся традиція політичної філософії позначає як етнос і демос, “народ” як уявна спільнота приналежності і наступності, й „народ” як колективний суб’єкт репрезентації, рішення і прав” [11, с. 25].

Пояснення такої „не чітко проявленої” ролі етнічної спільноти у формуванні політичної культури та в політичній історії Європи, надто у донаціональній фазі розвитку, українська дослідниця А. Колодій бачить у тому, що, по-перше, етнокультурна приналежність значною мірою камуфлювалася релігійною та державною ідентифікаціями, і тому не стояла на першому місці серед критеріїв групової самоідентифікації; по-друге, приналежність до тієї чи іншої етнічної спільноти ще не розглядалася як підстава для самостійного державного існування народу; по-третє, наявність станового поділу суспільства перешкоджала поширенню ідеї рівності людей незалежно від їх соціального стану, а це, у свою чергу, утруднювало сприйняття ними представників усіх станів як членів однієї спільноти. Проте процес здобуття свідомого політичного статусу, чітких ролей та

завдань у політиці через сформовану політичну культуру в кожній країні Європи відбувався по-різному. О. Майборода зазначає, що національні, етнічні чи націоналістичні рухи мали конкретно-практичне забарвлення та місцеве спрямування і зміст. “Для Західної Європи, вважає П. Шугар, був характерний “буржуазний” націоналізм, на сході присутній тільки серед чехів. Для інших східнослов’янських країн, характерним був “аристократичний”, “народний” і “бюрократичний” варіанти націоналізму” [97, с. 141-142].

Тож спираючись на вітчизняні дослідження у царині політичної культури та етнополітичного життя пропонуємо виділити основні ролі етнічної спільноти у формуванні політичної культури. В основу класифікації цих ролей покладаємо такі критерії: 1) суспільно-політичний статус (титульна етнічна спільнота, домінуюча етнічна спільнота чи національна меншина); 2) особливості культурного та етносоціального розвитку етнічної спільноти (рівень народності чи національний рівень); 3) можливості впливу на політичне середовище і формування політичної культури (політичні, юридичні, культурологічні, соціально-представницькі та ін.).

Етнічна спільнота у будь-якому суспільстві виконує подвійну роль: з одного боку, вона сприяє згуртуванню населення, до того ж, на думку багатьох авторів (Ю. Римаренка, І. Кураса, І. Варзара), етнічні пріоритети для такого згуртування є більш зручними, ніж, наприклад, спільні економічні чи політичні інтереси. Це відбувається тому, що через етнічну культуру, її міфи, традиції (у кожній етнічній спільноті обов’язково наявне героїчне минуле), можна викликати ірраціональні, романтичні почуття, які можуть куди ефективніше солідаризувати етнічну спільноту, ніж далеко не завжди однакові матеріальні статки чи соціальні статуси. У цьому, на нашу думку, проявляється мобілізаційна роль етнічної спільноти, оскільки саме етнічні, спільні культурні чинники можуть найбільш ефективно об’єднати етнічних родичів незалежно від їх соціальних статусів і впливів у рамках цих статусів, економічних можливостей та ін. Роз’єднавча чи об’єднавча функції виступають вторинними елементами мобілізаційної ролі, оскільки тільки

внутрішньо мобілізована спільнота може у свої зовнішньокультурній чи зовнішньополітичній діяльності виконувати роз'єднавчу чи об'єднавчу діяльність.

На вітчизняних тернах відбувається активна мобілізація росіян, кримських татар, румун (з їх доволі активною реєтнізацією), угорців, інших національних меншин. Зауважимо, що в Україні мобілізація етнічних спільнот на етнокультурній основі не завжди чітко дає відповідь – чи буде така мобілізація приводом до загальнокультурної інтеграції, чи вона призведе до зосередження етнічної спільноти на своїх культурних чи етнічних пріоритетах, іноді ігноруючи загальний контекст. Прикладом такої незгоди у загальнокультурному та політико-культурному сенсі може бути реалізація “Регіональної програми розвитку загальної середньої освіти в АР Крим на період до 2010 року”. Вона була прийнята на вимогу кримських татар та мала б спияти розвитку їх освітніх закладів, проте її реалізація сприяє не налагодженню міжетнічного порозуміння, а зовсім навпаки – збільшенню напруження у відносинах між владою й кримськими татарами та кримськими татарами і іншими етнічними меншинами. Причина цього зрозуміла – з такими темпами реалізації програми, як сьогодні, можливість мати достатню кількість шкіл для повноцінної освіти своїх дітей кримські татари отримають через 200 років, проте це не є причиною для зростання деструктивних етнічних чи етнокультурних запитів.

Усе залежить від того, як використати механізми консолідації етнічної спільноти. У будь-якій етнічній спільноті, її етнокультурній системі етноцентризм присутній як даність. Справа полягає тільки в тому, в якій формі та з якою метою його будуть використовувати чи стимулювати. Українські вчені Ю. Римаренко, І. Курас, Ю. Шемшученко, І. Варзар та інші вважають, що нейтралізувати такі явища можна якщо не заохочуючи, то, принаймні, не перешкоджаючи етнічному, етнокультурному та, навіть етнополітичному відродженню не тільки титульної, але і меншинних етнічних спільнот. Варто стимулювати їх етнокультурне відродження як суб'єктів формування власних культурних, а в політичному просторі і етнокультурних уподобань та пріоритетів.

У цьому переході етнічних особливостей до політичної практики через формування нового типу політичної культури і проявляються політичні ролі етнічних спільнот конкретних країн. Погоджуючись з висновками українського вченого І. Варзара, вважаємо, що у загальнотеоретичному сенсі це відбувається через: а) їх практичну участь чи неучасть у процесах державотворення у країні; б) створення чи нестворення ними незалежної від держави системи місцево-регіонального самоврядування; в) їх здатність чи нездатність висунути зі свого середовища етнополітичні партії і організації регіонального масштабу чи у межах країни; г) зримо-реальною чи не помітний їх внесок у процес становлення політичної нації. Через виконання цих функціональних завдань, етнічні спільноти, по-перше, можуть “натякати” на форми і напрями перетворення всіх етнічних спільнот країни на самостійні суб’єкти її політичної культури, поточної політики та політичної історії. По-друге, ці хвилі можуть вказувати на можливі зміни у структурі існуючої чи створюваної політичної культури та політичної нації. Паралельно свої політикотворчі ролі етнічні спільноти виявляють у політичній поведінці та мисленні своїх представників під час виборчих кампаній, референдумів, зовнішніх загроз, військових дій та ін.

Цим констатується базова для вказаних ролей формотворча роль етнічної спільноти (залежно від її соціоцивілізаційного та особливостей культурного розвитку) у вдосконаленні політичної культури. Маємо на увазі впливи на вироблення зовнішньої форми, загальних принципів не тільки етносоціального, а й політико-культурного, політичного життя суспільства, його взаємодію з державними інститутами в межах політичної культури.

Ці процеси відбуваються у більшості поліетнічних суспільств, а світова політична наука стверджує, що з розвитком етнічних спільнот, зростом їх етнічної ідентичності, поверненням до традиційних цінностей, етнічних, культурних пріоритетів відбувається зміна внутрішньогрупових орієнтацій, їх поворот до проявів націоналізму. “Ідеї полікультуралізму поступово входять у суспільну свідомість, утверджуючись як нормативне уявлення про мовну компетентність, а також про перспективи розвитку етнокультурних спільнот і громадських

організацій” [89, с. 52]. Іншими словами, в Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, відбувається процес формування внутрішньогрупової позитивної етнічної ідентичності спільноти, яка формує інший, відмінний від існуючого раніше тип політичної культури, тим самим виконуючи свою формоутворюючу роль.

Політична культура становить певну мозаїку, яка складається із загальнолюдських, класових та національно-культурних чи етнокультурних цінностей відповідних суб’єктів політичного поля. При цьому треба пам’ятати, що ідеологічні, соціально-класові чи політичні розбіжності не завжди є первинними або найбільш актуальними у формуванні пріоритетів політичної культури. Сьогодні все частіше на перший план виходять саме культурно-цивілізаційні пріоритети, які й пропонують форму співіснування культур у межах загальнокультурного та політико-культурного поля. В Україні національні меншини сподіваються на розвиток і зміцнення демократії, що значною мірою підштовхує їх до участі у політико-культурних, економічних, соціальних процесах. “Задля цього в країні діють десятки й сотні національно-культурних товариств, центрів та асоціацій, створених для етнокультурної самоорганізації меншин та автохронів” [105, с. 82].

Отже, вихід етнічних традицій за межі етнічного поля до сфери політичного не обов’язково передбачає нівелювання цих традицій. Спільна громадянська політична культура не завжди передбачає необхідність забути власну етнокультурну унікальність, досить часто вона є сумою узгоджених і консолідованих етнокультурних феноменів. Незважаючи на те, що інститут громадянства не ґрунтується на принципах конкретної етнічної культури, він не обов’язково відкидає цю культуру, навпаки, різноманітність культур, релігій, мов не суперечить створенню єдиного вітчизняного політичного простору.

Тож у негативному міжгруповому середовищі етнічна спільнота має кілька моделей функціональної чи стратегічної поведінки. Українські вчені В. Шейко та Ю. Богущкий наголошують, що первинною є стратегія збереження та відновлення позитивної етнічної ідентичності, яка дає відчуття психологічної безпеки і стабільності. Її основною формою є, по-перше, пошук нових основ для порівняння.

Подібне явище характерне для груп, які зазнали поразки в економічних змаганнях і, як наслідок, мають нижчий від інших соціальний чи економічний статус. Вони шукають інші, неекономічні визначники власної самодостатності – сердечність, порядність, чесність і т. д. Ще однією формою цієї стратегії є вибір для порівняння менш успішних або більш слабких етнічних спільнот і відчуття, таким чином, суб'єктивного благополуччя. “За недостатньої функціональної ролі спільної для всіх громадян матеріальної вигоди повинна посилюватись роль чинників емоційного характеру. Якщо громадяни ще не можуть бути вповні солідарними в питаннях практичних, матеріальних, то вони можуть бути солідарними у своїх почуттях та емоціях” [98, с. 40].

Другою стратегією може стати прийняття правильної самоідентифікації разом із негативною оцінкою групи. При цьому представники етнічної спільноти формують негативну етнічну ідентичність, а це призводить до різної реакції на негативну оцінку етнічної спільноти – від її сприйняття до відсторонення себе від спільноти. Тут може спрацювати принцип – нехай ми погані, але це ми, як наприклад у вихідців із країн Північної Африки, які проживають у Франції.

Третя стратегія поведінки проявляється у спробах змінити приналежність до етнічної спільноти. “Людина, дійсно, сама духовно визначає себе, відносить себе до даного народу, вона може навіть “перемінити” народ, увійти до складу і духу іншого народу, однак знову не “довільно”, а через наполегливу працю, перетворення того духовного укладу, що її детермінує” [174, с. 458]. Ще однією стратегією вчені називають колективну стратегію соціальної конкуренції. У разі її використання етнічні спільноти конкурують у прямому змаганні за превалювання власних позитивних характеристик і відмінностей, а після перемоги з'являється можливість зайняти більш високий статус у суспільстві. Однак, якщо інтереси однієї етнічної спільноти зіштовхуються в одній політичній площині, або з приводу однієї і тієї ж потреби, та майже завжди виникає міжетнічна напруга, яка може перерости в конфлікт.

Ці особливості поведінки виступають похідними від базової захисної ролі етнічної спільноти у формуванні політико-культурного простору. Найбільш

концентровано ця рольова особливість ілюстрована у концептуальних баченнях Г. Ганса – “етнічність останньої надії”, та, хоч і не настільки чітко, в інших авторів. У межах цієї ролі етнічна спільнота виконує функцію захисника від асиміляційних, уніфікаційних та інших впливів. “Приналежність до певного етносу може слугувати своєрідною психологічною нішею, яка забезпечує необхідне для кожної людини відчуття власної безпеки перед загрозою критичних суспільних трансформацій. Тут етнос виступає як своєрідна група підтримки для окремої людини або групи людей. Ні соціальний статус, ні майновий ценз не відіграють вирішальної ролі, оскільки людина не звертає на це уваги, намагаючись улитися у певну етнічну та групову спільноту” [53, с. 31].

В Україні це процеси реетнізації, які найбільш активно проходять у середовищі румунської, угорської, кримськотатарської етнічної спільноти. Наприклад, у Криму сучасні слов'янські етнічні спільноти перевищують кримськотатарську майже у сім разів. Однак, тільки кримські татари мають у Криму позитивні показники природного руху (відновлена їх довоєнна чисельність, сьогодні кримські татари посідають третє місце за чисельністю в Криму), вони налаштовані повністю виконати програму репатріації – і це особливість їх культурного та політико-культурного руху в українському політико-культурному просторі.

У цьому зв'язку, аналізуючи концептуальний розвиток соціального середовища поліетнічних країн, український дослідник В. Євтух акцентує увагу на особливості мультикультуралізму, вельми популярного, теоретично розробленого та практично підтвердженого у західному світі. Теоретико-методологічні засади концепцій мультикультуралізму найбільш чітко були сформульовані у 60–80-х роках ХХ століття. Одним із найпоширеніших є культурний (етнічний) плюралізм. Засадничими положеннями тут є визнання державою у рамках єдиного етнополітичного організму різних етнічних спільнот із їх традиціями, побутом та культурою як політично та соціально рівноправними поряд з домінуючою етнічною спільнотою. Виходячи з такої позиції держави, суспільства поліетнічних країн мають можливість доволі рівноправного, суспільно узгодженого розвитку

етнічних культур та їх включення до єдиної загальнодержавної культури, вироблення на її основі спільних принципів політичної культури. “Ефективність концепції культурного плюралізму, як засвідчив досвід північноамериканських країн, визначається двома критеріями: 1) структурною підтримкою плюралізму (юридичне та державне його визнання); політика, освіта, засоби масової інформації, які визнають і відповідним чином ставляться до наявності в суспільстві етнічної різноманітності; 2) ідеологічними системами, які інтерпретують плюралізм та етнорасову рівність” [63, с. 15] .

Держава толерантно ставиться до етнічної самобутності, пропонуючи і реалізуючи рівність політичних, соціальних, культурних та інших прав. “Їх досвід слід розглядати у двох аспектах: 1) формування теоретико-концептуальних засад розвитку поліетнічного суспільства, які є основою для вибудови політико-правового поля (законодавчої бази) вирішення етнічних проблем, котрі супроводжують суспільні процеси у країнах з полі етнічним складом населення; 2) конкретної практики вирішення тих чи тих проблем у конкретних історичних умовах” [63, с. 14-15]. У першому аспекті у США базові засади вже згадуваної концепції культурного плюралізму було покладено в основу багатьох заходів державної політики. Серед них український вчений В. Євтух особливо виділяє закон щодо вивчення етнічної спадщини населення США (1972р.), створення в університетах наукових центрів з вивчення історії та культури різних етнічних груп, залучення до радіомовлення та у телевізійного простору програм, які проводились мовами вихідців з інших країн, призначення представників етнічних меншин на високі державні посади (а про перемогу на президентських виборах Б. Обама у цьому контексті годі й говорити), надання певних преференцій (за умови відповідної підготовки та інтелектуального рівня) представникам етнічних меншин при вступі до вищих навчальних закладів, при наймі на роботу та низка інших пропозицій.

Ці заходи було покладено в основу програми “позитивних дій”, яка, поряд із програмою “дослідження етнічної спадщини” та програмою “двомовного навчання”, склали основу урядової діяльності у США останніх років. Щоправда,

така політика викликала невдоволення у певної частини американців, дозволяючи говорити про політику “позитивної дискримінації”, або “дискримінацію навпаки”.

У межах концепції етнічного плюралізму та під впливом конкретних політичних, економічних, соціальних, політико-культурних та інших обставин виникали та розвивалися її варіанти, які набували доволі самостійного концептуального змісту. Однією з таких самостійних концепцій В. Євтух називає концепцію полікультурності. Як окрема система поглядів вона сформувалась у Канаді. Її виникнення пов’язують зі спробами канадських соціологів ще на початку 20-х років ХХ століття конструктивно підійти до вивчення поліетнічного канадського суспільства, пояснити збереження у більшості етнічних спільнот Канади власної етнічної культури, традицій, принципів усередині етнічної взаємодії. Це призвело до виникнення, популяризації та прийняття як принципу співжиття і практичних дій ідеї “канадської мозаїки” та “єдності у різноманітності” – головних ідей концепції полікультурності. На їх основі поступово почала вибудовуватися політика держави щодо етнічних спільнот, які складала канадське суспільство, а у 1971 році концепцію полікультурності було покладено в основу державної політики вже офіційно, на законодавчому рівні. “Основними принципами політики багатокультурності стали 1) підтримка урядом Канади усіх культур, які існують на її території; сприяння розвитку етнокультурних груп, особливо тих, що відчують у цьому потребу; 2) сприяння подоланню будь-яких бар’єрів на шляху якнайповнішої участі етнокультурних спільнот у житті канадського суспільства; 3) стимулювання творчої взаємодії й обміну між усіма етнокультурними групами Канади в інтересах національної єдності; 4) надання допомоги іммігрантам у вивченні принаймні однієї з офіційних мов Канади для того, щоб вони стали повноправними учасниками суспільного життя країни” [63, с. 16].

Для реалізації етнічної політики в уряді Канади було створено міністерство у справах багатокультурності. Політика держави у цьому напрямку складалася із серії програм, спрямованих на створення різних можливостей для всіх етнічних спільнот, аби подолати перешкоди на шляху їх взаєморозуміння, надання допомоги

у збереженні мови, культури, етнічної традиції тощо. Канадський учений О. Кругляк зазначає: “Політика багато культурності базується на концепції фундаментальних канадських цінностей, які є складовою нашого громадянства. І тому одна з її цілей – забезпечити прийняття цих цінностей усіма громадянами країни як своєрідну плату за канадське громадянство” [89, с. 229].

Для цього з державного бюджету виділялися гранди на реалізацію спеціальних проектів створення багатокультурних центрів; діяльності молодіжних організацій з обміну культурним надбанням між представниками різних етнічних спільнот; забезпечення досліджень у галузі етнічної культури, мови, традиції; виділялись кошти для написання спеціальних праць з історії та культури різних етнічних спільнот канадського суспільства, в яких фіксувався їх вклад у розвиток Канади; стимулювалась діяльність музеїв, національних бібліотек, де збирались, зберігались, через які популяризувались надбання етнічної культури відповідних спільнот та низка інших заходів.

Тобто, політичне середовище США та Канади на урядовому рівні запропонувало гнучкий комплекс пропозицій до участі у політиці всіх етнічних спільнот своїх суспільств. Це дало поштовх для нівелювання етнокультурних негативів, поступово зникло відчуття етнічної неповноцінності чи пригніченості, яке існує і сьогодні у певних європейських країнах (наприклад, Франції, де для окремих етнічних спільнот характерним є згадуваний вище культурний штамп – “можливо, ми погані, але це ми”). Можемо припустити, що спосіб, технологія розвитку етнокультурних унікальностей допомогли підняти, розвинути ці етнокультурні та етнічні своєрідності. Це дало можливість етнічним спільнотам відповідно до своєї етнічної соціоцивілізаційної зрілості та культурної унікальності відігравати однакову роль у творенні спільної політичної культури, тим самим піднімаючи або вирівнюючи свій політичний та соціальний статус чи вплив. Зрозумілий та узгоджений алгоритм відносин між політикою та етнічним середовищем дозволив не тільки знайти прийнятні шляхи розвитку обох явищ, але й допоміг створити спільну основу для формування загальнонаціональних політико-культурних пріоритетів.

Ці рольові особливості ступеня та міри впливу є проявами виконання етнічними спільнотами інтегративної ролі у формуванні політичної культури. Під цією роллю маємо на увазі здатність етнічної спільноти інтегруватися до іноетнічного соціального простору, виробляти похідні від базової, інтегративної ролі, позиції та зразки своєї функціональної поведінки у цих процесах або через культурну і політико-культурну асиміляцію, чи через збереження власної самобутності у концептуальних вимірах мультикультуралізму.

Щодо європейських особливостей рольового впливу етнічних спільнот на формування політичної культури, то тут існує ряд особливостей. Ролі, які відігравали етнічні спільноти у політичній культурі своїх країн, визначалися особливостями етнокультурного розвитку самих етнічних спільнот, соціальною структурою суспільств, які ті спільноти складають, історико-політичними, економічними та іншими впливами. Тут правий Ф. Баранівський, який вказує “Європа – єдина частина світу, де в умовах надзвичайно високої щільності населення споконвіку сусідили десятки національностей, народів і держав. Історія Європи – це не тільки нескінченні спустошливі війни, але й вікове спільне існування” [12, с. 104].

Услід за німецьким етнологом К. Джордано У. Альтермат, пропонує 4 основні моделі відносин між нацією, етнічною спільнотою, державою і територією, в межах яких конституювалися і запропоновані нами інтегративна, мобілізаційна, формотворча та захисна ролі етнічної спільноти у формуванні політичної культури цих суспільств.

Першою з них є еміграційна або асиміляційна модель, яка доволі чітко ілюструє інтегративні рольові особливості етнічних спільнот. Велика хвиля еміграції до США та Нової Зеландії зобов’язувала до творення нової моделі етнокультурних та етносоціальних відносин в межах новостворених суспільств. Для американської політичної практики ролі етнічних спільнот концентрувалися на вирівнюванні соціального статусу та політичних прав новоприбулих представників меншинних етнічних спільнот із політичними, культурними, соціальними можливостями домінантної англосакської етнічної спільноти, яка і сама не була

етнічно однорідною. Таким чином, роль етнічної спільноти у формуванні національної політичної культури полягала в досягненні рівних можливостей та стандартизованих форм участі суб'єктивних етнокультурних пропозицій у політико-культурному просторі, без обов'язкової потреби зберігати власну етнокультурну самобутність, через домінування лозунгу “з багатьох – єдине”.

Модель черезсмужжя яскраво ілюструє мобілізаційні ролі етнічних спільнот. У XVII-XVIII ст. Східна і Центральна Європа пережили велику хвилю переселення різних народів. “В кінці 19 ст. Відень, Будапешт, Прага та інші центральноєвропейські міста являлись прототипами полікультурних суспільств, котрі можна спостерігати в кінці 20 ст. в Нью-Йорку, Лондоні, Парижі, Берліні чи Цюриху. Більше ніж інші міста, вони були полікультурними лабораторіями сучасності” [2, с. 113]. У буденному житті полікультурність цих міст означала співіснування їх жителів згідно з принципом – поряд одне з одним, але не разом одне з одним.

Таким чином, наприклад, у Празі, суспільне життя було поділене на чеський і німецький сектори, які намагалися не втручатися в етнокультурну самобутність чи соціальну усталеність сусідів. Таким чином, ролі етнічних спільнот у цій моделі обмежуються збереженням етнокультурної самобутності в узгодженій системі політичних рівноваг, де політична культура виступає моделлю реалізації етнокультурних пропозицій етнічних спільнот паралельно з політичними пріоритетами інших етнічних спільнот не перешкоджаючи, одна одній. Спільними виступають загальнодержавні пріоритети (незалежність, суверенітет, економічний розвиток), але найчастіше як сума врівноважених етнополітичних, етносоціальних, етнокультурних, економічних пропозицій. У цьому зв'язку констатують подвійну ідентифікацію громадян таких суспільств, наприклад, каталонці і андалузці відчують себе одночасно й іспанцями (громадянами держави Іспанія).

Модель – автономія, у якій найбільш яскраво проявляється, нехай часто прихована за соціальними належностями, формотворча роль етнічної спільноти. “Більшість західноєвропейських національних держав формувались у 19 ст. за

програмою: одна держава – один народ – одна нація – одна культура – одна мова – одна школа і т. д. Наслідком цього була відсутність місця для регіональних, мовних і народних культур у суспільному просторі національних держав, вони зникли, або були придушені” [2, с. 115]. Роль етнічних спільнот у формуванні політичної культури поєднується з структуруванням етнокультурних своєрідностей у єдину культурну етнічну спільність. Моністичний державний принцип накладається на формально моністичний етнокультурний принцип і у взаємодії політико-державного середовища зі етнокультурним простором виробляють спільну, у внутрішній структурі максимально узгоджену політику і політичну культуру. Проте і в країнах зі сталими демократичними режимами можна спостерігати невдоволення принципами державної та етнокультурної взаємодії. Так, наприклад, за даними 2002 р. відсоток виборців у національних виборах, які відчують незадоволення тим, як функціонує демократія у їхній країні в Італії становить – 95%, Росії – 74%, Іспанії – 56%, Франції – 50%, Великобританії – 48%, Німеччині – 21% [122, с. 13].

Модель розділення, для якої найбільш оптимальною, базовою рольовою особливістю етнічних спільнот постає їх захисна роль. Після розпаду Радянського Союзу новостворені держави виникли на базі територіального поділу СРСР. Тут був відсутній принцип співпадання етнічного життя на відповідній “своїй” для етнічної групи території. Тому етнічна належність, культурна близькість, поведінкова і рольова зрозумілість дій у політичному і політико-культурному середовищі ставали захистом від навколишніх впливів, а концептуальні засади етнічності останньої надії Г. Ганса отримали чи не найбільш яскраве втілення. Розділення етнічних спільнот в межах тепер різних держав не завжди використовувався лідерами для реалізації їх етнокультурних чи етнополітичних інтересів. Часто відбувалося навпаки: етнокультурні претензії використовувалися на державному та політичному рівні для вирішення суто державницьких завдань, а не етнічних потреб. Такою, на думку автора, доволі часто є ситуація із захистом прав російської меншини в Україні з боку Російської держави, коли під гаслом

відстоювання прав етнічних родичів пропагуються або й просто рекламуються політичні принципи провладної російської еліти.

Е. Гелнер, у свою чергу теж вважає, що ролі етнічних спільнот у етнокультурних та політико-культурних пріоритетах були помітними під час поділу Європи на своєрідні політико-культурні пояси. На думку вченого, першим з них є атлантичне узбережжя Європи. Характерною особливістю цього регіону є існування, починаючи від середньовіччя, сильних династичних держав, кордони яких приблизно співпадають з кордонами культурних зон. “Тому, коли націоналізм почав вимагати привести політичні кордони у відповідність з культурними, тут залишалось тільки встановити законність існуючого положення справ” [36, с. 122]. Наступний пояс, який лежить на схід колись частково репрезентувався у політико-державницькому сенсі Священною Римською імперією, теж потребував більш ефективного політичного об’єднання. „Існуючу високу культуру потрібно було забезпечити надійним політичним дахом, який був би здатен слугувати їй прихистком. Це потребувало певної кількості військових і дипломатичних зусиль – і більше нічого. До кінця XIX сторіччя ця мета була успішно досягнута” [36, с. 124]. Ще далі на схід, у третьому часовому поясі, ситуація складалась доволі драматично. Це була територія династичних імперій східної Європи з їх різномірним соціоцивілізаційним та етнокультурним потенціалом. “Щоб можна було в кінцевому рахунку створити компактні і достатньо однорідні культурно-державні утворення, потрібно було вирішити ще цілий ряд проблем, а саме – асимілювати або вигнати, або знищити величезну кількість людей” [36, с. 125]. Четвертий часовий пояс значною мірою співпадає з територією Російської імперії, фактично відновленої більшовицькою владою та розширеною після 1945 р. за рахунок третього (Східна Європа) часового поясу.

Тож для сучасної Східної та Центральної Європи ролі призначення етнічних спільнот залишаються доволі складними та не завжди чітко визначеними. Це регіон нових держав, які успадкували та до сьогодні ще не вирішили низку складних, залишених їх історичним розвитком етнополітичних, етнокультурних та інших проблем. Їх дослідженням плідно займаються багато українських та

зарубіжних вчених, а в рамках нашої проблематики можемо тільки зазначити, що більшість підходів до формування етнічними спільнотами основ своєї політико-культурної суб'єктності та ролей у формуванні політичної культури часто доволі близьке до українських реалій. Це і соціоцивілізаційна різнорівневність етнічних спільнот, і велика етнокультурна мозаїчність, і не співпадання етнічних і державних кордонів, і зміна статусів у межах держави від титульної етнічної спільноти до меншини та навпаки, і, як наслідок, неготовність української етнічної спільноти до виконання завдань титульної етнічності, і низка інших, близьких нам проблем.

2.2. Особливості суб'єктивних впливів етнічних спільнот на характер формування політичної культури

Ще від часів античної класики, політична наука досить чітко починає розрізняти поняття власне етнічної спільноти та етнічної спільноти як населення певної держави. “Етносом” давні елліни називали будь-яку етнічну спільноту, чи то державно організовану, чи, за їх термінологією, “варварську”, а “демосом” – населення певної держави. Незалежне, політично впорядковане існування етнічної спільноти може забезпечити держава-поліс, яка й повинна покладати етнічну складову в основу своєї будови та в основні принципи політичного функціонування. Етнічна основа держави має закріплюватися політичним підданством та громадянською приналежністю. Саме тому інші, варварські, етнічно не “свої” (чи в статусі рабів, чи вільних осіб, але не громадян держави) спільноті були оголошені позаполітичними, підданськи не оформленими одиницями населення.

Етнічна спільнота має змогу творити політико-державну організацію, оскільки несе в собі базисну “міську політичну цивілізацію”, або, сучасною мовою, історичну та політико-етнічну суб'єктність – традиційну, етнічну, самоусвідомлену можливість і здатність творити політику, а через неї і власну державну структуру. О. Катунів звертає увагу, що приклад такої етносоціальної суб'єктності, щоправда, не щодо греків, наводить візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський у своїй праці “Війна з готами”: “Ці племена, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, а віддавна живуть у народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя в житті вважається спільною справою” [74, с. 10].

Доба Середньовіччя, з її формуванням імперій за принципами “власної волі”, “божого провидіння”, “історичної та політичної справедливості” та ін., відсторонила етнічну складову, як базову для політичного буття та державного будівництва. Політика того часу була станом обумовленою та обмеженою. Особистісний і владний вплив визначався не етнічною приналежністю, а

зверхністю над, часто не “своїми”, етнічними спільнотами та здатністю обмежувати їх певним державними кордонами. Зміна історично домінуючих принципів політичного правління і станового, а не етнічного представництва була однією з причин, яка вивела соціальну складову на передові позиції у політичному житті та зумовила “зручність” політико-підданського способу співіснування етнічних спільнот у політико-державницьких відносинах.

Зміна форм правління, принципів політичних і соціальних відносин далеко не завжди забезпечували розуміння політичних пріоритетів, інтересів та потреб етнічних спільнот. Теоретичні застереження тогочасної науки, щоправда, як і сучасної, не завжди використовувалися у політичній практиці, інакше давно вже у своїх політичних і політико-культурних пропозиціях етнічні спільноти використовували б рекомендацію Ж-Ж Руссо. На його думку, будь-які народні збори треба відкривати постановкою двох питань, які в жодному разі не можна опускати: “Перше: чи бажає суверен зберегти існуючу форму правління? Друге: чи залишається урядова влада в руках тих, у кого вона знаходиться в теперішній час?” [140, с. 287].

У світовій та вітчизняній політичній науці проблематика політичної, соціальної, просто групової суб’єктності індивіда, суспільної групи, нації та етнічних спільнот досліджується доволі активно. Багато зарубіжних і вітчизняних авторів відзначають суттєвий внесок західної політичної науки у дослідження етнічних, етнокультурних та етнополітичних явищ. Чимало її прогнозів і попереджень збулось і збувається. Але майже ніхто з зарубіжних теоретиків (за невеликим винятком) не зміг передбачити, що індустріалізація, а потім науково-технічна революція призведуть до етнополітичного ренесансу, а XIX та XX ст. стануть епохами націоналізму та національних держав. Однією з причин такого стану речей називають нехтування більшістю західних мислителів етнонаціональною та етнополітичною сферами буття людини, погляд на етнічну своєрідність як на щось другорядне, принаймні у політичному середовищі. Досліджуючи складний феномен політизації етнічності, американський учений Дж. Ротшильд у своїй роботі *Етнополітика: концептуальні рамки* називає 15

чинників, які перешкождали вивченню проблем політизації етнічності, а тому й, як нам видається, проблемам суб'єктивних особливостей впливу етнічних спільнот на політичну культуру в тому числі.

До головних причин вказаного розвитку наукових досліджень зарубіжні науковці Дж. Ротшильд, Дж. Келлас, У. Коннор, українські вчені Ю. Римаренко, Ю. Шемшученко, О. Мироненко, О. Картунов відносять особливості виникнення та конституювання у ХІХ ст. сучасних суспільно-політичних наук. Ці особливості полягали в тому, що у тогочасній Західній Європі етнічний розподіл був мінімально помітним, а от класова стратифікація (і не завжди позитивно) нагадувала про себе чи не щодня. Якщо додати до цього відомий на сьогодні "сплячий" характер етнічності, а тому її схильність "ховатися" за більш рухливими проблемами соціального статусу, то можна пояснити одну із причин нерозуміння, наприклад, проблеми Ірландії для тогочасного (а можливо й сучасного) британського суспільства. Поряд з цими причинами, не сприяли розвиткові відповідних досліджень і припущення про історичну обумовленість виникнення моноетнічних національних державних утворень, які прийдуть на зміну поліетнічним державам. Як наслідок – виникне й інший вид соціальної спільності, яка змінить тогочасну етносоціальну побудову суспільства. Як громадяни, так і лідери цих спільнот обстоюють рівність. О. Картунов указує, що суспільно-політичні зв'язки тут горизонтальні, а не ієрархічні. Спільнота цінує солідарність, громадську активність, співпрацю та чесність [74, 143]. Сприяла таким припущенням ідеологія та практика французьких революціонерів, які не тільки проголосили, але й фактично провадили формування політичної нації на основі громадянства, а не етнічної приналежності. Живило такі переконання багатьох західних учених і те, що, на їх думку, етноінтеграційні процеси до індустріального періоду є не зворотними, і це теж стало однією з причин недостатньої уваги до політичної суб'єктності етнічних спільнот та важливості вивчення їх ролей у формуванні політичної культури.

Досить важливу роль у гальмуванні вивчення значущості етнічної спільноти у політичних та політико-культурних впливах відіграла комунікативна теорія, яка

народжувала і підтримувала уявлення про те, що розширення контактів між етнічними спільнотами, зближення їх економічних, культурних, соціальних, інформативних та інших зв'язків призведе до більшого порозуміння між етнічними спільнотами, нівелювання їх етнічних унікальностей, виникнення на цій основі ґрунту для безконфліктного їх (спільнот) співіснування. Сюди ж додалися також асиміляційні теорії, які припускали можливість злиття етнічних унікальностей в одну соціально узгоджену масову структуру з новою масовою людиною. “Людина маси – це той, хто не відчуває в собі ніякого особливого дару або відмінності від інших, доброго чи поганого, хто відчуває, що він точно точнісінько як і всі інші і при цьому ніскільки в цьому не засмучується, навпаки радий відчувати себе таким же як і всі” [118, с. 120-121].

Вагомою причиною стало перебільшення важливості матеріальних чинників у політичному, соціальному, культурному (впливи матеріальної культури) житті на розвиток етнічної спільноти. Доволі довго вважали, що ці значущості більш важливі ніж суто етнічні почуття, цінності, традиції, міфи та ін. “Більше того, західні вчені довгий час взагалі не визнавали здатність і спроможність самих етнічних груп виступати на політичній арені в ролі виразника і захисника інтересів своїх членів ” [143, с. 8].

Великі надії багато західних вчених покладали на те, що на зміну обов'язковим ідеологічним прихильностям, дуже характерним для тогочасної Європи, прийде ера “кінця ідеологій ”, прагматизм і раціоналізм мають знищити ідеологічні штампи і призвести до більш упорядкованого розвитку європейської спільноти. Подібні погляди виникли, до значною мірою під впливом могутніх ідеологій, таких як лібералізм і марксизм. Лібералізм спирався на важливе положення про те, що у взаєминах між людиною і політикою впливи будь-яких інших у тому числі етнічних спільнот є побіжним та другорядним. З цієї точки зору, спроби етнічної спільноти накладати певні традиційні, культурні, поведінкові зобов'язання на своїх членів є як мінімум недоречними, а іноді і шкідливими. “Марксизм, у свою чергу, завжди надавав і надає перевагу аналізу суспільства з позицій класових інтересів і класової солідарності, а тому вважав і вважає

зростання етнічної лояльності й політизації етнічності реакційним явищем” [143, с.8].

Після Другої світової війни етнічні спільноти в Європі не нагадували про своє існування в політиці аж занадто конфліктними виступами, а тому не поставали як помітний суб’єкт у політичних впливах. Поряд із цим, політична практика фашистської Німеччини у етнополітичній царині дискредитувала значущість етнічних унікальностей. З іншого боку, спрямування розвитку європейської спільноти до тісної інтеграції вельми популярне і, зрештою, реалізоване в Європі (європейський союз, колективна безпека та ін.), робило етнічну спільноту однією з багатьох політичних сутностей у європейському просторі.

Уточнимо термінологічні підходи до основних понять, які будемо розглядати далі. “Суб’єкт (від лат. subjectus– той що лежить знизу, знаходиться в основі, від sub – під і jacio– кидаю, беру за основу) – носій предметно практичної діяльності і пізнання (індивід чи соціальна група), джерело активності, спрямоване на об’єкт” [155, с. 154]. “Суб’єкт поза своєю діяльністю з об’єктивації, з опредмечування, з перетворення і ідеального відтворення об’єктивного світу, діяльності, яка передбачає засвоєння існуючих форм культури і їх подальший розвиток, є порожнім, беззмістовним і просто не існує як історичний суб’єкт” [155, с. 155].

Цю свою суб’єктивну здатність кожна етнічна спільнота має “відкрити” в собі, і вже потім дієво проявляти в політичному житті. Для того вона (етнічна спільнота) повинна пройти певні фази свого конституювання як історичного феномена та етнополітичного і політико-культурного суб’єкта. На думку І. Варзара, тут слід пам’ятати що: 1) кожна етнічна спільнота в своєму зростанні та оформленні як суб’єкт політичної історії має пройти чотири стадії соціоцивілізаційної зрілості – роду, племені, народності, нації, творячи на кожній з них свій тип суспільства і політики; 2) більшість суспільств є полі етнічними; 3) етнічні спільноти створюють адекватні їм суспільства в яких свідомими і політично активними силами створюються держави.

Своєрідними діалектичними стадіями такого процесу І. Варзар вважає: 1) “масово-пряме політичне волевиявлення”, коли народ “безпосередньо робить

політику”. Але то є, як правило, політика натовпу, ордоподібна. Це адекватне політичній феноменальності родоплемінної фази розвитку народів, коли особа ще не віддиференційована від “маси”, економічної власності не має, своїх – суто індивідуальних – інтересів не усвідомлює...; 2) “групове-індивідуальне політичне волевиявлення”, коли народ-етнос переживає народовську (попораційну) стадію етноісторичного становлення та соціоцивілізаційного дозрівання. То є політика напівпряма – напівпредставницька, – бо особа, вже володіючи хоч якоюсь економічною власністю, починає відокремлюватися від маси, усвідомлювати свої потреби і інтереси і може – на цій підставі – ставити перед собою більш-менш чіткої перспективної значимості цілі і завдання громадсько-політичного буття; 3) “програмно-партійне, опосередковане політичне волевиявлення”, коли народ-етнос перебуває саме на національній стадії етноісторичного і соціоцивілізаційного дозрівання. Як наслідок, політика в національному середовищі (тобто такому, що складається з представників одних лише націй, – такими, “загалом” кажучи, є сьгоднішні західноєвропейські країни) є справою кожного і громадянського суспільства в цілому. Наявність в суспільстві великого прошарку громадян (а, може, й цілісного громадянського суспільства в тій країні) дає можливість особі “передовіряти” комусь – іншим особам або групам – хоча б частини свого політичного волевиявлення” [28, с. 150].

Учений наголошує, що в кожній державно організованій країні сама суспільна практика визначає основних історичних суб’єктів, які формують і практично реалізують політику, дають нові імпульси розвитку суспільства і керують процесом реалізації етнічних та інших інтересів у суспільній практиці. Серед цих суб’єктів останнім часом активізувалися етнічні спільноти, як стійкі, самосвідомі етноісторичні та етнокультурні утворення, які починають просувати у політичне та політико-культурне середовище свої свідомо окреслені інтереси. Ці інтереси є важливим рушієм розвитку етнічної спільноти як самоусвідомленого суб’єкта політичної культури, “Тому тільки на ґрунті усвідомлених інтересів виникає самосвідомість суб’єкта і, відповідно, здатність реально оцінювати себе і своє становище в суспільстві та політиці, силу і вплив союзників і противників”

[29, с. 377]. Цей процес відбувається на фоні розуміння того, що поліетнічних суспільств з однаково розвиненими, у соціоцивілізаційному та політико-культурному сенсі, етнічними спільнотами вкрай мало, а тому, ці, для багатьох нові політичні суб'єкти такі складні для розуміння та пояснення.

Солідарну точку зору висловлював радянський учений Є. В. Тадевосян. У своїй статті “Етнонація: міф чи соціальна реальність?”, він вказує на поліетнічність сучасних суспільств та вкрай різностадійну зрілість етнічних спільнот, які ці суспільства складають. “Дійсно, у сучасному світі важко знайти країну, етнічно абсолютно однорідну, тобто ту, що не має ніяких іноетнічних включень. Але їх існування саме по собі не робить державу багатонаціональною. І Німеччина, і Франція, не дивлячись на те, що іноетнічне населення тут складає не малу долю, і зараз, по суті, залишаються моноетнічними. Адже важливо розрізняти країни, де волею долі знайшли прихисток представники окремих національностей, і країни де волею історично визначеної необхідності постійно розселились цілі етноси. І хоча і одні і інші називаються багатонаціональними, тим не менше, відверто кажучи, такими правомірно вважати тільки останніх” [157, с. 63].

Український дослідник С. Римаренко звертає увагу на те, що теоретико-етнологічна думка, а саме М. Данилевський, Ю. Бромлей, Л. Гумільов, а із зарубіжних учених – Ф. Ратцель, Я. Лінбланд та ін., дійшла висновку, що навіть найрозвиненіші нації мають у своєму етномасиві релікт попередніх етностадій, таких як рід, плем'я, народність. “Корпус” нації побудований таким чином: по центру знаходиться сталий генезиснонаслідковий стержень (слід гадати то й є етнос у вузькому значенні поняття), у передній частині – найцивілізованіша частина етнічної спільності (мабуть то й є нація у вузькому значенні поняття), по боках – флуктаційні залишки, релікти споріднених народностей та племен, а в самому конусному кінці – все той же рід ” [132, с. 31].

Багато українських науковців розглядаючи особливості етнополітичних процесів у сучасному світі, досліджуючи особливості функціонування та формування суб'єктів політичного та етнополітичного середовища, звертають увагу на певні особливості їх структури та завдань. Зокрема, стосовно

етнополітичної проблематики та етнополітичного суб'єкта як такого, то для його визначення пропонують такий підхід. “В літературі зазначається: це – соціальна або етнічна група, об'єднання людей, яке відстоює власні цілі шляхом політичного впливу на певні етнонаціональні спільноти та відносини, що складаються між ними” [116, с. 24].

У нашому випадку слід говорити про множинність суб'єкта – від суспільства в цілому, етнічної спільноти і нації до невеликої групи людей. Тут важливо визначити, за термінологією Ю. Римаренка та І. Кураса, суб'єкта-ініціатора, суб'єкта – творця конкретної політичної чи етнополітичної ситуації, спільноту, яка свідомо творить таку ситуацію через впливи на політичну культуру. Головою відмінністю такого суб'єкта, на думку вчених, має бути свідоме переслідування заздалегідь окресленої мети та її досягнення, тобто здатність справляти реальний вплив на упорядкування національної політики згідно з власним уявленням про її належну спрямованість. Якщо визначати за суб'єкт етнополітики велику поліетнічну спільноту – етнополітичну чи політичну націю, “...то в цьому випадку ми, по-перше, ризикуємо необґрунтовано поширити характеристики однієї частини на ціле (не так вже й багато історичних прикладів, коли нація консолідується настільки, що можна констатувати справжню єдність самосвідомості та її складових), а по-друге, залишаємо поза увагою боротьбу різних політичних сил всередині самої нації, так само, як і всередині її “провідного”, “передового” класу” [116 с. 242]. Тому, як нам видається, більш сконсолідованою та згурпованою, у політичному та політико-культурному сенсі, може бути конкретна етнічна спільнота, для якої етнічна складова може стати спільно-прийнятним фундаментом для такої консолідації.

Український учений О. Антонюк пропонує класифікувати суб'єкти політики, виділивши для цього ряд ознак. По-перше, це інтерес, який вони прагнуть реалізувати через політичну владу. Сюди відносять громадянське суспільство загалом, соціальні, етнічні та конфесійні групи, окремих особистостей. По-друге, соціально-станова належність (під станами розуміють робітників, селян, політичні еліти і політичних лідерів цих станів). По-третє, соціально-професійна належність

– громадяни, які мають політичні права, але не є політиками. Громадяни, що тимчасово професійно здійснюють політичну діяльність у якості обраних представників до представницьких органів влади всіх рівнів, до судових органів влади та ін. Громадяни, які професійно займаються політичною діяльністю у її теоретичній і практичній площинах, громадяни, які працюють у державно-адміністративному апараті, який репрезентує державу. Всі ці характеристики визначають приналежність людини до інститутів політичної та державної влади. Далі, по-четверте, вчений звертає увагу на належність до організованих етноконфесійних груп. До них відносять етнополітичні об'єднання і рухи як домінуючої етнічної спільноти, так і етнічних меншин, сюди ж учений зараховує і конфесійно-політичні об'єднання та рухи. По-п'яте, ступінь організованості, куди входять державні організації та інституції, політичні партії та громадсько-політичні об'єднання і рухи, політичні блоки, політичні угруповання, парламентські фракції. “Велика суспільна група стає суб'єктом політики за умов: міцних внутрішніх зв'язків і єдності; усвідомлення нею власного становища і спільних інтересів, а відтак відчуття самотності, співдружності, ідентифікації з групою, внутрішньої солідарності тощо; організації, тобто координації керівними центрами поведінки та дій окремих територіальних, галузевих угруповань, течій, вікових, статевих, професійних та інших категорій” [16, с. 696].

Отже, суб'єктами політики найчастіше називають осіб, чи організації, які або володіють державною владою, або змагаються між собою за здобуття влади, або борються за неї у політичній площині життя суспільства. Тут треба розрізнити поняття “суб'єкт політики” і “політичний суб'єкт”. До політичних суб'єктів відносять індивідів, суспільні групи чи організації, для яких політична діяльність чи діяльність у сфері політики не є основною, головною формою діяльності, але при цьому, вони об'єктивно беруть участь у політиці, впливають на неї та на прийняття політичних рішень. За певних кризових умов вони можуть виконувати функції та ролі суб'єктів політики, активно впливати на неї, якщо не формувати, то визначати її зміст. Такими суб'єктами найчастіше і виступають етнічні спільноти.

Щодо політичної поведінки політичного суб'єкта, то під нею розуміють послідовність певних кроків суб'єкта у відповідь на виклики, які можуть створювати політичні процеси чи конкретна політична ситуація, як наслідок дії інших суб'єктів чи його самого у взаємодії з тими ж суб'єктами. Залежно від рівня соціоцивілізаційної зрілості суб'єкта (етнічної спільноти), її традицій, особливостей культури, така поведінка може бути наступальною чи захисною, активною чи пасивною, нейтральною чи конформістською, раціональною чи ірраціональною та ін. Залежно від тих внутрішніх особливостей етнічної спільноти як політичного суб'єкта, формується її мета у політичній культурі, а відтак і в політиці, та обирається відповідний тип політичної поведінки.

Тут варто нагадати про поділ суб'єктів на первинні та вторинні. До первинних (базових) суб'єктів політики у царині етнополітичних, а для нас і етнокультурних та політико-культурних процесів та явищ відносять: етнічно і національно свідомих індивідів, етноси (етнічні спільноти), нації, національні меншини, нечисленні корінні народи, які виникли об'єктивним історичним шляхом, а не внаслідок політично доцільної діяльності. Вторинними суб'єктами тут є держава, політичні партії, (а український вчений І. Варзар наголошував на необхідності і об'єктивності буття ще й етнополітичної партії), етнополітичні та етнонаціональні об'єднання і рухи, які відображають інтереси первинних суб'єктів і сприяють їх вирішенню.

Водночас не всі суб'єкти політики є суб'єктами влади, і навпаки, не всі суб'єкти влади обов'язково є суб'єктами політики. Наприклад, опозиційні партії мають всі ознаки суб'єктів політики, але не є суб'єктами влади, оскільки владно-впливових функцій вони не здійснюють. Такі політичні партії борються за здобуття та контроль над владними ресурсами, оскільки це і є їх політичним завданням як опозиції. З іншого боку, вони входять до влади, здійснюють на неї вплив, формують її як явище, активно впливають на особливості процесу її здійснення, тим самим вони контролюють формування вертикальних (політична влада – суспільство) відносин.

Виділяють кілька груп концептуальних підходів щодо пояснення феноменів суб'єктів політики. Марксистський підхід надавав вирішального значення діяльності та впливам на політику організацій (партій) та індивідів (вождів) залежно від рівня їх самосвідомості й організованості. Перевага була за великими соціальними групами – класами, рівнем їх інтегрованості, згуртованості, спрямованості на конкретну мету.

В інших концепціях, зокрема ліберальних більшу вагу мав підхід, який зосереджувався на особистості, рівні її розвитку, самосвідомості та політичної свідомості, прагненні до індивідуального впливу на політику. Особистість вважають реальним суб'єктом політики, а колективні форми діяльності та впливу розглядають як сукупність індивідуальних дій. Тобто, коли марксизм на чолі політичних впливів ставив соціальну групу, а всередині її колективну особистість, то в західних ліберальних концепціях індивідуальний політичний суб'єкт виступає вирішальним політичним гравцем, а груповий політичний суб'єкт є проявом узгоджених позицій індивідуальних суб'єктів.

Формально-інституціональні концепції вирішальну політичну роль відводять політичним організаціям та інститутам. Ними виступають державні організації, партії, політичні об'єднання, політичні еліти та ін. Свідомість суспільних груп тут розглядають як результат діяльності організацій та їх керівників, а маси виступають як об'єкт управління відповідних соціальних інститутів.

Поряд з політичним суб'єктом чільне місце у формуванні сутності та спрямування політичних та політико-культурних явищ відіграє феномен суб'єктивного. “Суб'єктивне – те, що притаманне суб'єкту або похідне від його діяльності. При цьому суб'єктивне розуміють як таке, що існує у 2-х видах: як знання і як переживання суб'єктом самого себе на відміну від оточуючих істот і предметів” [156, с. 156].

Суб'єктивне відображає активний, діяльнісний початок суб'єкта. Його вторинність та певна залежність щодо об'єктивного не означає його пасивності у політичному, етнополітичному та політико-культурному просторах. Це дієвий початок суб'єкта, той фактор, який спонукає суб'єкт до політичної, соціальної,

культурореалізуючої чи іншої дії. Суб'єктивне являє собою певну логіку діяльності, її культурне, поведінкове чи інше підґрунтя. “Виходячи з теоретичних установок філософії соціальної дії, вона уявляється нам у наступній формі: 1) Основним, ключовим її компонентом постає діючий соціальний суб'єкт у якості якого, без сумніву, за всіма існуючими теоретичними і практичними параметрами потрібно розглядати конкретну етнонаціональну спільноту. 2) Об'єктом соціальної дії можуть бути етносоціальні групи, їх відносини, соціальні і політичні інститути, неорганічна і жива природа. 3) Платформу дії національного суб'єкта являє собою здатність всіх індивідів, які складають дану спільність, перейти до обґрунтованого діалогу для здійснення спільних дій. Вона виступає ареною дій, можливо навіть доволі різних, але об'єднаних спільним бажанням всіх суб'єктів. Спільна платформа дій це те, що духовно та в ціле покладанні поділяють всі” [146, с. 39].

Доречним тут буде невеликий екскурс в історію. Аналізуючи “смутий час”, російський учений П. Мілюков наводить приклад впливу на політику з боку етнічних спільнот, на основі відсутності у тодішнього російського царя, “справжнього” міфу-приналежності до правлячої династії. Він не був “Рюриковичем”, а тому був не зовсім “справжнім”, його дії легко можна було виказати не ефективними, та навіть підозрілими для всіх соціальних верств російської етнічної спільноти на підставі відсутності у нього загальноузгодженого права на владу. “Василя Шуйського звела з престолу народна сходка за Арбатськими воротами; а формувала вона свою справу в наступних коректних висловах: “Дворяни і діти боярські всіх міст і торгові і всякі люди, і стрільці, і козаки, і посадські, і всіх чинів люди всієї московської держави, поговоривши між собою.., били чолом йому, государю, всякі люди, щоби государ государство залишив” [103, с. 81].

Суб'єктивний фактор здатен як пришвидшувати, так і призупиняти хід історичного розвитку, надавати відповідного спрямування та наповнювати конкретним змістом культурологічні та політико-культурні явища. В сучасному світі роль суб'єктивного фактора постійно зростає, розмаїття культур, складність та неоднозначна спрямованість політичних культур сучасних суспільств вказує на їх

суб'єктивну основу. “Важлива закономірність, яка виявляється в ході корінних змін всіх сторін життя нашого суспільства, в тому числі в процесі рішення гострих проблем національного розвитку і міжнаціональних відносин, укріплення демократії, закладається в розширенні і поглибленні сфери дії суб'єктивного фактора, який проявляється у сучасних умовах у вищій мірі неоднозначно і суперечливо. Але головна особливість вказаної закономірності тим не менше, як нам уявляється, проявляється у формі активного підвищення ролі свідомого, творчого, об'єднавчого початку, спрямованого на виявлення прогресивних шляхів перетворення суспільства, активної участі всіх народів у пошуку найбільш оптимальних шляхів, які забезпечували б їх вільний і рівноправний розвиток, укріплювали взаєморозуміння і співробітництво” [146, с. 190].

Укріплення згадуваних демократичних принципів, демократії в цілому неможливе без функціонування та створення демократичної політичної культури. Французький учений Г. Ерме вважає, що демократія – це це насамперед культура як форма та внутрішня логіка певного світосприйняття, поведінки, принципів співжиття та відношень із політичними реаліями через посередництво політичної культури. Це здобутки складного і, можливо, повільного розвитку як суспільних, так і владних інститутів. Суть його ідеї полягає в тому, що демократія базується на поступовому набутті терпимості, толерантності, на усвідомленні власних пріоритетів у взаємодії з суспільними принципами і нормами. Цінність демократії, на думку вченого криється у природі самого демократичного врядування, способу життя, політико-культурного оформлення принципів політичної діяльності владних і суспільних інститутів, а не в обов'язковій ефективності економічного розвитку чи управління.

Тут маємо зазначити, що в політичній науці, для визначення суб'єктивного елемента політичних явищ та процесів, з поміж інших термінів, використовують і термін “політична культура”. У цьому зв'язку, на думку російських дослідників у політичній науці склалися два основні підходи до трактування політичної культури. Прихильники одного з них поєднують політичну культуру із суб'єктивним змістом політики, розуміючи під нею всю сукупність духовних явищ

та символів. Прихильник психологізму П. Шаран при визначенні головного в політичній культурі на перше місце ставить суб'єктивні орієнтації людей щодо політичної системи, підкреслюючи, що політична культура несе в собі “властивості або психологічні критерії політичної системи” [172, с. 6].

До прихильників такого бачення політичної культури відносять Г. Алмонда, С. Вербу, Д. Дівайна, Л. Дітмера, П. Шарана та ін. Друга група вчених бачить у політичній культурі прояви нормативних вимог, сукупність типових зразків поведінки, спосіб політичної діяльності та інші, специфічні ракурси політики. Прихильниками цього підходу є: С. Вайт, Дж. Плейк, У. Розенбаум та інших.

Аналізуючи становлення політичної карти Європи та формування її політико-культурних особливостей, У. Альтермат наголошує, що таке формування відбувалося поетапно. Дослідник виділяє чотири часові зони їх утворення, в рамках яких трансформувалися рольові призначення та суб'єктивні особливості етнічних спільнот у формуванні політичної культури та політики загалом. Він стверджує, що рано чи пізно, але у всіх цих зонах рух етнічних спільнот до участі у політичних процесах призводить до майже однотипних результатів. Тобто шлях, а відповідно і ролі як способи участі у формуванні явища політичної культури, для етнічних спільнот Європи були різними, але результат – становлення їх як суб'єктів політичної культури та політики – майже всюди однаковим.

У першій часовій зоні Західної Європи ще до Великої Французької революції національні держави утворювалися на основі централізованих монархій, які створювали спільну літературну мову, певну традицію та ін., тобто деякі елементи культури ставали природно політичними, а сама культура етнічних спільнот часто поставала у взаємодії та під тиском чи патронатом державних інститутів. “ В Англії, Франції, Італії і Португалії держава і культура об'єдналися у певне нове ціле, котре пізніше назвали національною державою. До цієї групи першопрохідців потрібно зарахувати також Швецію, Данію і Нідерланди, так як у цих країнах сучасна національна держава почала спиратися на вже існуючу державність і на процвітаючу високорозвинену культуру” [2, с. 70].

З огляду на це можемо припустити, що етнічні спільноти цих країн відігравали формоутворчу роль, і, як політичні суб'єкти, доволі свідомо конструювали національний тип політичної культури через суб'єктивну своєрідність етнокультур, свій суб'єктивний політичний простір. “Суб'єктивний простір групи – це образ об'єктивного простору капіталів і свого місця в ньому, який існує у свідомості представників даної групи” [100, с. 174]. Суб'єктивні особливості їх культури завжди мали політичне втілення. Наприклад, англійська політика історично, природно мала етнокультурне забарвлення, оскільки обидва феномени – державність та етнокультурна самобутність – поставали фактично паралельно, тісно переплітаючись (нехай складно, не завжди позитивно) через політичні процеси та створюючи спільну, позитивно налаштовану політико-культурну традицію.

До другої часової зони вчений відносить область колишньої Священної Римської імперії. “Тут існували зафіксовані у мові високорозвинені культури, котрі своїм корінням йшли далеко у Середньовіччя. Німеччина і Італія мали мовні культури у якісному відношенні ні в якій мірі не відмінні від французької мовної культури. Але в цих регіонах Центральної Європи було відсутнім політичне об'єднання, котре виникло тільки у ХІХ ст. завдяки політиці, дипломатії і війнам” [2, с. 70]. Тут етнічні спільноти відігравали інтегруючу, консолідуючу роль, виступаючи суб'єктами формування етнічних культур. Тобто історично-об'єктивним підґрунтям для особливостей суб'єктивних етнічних впливів слугувало не політичне, а культурне та соціальне середовище. Саме тому так пізно Й. Фіхте закликав до переходу високорозвинених у культурному та соціальному плані етнічних спільнот тогочасної Європи до політичної діяльності, але знову ж таки на етнокультурному гранті. Це регіон творення національних спільнот як політично сконсолідованих етнонацій, оскільки політичне і етнокультурне не розвивалися тут як завжди взаємопроникні явища.

Третій часовий пояс, до якого У. Альтермат відносить Східну і Південну Європу, де етнічні спільноти, як правило, ще не були об'єднані не тільки в національну, а хоча б рідноетнічну, політичну спільноту, а тому не мали

високорозвиненої політичної культури. “В багатонаціональних державах Османів, Габсбургів і Романових тісно переплелися культурні та владно-політичні зв’язки, котрих, однак, було недостатньо, щоби стати фундаментом для створення сучасної багатонаціональної держави” [2, с. 71]. Тут у кожному окремому випадку потрібно було об’єднати високорозвинену культуру і державу. Для цього інтелектуальні еліти цих країн звернулися насамперед до мови та традиції, намагаючись на їх основі започаткувати творення спільного культурного, а далі і політичного простору. Тут звернули увагу на спільне культурне і етнічне минуле як одну з основ етнічної та соціальної і політичної консолідації, намагаючись не тільки пам’ятати, але й забувати роз’єднуючи історичні факти.

Тож особливістю цього поясу було одночасне формування і етнокультурної, і політичної суб’єктності етнічних спільнот. Перед недостатньо сформованими у самосвідому, етнокультурному сенсі, спільнотами постало завдання відігравати роль фундатора, творця, захисника (через захисну роль) власної, а надалі й спільної з іншими політичної культури, а відтак і політики. Ця суб’єктивна незрілість переносилась, відображалася у політичній культурі, участі в політичному житті та державному будівництві, надаючи їм нестійких, а тому часто й деструктивних форм.

Четвертий часовий пояс визначається вченим у межах бувшого Радянського Союзу. Найбільш характерними для цього поясу є певна консервація етнічної проблематики, її заміна соціальною чи класовою. Саме тому, на думку вченого, після розпаду радянської системи до політичного життя новостворених держав, повернулись не завжди найкращі форми націоналістичних рухів чи ідеологем. Цей регіон і до сьогодні не можна назвати стабільним чи таким, що виробив чіткі програми етнокультурного, етнополітичного, етносоціального та інших форм розвитку.

Отже, демократична політична культура постає як складна взаємодія та однаково спрямована суб’єктивна діяльність етнічних, етнокультурних, етнополітичних та інших складових суспільної організації. У зв’язку з цим виникає питання розуміння сутності етнополітичної культури. “Щодо

етнополітичної культури, то це – система цінностей, норм поведінки, форм діяльності, характеристик, властивих суб'єктам етнополітики, в основі якої лежить нове політичне мислення, культура міжнаціонального спілкування, загальнолюдська свідомість” [116, с. 243]. Така культура пронизує все політичне життя, здійснює важливий вплив на розвиток різних форм спілкування та взаємодії етнічних спільнот, надаючи їм загальнолюдських форм та змісту. Вона відображає процес розвитку національних відносин, особливості культурних, соціальних, політичних взаємин між етнічними спільнотами всередині суспільства. З іншого боку, вона, виступаючи як політична культурна та суспільна даність, через свої цінності та норми може здійснювати вагомий вплив на оптимізацію взаємодії різноманітних етнічних спільнот, їх більш гармонійне або менш конфліктне співжиття. Складна етнокультурна палітра у її ціннісних, мовних, міфологічних та інших складових доволі неоднорідно впливає на формування політичної культури. Остання, виступаючи, на думку Р. Даля, системою емпіричних переконань, виразних символів і цінностей обумовлює ситуацію в якій відбувається політична дія. Вона надає політиці унікального суб'єктивного забарвлення, і тому майже всі визнають, що розбіжності в політичних культурах різних країн обумовлюють також розбіжності у природі їх політичного середовища.

Поведінка етнічних спільнот як політичних і політико-культурних суб'єктів в умовах демократичної політичної культури не є і не може бути спонтанною. Західний вчений А. Інкельс, досліджуючи проблематику політичної участі в сучасних демократіях, для пояснення сутності цього процесу пропонує застосовувати поняття “синдром сучасної громадянської участі”, яке, можливо, допоможе зрозуміти також особливості суб'єктивної складової у взаємодії етнічної спільноти та політичної культури. Аналізуючи його підхід В. Бортніков підкреслює, що вчений “...виділяє три його аспекти:

1) свобода від традиційних авторитетів. В структурі сучасної політичної культури особливе становище займають зміни у сприйнятті політичного авторитету. Широкий набір різних традиційних – релігійних, сімейних, етнічних і

місцевих авторитетів – замінюється єдиним загальнонаціональним політичним авторитетом;

2) інтерес до суспільних проблем, відображений в активній політичній участі і підкріплений бажанням бути поінформованим про події соціально-політичної ситуації в суспільстві;

3) орієнтація на ті політичні і урядові процеси, що визнають необхідність і бажаність раціональних процедур і відповідних організацій державного управління” [20, с. 53-54].

Зміна умов політичного життя призводить до зміни політичної культури. Політичне, соціальне, економічне, культурне середовище, зазнаючи значних змін, впливають на етнічні та соціальні спільноти, вимагають від них нових якостей підштовхуючи ці спільноти до нових форм суб’єктивної участі у політиці. Український дослідник К. Ващенко, розглядаючи проблематику становлення в Україні політичного аналізу і прогнозу, звертає увагу на більш активне залучення етнічних та соціальних спільнот до політичної участі з боку самого політичного середовища, як на державному, так і на партійному та громадсько-активному (громадські організації та рухи) рівнях. “На думку Є. Головахи, послідовність залучення громадян до участі у політичному житті суспільства відбувається наступним чином: зростає інтерес до політики; активізується організаційна суспільно-політична діяльність; підвищується політична ефективність (оцінка суб’єктом своєї здатності впливати на політичні події та рішення); уточнюються політичні орієнтації (підтримка певного політичного напрямку і відповідних політичних організацій); змінюється ставлення до держави й перспектив її розвитку у внутрішньополітичному і міжнародному аспектах” [31, с. 193].

Подібні процеси повинні проходити і проходять на фоні дії запропонованого ще Г. Алмондом та С. Вербою синдрому демократичної участі, під яким учені розуміли ряд показників. Перш за все, це мають бути високі показники суб’єктивної впевненості в ефективності своєї участі, по-друге, можуть бути присутні високі показники почуття громадянської відповідальності, під яким розуміють важливість активної громадянської участі кожної людини для підтримки

життєздатності всього суспільства, по-третє, мають бути високі показники довіри громадян один до одного та до органів управління місцевого та державного рівнів; по-четверте, мають бути присутні високі показники членства громадян у громадських організаціях, політичних рухах, інших недержавних структурах, які сприяли б просуванню суспільних інтересів у політичному середовищі та взаємодіяли з відповідними елементами політичної культури.

На важливість суб'єктивного фактора у формуванні політичних, а на нашу думку і культурно-політичних явищ і процесів указують багато авторів. Український дослідник В. Скуратівський звертає увагу на те, що багато вчених, ще за радянського часу та й у період радянської перебудови, а особливо на початку процесів утворення незалежних держав, активно досліджували явище розвитку суб'єктивності. “Так, Е. Железнов, на наш погляд, правильно відзначив, що “діалектична природа процесу зростання суб'єктивного фактора з необхідністю включає в себе таку перерваність, в результаті якої він у певний історичний час здобуває роль ведучої, вирішальної сили у розвитку суспільства. Інші автори, вказуючи на прогресуючу роль суб'єктивності, підкреслюють, що об'єктивність суспільно-історичної практики має суб'єктивно-об'єктивний характер, відмічають процес розширення онтології свідомих явищ ” [146, с. 190].

П. Шаран як прихильник психологізму у вивченні політичних явищ, при вивченні головного у політичній культурі, на перше місце ставить суб'єктивні орієнтації людей щодо політичної системи. На його думку, саме політична культура несе у собі та відображає основні властивості та психологічні критерії політичної системи. Як елемент політичної системи, політична культура багато в чому визначає її функціонування, а через суб'єктивні впливи етнічних особливостей у політико-культурних запитах може виступати фактором розвитку та спрямування політичного процесу.

В. Скуратівський наголошує, що суб'єктивний фактор, суб'єктивність як явище і процес та свідомо діяльність людей – поняття не тотожні. Суб'єктивний фактор не обов'язково співпадає з свідомою діяльністю людей, він може виступати і як стихійне явище, особливо в період війн, революцій, різких соціальних

збуджень, інших суспільно-політичних катаклізмів. Як явище, суб'єктивність формується як під впливом об'єктивних умов, так і шляхом виховання, конституювання відповідного суб'єкта політичної культури. Саме тому: „В структуру регулятивної діяльності з формування і розвитку аналізованого виду культури включаються тільки ті елементи суб'єктивного фактора, які виконують його організаторські функції” [146, с. 192].

Рушійною силою цілеспрямованої діяльності суб'єкта політичної культури в етнокультурній царині є наявність у ньому, з-поміж інших елементів, певного етнокультурного інтересу, який він прагне реалізувати через політику. Інтерес є мотивом до діяльності як окремої особи, так і етнічної спільноти, нації в цілому чи сконсолідованих етнічних меншин. Такий інтерес має безпосереднє або опосередковане відношення до політико-культурних, власне культурних, або економічних, політичних чи інших питань. Його суть і зміст залежать від теоретичного та організаційного рівнів розвитку суб'єкта політичної культури, конкретної політичної ситуації та значною мірою впливають на форму його суб'єктивного впливу на дійсність.

Поряд із цим, політична культура сама здійснює технологічні впливи на особливості функціонування її ж суб'єктів. “Технологічний вияв політичної культури здійснюється за допомогою впливу на цінності і уявлення суб'єкта про навколишній світ. Тобто, використовуючи певні політичні, громадські цінності, влада, партії, лідери можуть впливати на інших агентів суспільно-політичного поля, спрямовуючи їхню поведінку. Іншим механізмом зміни світогляду людей є політичні міфи, які цілеспрямовано “вмонтовуються” державними діячами у тканину політичної культури як особистості, так і суспільства в цілому. Крайнім варіантом впливу політичної культури як технології політики є часткова або повна зміна самої політичної культури, що пов'язана з трансформацією самої політичної системи суспільства [52, с. 14].

Принагідно варто нагадати про те, що де б не відбувалися подібні політичні процеси, яким би способом не проходила суспільна консолідація, вона неодмінно відбувається навколо певного етнічного ядра. Цим ядром у будь-якому суспільстві

виступає кількісно-домінуюча етнічна спільнота. “Отже, визначальним чинником державотворення, і відповідно націєтворення, стає домінуючий етнос, навколо якого концентруються різні етнічні групи. Розподіл останніх не є випадковим. Він є підсумком складного процесу національної історії і тому відбиває певні закономірності його розвитку” [133, с. 387]. Етнічні спільноти виступають у цих історичних колізіях суто конкретним історичними, політичними, політико-культурними суб’єктами, оскільки політика завжди має конкретно-місцевий відбиток через вияв “етнічного” в “політичному”.

Однак, абсолютного паритету у відносинах між етнічними спільнотами поліетнічного суспільства немає. Тут діє “Принцип етнополітичної домінації певного народу-етносу в багатоетнічному суспільстві. “Серцевиною принципу є сувора, реалістична думка про те, що в багатоетнічних суспільствах історична відповідальність за долю Батьківщини (країни, держави, народу-населення) розподіляється між трьома етносуб’єктами – між 1) титульним народом-етносом, 2) домінуючими народами-етносами і 3) рецесивними народами-етносами. Взаємовідносини між ними і складають конфліктні колізії соціально-політичної різноєрархічної домінації в будь-якому багатоетнічному суспільстві” [28, с. 143].

Водночас у більшості поліетнічних суспільств відбуваються два паралельні процеси: з одного боку, етнічний ренесанс, з іншого – триває процес асиміляції та акультурації. “Багатьох представників етнічних груп цікавлять не стільки їх організаційні справи чи економічні і політичні проблеми, скільки питання збереження етнічної ідентичності та пошуки зручних для себе шляхів і засобів її впровадження, зокрема за допомогою етнічних символів, традицій, одягу, їжі тощо. Саме цей феномен Г. Ганс назвав “символічною етнічністю”, або “етнічністю останньої надії” [133, с. 30].

На практиці найбільш відчутні можливості “само політизуватися та творити історію” мають титульні етнічні спільноти. І тут важлива обережна поведінка владних структур, аби не допустити помилок. “Помилка влади (errors of power) – хибні, грубі прорахунки в ідеях, рішеннях, діях з боку конкретних властей, владних структур, керівників або представників органів державної влади” [42, с. 609].

Можливості такої „само політизації”, як правило, складають за шкалою чисельного масиву відповідної етнічної спільноти. Умовно кажучи, феномен політизації постійно шукає форму для втілення та реалізації. Аналіз всесвітнього етнополітичного досвіду показує дві форми такого прояву: динамічну (революції, реформації, громадські акції непокори та війни, масові зовнішньополітичні акції) та толерантну (спокійні, повсякденні муніципальні та соціальні акції, електоральні та плебісцитарні кампанії, формування та адаптація до нових умов засадничих принципів політичної культури, створення та діяльність політичних партій, процеси формування та трансформації політичних еліт, та ін.).

Висновки розділу 2

Поняття ролі суб'єкта політичної культури у сучасній політичній науці найчастіше розкривають шляхом пояснення ступеня участі, міри, напрямів та обсягу впливу цього суб'єкта на формотворчі процеси політичної культури. У цьому сенсі роль виступає нормативно схваленим зразком поведінки, що має відповідати статусу суб'єкта (у нашому випадку етнічної спільноти) у процесі формування та функціонування політико-культурних сутностей. Вона несе у собі як етнічні, так і соціальні та політичні особливості, кожна з яких відображає частини внутрішньої сутності етнічної спільноти. Будь-яке суспільство вибудовує своє соціальне середовище на базі етнічних спільнот, ураховуючи розмаїття етнічних ознак, і навпаки, соціальне у своєму розвитку впливає на етнічне корелюючи внутрішній, суто етнічний, культурний простір етнічної спільноти.

Етнічна спільнота є фундаментом етнічної політики. Із цієї точки зору етнічна спільнота – це об'єкт етнічної політики, спільнота, яка зазнає впливів із боку держави, політичних партій, різних груп тиску, політичних лобі та ін. Поряд із цим, вона водночас виступає і формуючим чинником цих елементів і процесів.

Вітчизняна політична наука виділяє два рольові аспекти діяльності етнічної спільноти як суб'єкта політичної культури. Перший – внутрішній аспект – дії, які виконує етнічна спільнота, аби задовольнити потреби власного культурного розвитку відповідно до своїх культурних і політико-культурних ідеалів, цілей і цінностей. Другий зовнішній – дії які виконуються суб'єктами політичної культури, щоб задовольнити потреби власного розвитку у загальному суспільному та політичному розвитку відповідно до їх (принаймні теоретично спільних з іншими етнічними спільнотами) ідеалів, цілей і цінностей.

Спираючись на вітчизняні дослідження у царині політичної культури та етнополітичного життя, пропонуємо виділити основні ролі етнічної спільноти у формуванні політичної культури. В основу класифікації цих ролей покладаємо такі критерії: 1) суспільно-політичний статус (титульна етнічна спільнота, домінуюча етнічна спільнота чи національна меншина); 2) особливості культурного та етносоціального розвитку етнічної спільноти (рівень народності чи

національний рівень); 3) можливості впливу на політичне середовище і формування політичної культури. Маємо на увазі політичні, юридичні, культурологічні, соціально-представницькі та інші можливості.

Виходячи з цих критеріїв, пропонуємо виділити мобілізаційну роль етнічної спільноти, оскільки саме етнічні, етнокультурні дії, способи поведінки можуть найбільш ефективно об'єднати етнічних родичів незалежно від їх соціальних статусів, економічних можливостей та ін.

Виокремлюємо також формоутворююча роль етнічної спільноти у вдосконаленні політичної культури. Маємо на увазі здатність етнічної спільноти в залежності від її соціоцивілізаційного та особливостей культурного розвитку, впливати на вироблення зовнішньої форми та загальних принципів не лише етносоціального, а й політико-культурного, політичного життя суспільства, їх взаємодію з державними інститутами у рамках політичної культури.

Похідними функціями від формоутворюючої ролі етнічних спільнот можуть бути: їх практична участь чи неучасть у процесах державотворення в країні; створення чи не створення ними незалежної від держави системи місцевого самоврядування; їх здатність чи не здатність висунути зі свого середовища громадські, культурні, політичні організації; реальному чи не помітному внескові у процес становлення громадянського суспільства та ін. Через виконання цих своїх функціональних завдань етнічні спільноти по-перше, можуть впливати на форми і напрями перетворення усіх етнічних спільнот країни на самостійні суб'єкти політичної культури, поточної політики та політичної історії. По-друге, ці хвилі можуть указувати на можливі зміни у структурі існуючої, чи такої, що створюється політичної культури. Поряд із цим свої ролі етнічні спільноти виявляють у політичній поведінці і мисленні своїх представників під час виборчих кампаній, референдумів, зовнішніх загроз, військових дій та ін.

Захисна роль етнічної спільноти у формуванні політико-культурного простору. Тут етнічна спільнота виконує роль захисника від асиміляційних, уніфікаційних, інших впливів. Залежно від цієї її здатності визначається ступінь її участі й міра впливу у політико-культурних чи похідних від них процесах та

обираються конкретні (страйк, мітинг, вимоги юридичних чи політичних гарантій і прав, дії, спрямовані на збереження культурних, традиційних цінностей та інші) функціональні зразки поведінки.

У рамках захисної ролі, в разі існування негативного міжгрупового середовища, поразки в економічних змаганнях і, як наслідок, нижчого від інших соціального чи економічного статусу, етнічна спільнота має кілька моделей поведінки. Її основною формою постає пошук нових, неекономічних показників власної самодостатності – добросердечність, порядність, чесність та, вибір для порівняння ще менше успішних або ще більше слабких етнічних спільнот і відчуття, таким чином, суб'єктивного благополуччя. Поряд із цим можуть здійснюватися ролі соціальних конкурентів (коли етнічні спільноти конкурують за переваги власних зразків поведінки та ін.).

Інтегративна роль. Під цією роллю маємо на увазі здатність етнічної спільноти інтегруватися до іноетнічного та соціального простору, виробляти похідні від базової інтегративної ролі позиції та зразки своєї функціональної поведінки у цих процесах чи через культурну і політико-культурну асиміляцію, чи через збереження власної самобутності у концептуальних вимірах мультикультуралізму, чи інші дії та завдання.

Таким чином, об'єктивна роль на етапі здійснення завжди є суб'єктивною. Суб'єктивним є те, що притаманне суб'єкту або похідне від його діяльності. Суб'єктивне існує і як знання, і як переживання суб'єктом самого себе. Це активний діяльнісний початок суб'єкта, який здатний як пришвидшувати, так і гальмувати певні процеси, надавати відповідного спрямування діяльності етнічної спільноти та наповнювати культурологічні та культурні явища конкретним змістом.

Етнічна спільнота як первинний суб'єкт політики, в етнокультурному аспекті виступає суб'єктом-творцем політичної культури, а вторинні суб'єкти – політичні партії, етнічні лобі, громадсько-політичні організації та рухи та інші постають суб'єктами-ініціаторами змін політичної культури.

Особливості суб'єктивних впливів етнічних спільнот на формування вітчизняної політичної культури в Україні запропоновано розглядати у тому, що: етнічні спільноти поліетнічного українського суспільства перебувають на різних стадіях цивілізаційної зрілості – роду, племені, народності, нації, а тому мають різні суб'єктивні бачення форми, змісту, своїх завдань та принципів формування політичної культури як явища і, відповідно, своєї здатності щодо участі у вітчизняних політико-культурних процесах;

на відміну від країн-сусідів (Польщі, Угорщини, Румунії та ін.) українці, як титульна етнічна спільнота, до здобуття Україною незалежності фактично завжди перебували у статусі національної меншини в рамках «не своїх» держав. Як наслідок, суб'єктивні характеристики їх культури виявились не готовими до сприйняття нових політичних реальностей та виконання завдань титульної етнічної спільноти;

національні меншини українського суспільства (росіяни, білоруси, румуни, угорці) постають титульними етнічними спільнотами країн-сусідів, і, як наприклад, російська етнічна спільнота, не завжди виявляються готовими сприйняти свій статус національної меншини в нових державах, що виражається в символічно «болючих», наприклад, мовне, питаннях.

Політична практика дає підстави політичній науці констатувати нечіткість проявлення ролей етнічної спільноти у формуванні як політико-культурних, так і політико-процесуальних та політико-інституційних явищ, а процес здобуття свідомого політичного статусу та усвідомлення ролей і завдань у політиці через сформовану політичну культуру, у кожній європейській країні проходить по-різному.

Розділ 3. Етнічні спільноти в умовах формування демократичної політичної культури в сучасній Україні

3.1. Особливості і ролі поліетнічної структури в політичній культурі сучасного українського суспільства

Політичні трансформації початку 90-х років ХХ ст., які почали відбуватися на пострадянському просторі, супроводжуються стрімким виходом на політичну арену етнічних спільнот та постановкою дедалі гостріших проблем національно-державного будівництва, нових вимог етнокультурного розвитку та ряду інших етнополітичних, етносоціальних та етнокультурних прагнень етнічних спільнот. “Поняття трансформації означає зміну, перетворення виду, форми, істотних властивостей чого-небудь. Стосовно політичної культури суспільства її трансформація – це зміна одного типу політичної культури на інший, певні перетворення в рамках одного типу культури (модернізація, перебудова, реформа), а також зміна стану чи форми існування культурних цінностей” [137, с. 26].

Трансформація політичної культури не означає повного заперечення її старого змісту, навпаки, найбільш цінні, позитивні, раціональні її частини можуть і повинні бути інтегровані до сучасної політико-культурної структури. Сучасна транзитологія, яка й вивчає закономірності політичних трансформацій, не вимагає універсальних моделей демократії. Поняття транзиту, на думку А. Мельвіля, об’єднує будь-які за формою та змістом процеси переходу від попереднього, недемократичного стану до інакшого [102, с. 67].

Сучасному українському суспільству бракує послідовності у формуванні та проведенні цих процесів, великим недоліком є досить часта зміна лише форми політичного явища чи інституту, за умови, що їх сутність та зміст залишаються старими. Консервативні системи цінностей змінюють “вивіски” або використовують нові поняття для продукування старих, формально оновлених, пріоритетів. Ми будемо демократичне суспільство старими комуністичними способами, і, як колись визначали строки побудови “світлого комуністичного

майбутнього”, так і зараз визначаємо досяжність та обов’язковість створення нового, тепер уже демократичного майбутнього.

Доречним тут буде погляд російського вченого А. Джанусова, який пропонує розглядати політичну культуру залежно від її завдань та особливостей функціонування. “У свою чергу, на думку дослідника, рівень розвитку структурних компонентів політичної культури особистості визначає і якість структури політичної культури всього суспільства, яка складається з таких елементів:

- рівня освіти населення і можливості її здобуття, гуманістичної спрямованості політичної соціалізації;
- свободи в поширенні та отриманні різноманітної політичної інформації;
- ефективності вирішення політичними інститутами, урядом питань задоволення потреб населення;
- ідеалів і цілей суспільства, різних соціальних груп, уряду та їх узгодження;
- наявності реальної можливості для всіх громадян брати участь у політичному житті, наявності конкурентних політичних партій з багаторічним досвідом роботи;
- захищеності населення від свавілля влади, зазіхань злочинців;
- наявності легальних можливостей для населення регулярно контролювати і змінювати владу шляхом виборів, якщо остання не реалізує належним чином суспільні інтереси;
- дотримання етики, моралі суб’єктами політики, перш за все урядом”

[52, с. 20].

Вітчизняні політичні, соціальні, етнічні, політико-культурні трансформації відбувалися та відбуваються на складному, несталому та вкрай суперечливому тлі політичного розвитку нової, постсоціалістичної Центральної і Східної Європи. Детальний аналіз цих тенденцій, які сформувалася ще у 80-ті роки минулого століття, зробив відомий американський дослідник Дж. Ротшильд. “Навіть без надто глибокого аналізу можемо стверджувати, що для громадян кожної нації у Східно-Центральній Європі моральне та історичне значення власної держави було

куди глибшим, ніж просто усвідомлення її, як простої ланки в ланцюгу “соціалістичного братства” країн та народів. Старий ленінсько-сталінський афоризм добіг своєї протилежності: культура в країнах Східно-Центральної Європи тепер може й була (а може й ні) “соціалістичною за формою”, але вже точно “націоналістичною за змістом” [136, с. 260].

На його думку, сутність етнічної, політичної та соціальної взаємодій, у всіх багатоетнічних державах, відомих в історії, можна пояснити через три основні моделі: вертикальну ієрархію, паралельну сегментацію та перехрещену сітку. Перша модель передбачає повну монополію певної панівної групи на всі політичні, соціальні, економічні та культурологічні і політико-культурні переваги як, наприклад, донедавна для білих у ПАР. За паралельної етнічної сегментації кожна етнічна спільність стратифікована всередині за економічними критеріями та має консолідовану політичну еліту, яка представляє її інтереси. Класичним історичним прикладом тут є система “мілетів” у Оттоманській імперії. Принцип співжиття етнічних спільнот цього державного утворення передбачав дотримання певних економічних (своя спеціалізація, “ніша” в економіці); політичних (політична толерантність та чіткість і узгодженість з панівною етнічною групою модель поведінки); культурних (за умови дотримання двох перших умов, турки-османи не втручалися у внутрішнє культурне, традиційне життя етнічних спільнот, які склали імперію), що дало можливість не просто співіснувати, а й, попри всі складнощі процесу, розвиватися мусульманській та християнській духовним традиціям та етнічним культурам.

Паралельно-сегментована модель відзначається як міцною консолідацією усередині груп, так і розколом між ними. Це найбільш поширена у світі етнополітична модель, яка повною мірою дозволяє уникати між групової ворожнечі на національному ґрунті. У ній економічні та етнічні елементи взаємно перехрещуються і накладаються один на одного, кожна етнічна спільнота виконує широке коло функцій – від економічних до етнокультурних та політико-культурних, намагаючись включити до сфери свого впливу (неасиміляційного характеру) інші етнічні спільноти. Щоправда, ідеальних моделей не буває, а тому і

функціонування паралельно-сегментованої моделі не вичерпує всього етноконфліктного потенціалу співіснування етнічних спільнот та не гарантує їх рівного представництва у політичних, культурних та інших організаціях.

Інший дослідник Р. Брюбейкер, у роботі “Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі” пише про те, що у ХХ столітті Центральна та Східна Європа зазнавали надто кардинальних змін політичного простору принаймні двічі. На першому етапі то були зміни, які розпочалися ще у ХІХ столітті із занепадом Османської імперії та зростанням не зовсім помічених націоналістичних рухів в Австрії та Російській імперії (у її фінському, прибалтійському, польському регіонах). Наслідки Першої світової війни, які констатували загибель імперій Габсбургів та Романових, відновлення Польщі, створення нових прибалтійських держав, досить кардинально змінили політичну палітру Європи.

На другому етапі, після розпаду Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини, з’явилося ще понад двадцять держав, з новою, політично обрамленою конфігурацією співіснування етнічних спільнот та складною історією попередніх авторитарних режимів, не тільки повоєнної доби. “У Східній Європі виникли держави, які в своїй історії мали тривалий період політичної несвободи, що не могло не позначитися на становленні в цих країнах у період між першою і другою світовими війнами громадянського суспільства” [126, с. 85].

Ці складні процеси конструювання поліетнічних (а тому і полікультурних) суспільств, держав, політико-культурних відносин, учений пропонує поєднати у так званий “тріадичний вузол”, під яким він розуміє взаємозв’язок етнічних спільнот-меншин та держав у яких вони проживають, і держав, у яких ці етнічні меншини постають титульними етнічними спільнотами. Прикладом цього може бути співвідношення українських румун як етнічної меншості з українською державою й, відповідно, румунської держави з українською державою та своїми етнічними “родичами” щодо вирішення етнічних та інших пріоритетів цієї етнічної спільноти в Україні.

“Група тріадичних відношень постала, або отримала новий імпульс, новою (або принаймні нещодавно поміченою) невідповідністю між культурними та політичними кордонами. Масивна націоналізація політичного простору у регіоні залишила десятки мільйонів людей поза “їхньою власною” національною територією, водночас вона вплинула на “національні” якості людей та територій, що стало предметом підвищеної уваги. Першими з цих “невідповідних” людей, як ішлося у другому розділі, є 25 мільйонів етнічних росіян, що раптово перетворилися з державоносною національністю у великій та могутній державі у меншини непевної ідентифікації та лояльності та вразливого положення у слабких країнах-наступниках” [24, с. 85].

Ці кардинальні політичні, культурні, ментальні та інші зміни досить швидко, та не завжди усвідомлено відбуваються у сучасному світі, де нараховують до 5 тисяч національних меншин, з них 575 – проживають на території європейських держав, і близько 200 – на пострадянському просторі. “У таких умовах етнічність лишається потужним колективним ресурсом, інструментом здобуття і збереження соціального і політичного статусу, засобом подолання відчуження, нарешті, екзистенційною цінністю” [108, с. 31].

Подібні до цих процеси досліджуються у роботі французької ученої, соціолога та історика Д. Шнаппер “Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації”. “Важко робити спільний політичний проект, коли етнічні групи по-різному трактують історію та національні ідеї. Коли у 1848 році Кошут спробував збудувати угорську державу-націю за західною моделлю, він скористався принципом громадянства, але історія та історична свідомість народів, що населяли ті землі, не дозволяла їм негайно погодитися з тим, що угорське громадянство має бути вище за належність до певної історичної чи національної групи. Тобто інтелектуальний урок, який можна винести з “убогості малих держав Центральної Європи”, полягає в тому, що не всі розбіжності чи культурне та історичне різноманіття можна подолати за допомогою якогось політичного проекту, зокрема коли у народів є відчуття належності до певної невизнаної історичної спільноти, а

нація не має конкретної форми (державні інститути, політична культура, національна еліта)” [180, с. 123].

Вихід за межі окремих культурних традицій шляхом створення нового типу політичного суспільства, нової суспільної організації, не означає знищення, або повне нівелювання цих традицій. Хоча інститут політичного громадянства і не ґрунтується на культурній особливості, на відміну від етнічної спільності, об’єктивна різноманітність культур, мов, традицій, не суперечить утворенню нових політичних суспільств. К. Гельвецій писав: “Велике розмаїття поглядів є результатом особистого інтересу, що змінюється в залежності від наших потреб, нахилів, нашого розуму. Відповідно до цього розмаїття інтересів кожне окреме суспільство має свій особливий тон, свою манеру судить” [37, с. 214].

Суспільно історична практика показує постійну тенденцію до спроб подолання державними та політичними організаціями етнокультурних розбіжностей. Створення відносно однорідного населенського масиву – найбільш простий, швидкий та, принаймні практично, найчастіше повторюваний спосіб утворення нових політико-культурних та етнонаціональних спільностей новостворених держав. Це не обов’язкове завдання, яке ставить перед політичною практикою теоретична наука. Практика часто не співпадає з теорією. То не завжди вина, на перший погляд, недосконалої теорії, часто навпаки, теоретично бездоганна теорія накладається на етнічний ґрунт та політичні реалії конкретного суспільства, і, у разі “неочікуваних результатів”, несе відповідальність за свою “теоретичну незавершеність чи недосконалість”.

Отже, тенденція до відсторонення етнічної спільноти, як одного з базових суб’єктів формування політичного простору через процес формування феномену нової політичної культури є досить характерною для політичної практики. Спільна політична культура, яка активно підтримується державою і створюється на політичній, громадянській основі, може не співпадати (і часто не співпадає) з етнічною та етнокультурною палітрою відповідних суспільств. Суспільно-політичні процеси у світі в тому числі і в Україні засвідчують велетенський розрив між цілями і можливостями реформування суспільства та його демократизації

[9, с. 25]. Тобто, пропозиція з боку політики та держави щодо формування змісту та умов функціонування політичної культури, може не співпадати з тими політико-культурним уявленнями, які існують в суспільстві та репрезентуються етнічними спільнотами. “Щоб гарантувати існування нації громадян, слід виконати дві вимоги. Усі мешканці мають визнати бодай теоретичне існування уніфікованого, незалежного публічного сектора, релігійних, кланових і родинних зв’язків та солідарних відносин, а також дотримуватись їх функціонування. До того ж, рівна гідність кожного громадянина, що лежить в основі демократичної нації, не повинна вступати в протиріччя з нерівним статусом людини в інших галузях суспільного життя, зокрема в особистісному праві” [180, с. 148] .

Зрештою, на думку Д. Шнаппера, залежно від першої вимоги, особливості приватної чи етнічної (авт.) сфери, не повинні дотримуватися логіки політичного простору, або повністю співпадати з логікою його розвитку. Тобто, інститут громадянства повинен бути відокремленим і вищим від інших форм соціальної солідарності. З іншого боку, цінності приватної сфери не мали б суперечити цінностям суспільного життя, або, як мінімум, мали б узгоджуватися з етнічним буттям. У цьому випадку, на думку вченої, діє «оптимум різноманітності» (явище і термін запропонований К. Леві-Стросом у праці «Раса та історія»). Застосування цього оптимуму дозволяє усім громадянам, незалежно від етнічної, соціальної та інших приналежностей, брати участь у політичному житті суспільства. Він змінюється залежно від історії створення державних інститутів, етнічних традицій, культурних взаємин, почуття патріотизму та ін. Інакше кажучи, можна поставити собі завдання – збудувати шведський соціалізм в Україні, але навряд чи це вдасться, не лише тому, що він шведський, а й тому, що маємо різні суспільні, ментальні, політичні, історичні, економічні та інші складові.

Отож, формування основ нового українського суспільства та творення української нації було детерміновано багатьма, часто паралельними, не тільки суто українськими, але і європейськими процесами. Українське суспільство початку 90-х років ХХ ст. “складало до купи” близько 130 етнічних спільнот із різним рівнем соціокультурного розвитку та досить різнобічним політико-ідеологічним

забарвленням. Здобуття Україною незалежності 1991 року докорінно змінило характер і напрям розвитку етнополітичних відносин. Титульний етнос (етнічні українці) з фактично національної меншості, якою він був в умовах радянської системи, отримав можливість утвердити себе як нація в повному значенні цього слова [77, с. 52].

Із таких вихідних рубежів етнічні спільноти українського суспільства, мали починати виконання незвичних для себе завдань: перебудова наявної, що дісталася з часів СРСР держави; творення політичної нації; формування демократичної політичної культури, яка мала б стати підвалиною для нової політичної реальності в Україні. “Соціальна практика кінця ХХ ст. відкрила глибоку кризу псевдосоціалістичної цивілізації та культури, що виявилось у таких потворних явищах та процесах, як відчуження людини від власності та влади, соціальних відносин та загальнолюдської моралі...” [92, с. 30]. До цього додавалась складна спадщина у розумінні етнічної сфери людського буття, коли нові етносоціальна, етнокультурна та етнополітична складові мали виокремитися з “радянського народу”. “В працях партійних ідеологів поняття “радянський народ” визначалось як принципово нова, не існуюча в минулому історична спільнота людей, котра втілює небачену по своїй міцності соціальну і інтернаціональну єдність усіх класів і соціальних груп, усіх націй і національностей країни” [47, с. 21].

Після розпаду СРСР розпочався процес трансформації соціально-класової структури українського суспільства: “на наших очах відбувається розпад старої соціальної структури і виникнення нової” [78, с. 45]. Отже, свої рольові та суб’єктивні завдання етнічні спільноти України мали здійснювати на досить невизначеному соціально-політичному та політико-культурному тлі. “Сучасну історію соціально-політичних трансформацій в Україні дослідники поділяють на такі періоди, водночас виділяючи специфічні особливості кожного: перший – соціальні зміни часів “перебудови” та інституційний вибух 1991 року; другий – стратегія стримування інституційних змін (1992 – 1994); третій – становлення подвійної інституційної системи (1994 – 1998); четвертий – нова інституційна криза та «помаранчева революція» (1999 – 2004)” [129, с. 284]. Українська вчена

О. Проскуріна пропонує виділити ще й п'ятий сучасний період який, на основі досліджень В. Бебика, О. Самійленка та Н. Ткача, пропонує визначати як період “Третьої республіки”. До його відмінних рис учена відносить “помаранчевого” президента, часті парламентські вибори, а відтак, часті зміни “кольорових” урядів, кожен з яких більше “демократичний” ніж попередній.

О. Проскуріна пропонує своє бачення внутрішнього змісту цих етапів. Перший і другий періоди вона об'єднує і визначає як період політичної та культурної само ідентифікації суспільства, це період, коли ідентичність змінила радянсько-комуністичний напрямок на західно-капіталістичний доволі швидко. Однак, у політичній практиці України того періоду домінували уявлення і установки, які не дуже співвідносилися із системними трансформаціями. “Українські реалії того часу – це усвідомлення соціально-політичної невизначеності, де особливої значимості набуває суб'єктивний чинник політичної культури (ставлення до політики, політичні цінності, ідеологія, національний характер, культурне середовище тощо) вузької елітарної верстви соціально-політичної системи, за якою стоїть можливість вибору того чи іншого шляху розвитку суспільства” [129, с. 285]. Для політичної культури України того періоду характерними були такі особливості: домінування в оцінці політичних явищ почуттів, а не політичного знання та логіки, високий рівень міфологізації суспільної свідомості, яскрава ідеологізація та політизація суспільного життя й ін. Наведені, та ряд інших політико-культурних чинників (відсутність організованих політичних сил, які могли б пришвидшити відмирання старої системи політичних та інших цінностей, розподіл сфер впливу між новою та старою політичними елітами та інше) суттєво вплинули на перебіг тогочасних суспільних трансформацій. Для цього періоду був високим рівень політичного суперництва. “Суперництво політичне – одна з форм відносин політичних сил суспільства, що є антиподом політичного співробітництва” [43, с. 700].

Третій період трансформацій (1994 – 1998 рр.), на думку ученої, був найбільш складними у нашій політичній історії. Це період тіньового виробництва та тіньового обігу капіталу, формування подвійної інституційної системи коли і старі,

і нові інститути влади намагалися пролобіювати свої інтереси у владі та закріпитися в ній, у суспільстві з'являються адаптовані і не адаптовані до нової політичної і соціальної системи верстви населення. Зростання на цьому фоні безробіття, зниження рівня життя, зростання песимістичних настроїв та інше надовго заховало від політичного впливу й аналізу етнічну спільноту як дієвого політичного суб'єкта, витіснило її на другорядну політичну роль.

Однак, наступний – четвертий етап розвитку трансформаційних процесів в Україні, показав неправильність такої політичної установки. З-поміж інших непомічених унікальностей, які фактично “лежать на поверхні”, виокремлюється суб'єктність етнічної спільноти та її значний вплив на формування як власної, так і загальної політичної культури. Події “помаранчевої революції” показали кардинальні зміни у політичній культурі України, які відбулися наприкінці ХХ на початку ХХІ ст. “Українська влада вже довела, що не любить вирішувати такі проблеми. Всі важливі питання мають стати “предметом широкої суспільної дискусії”, тобто “зависнути в повітрі” в надії, що, як стверджують закони психології, вони потрапляють до 60 відсотків тих проблем, які вирішуються самі по собі, без активної участі якоїсь сили” [33, с. 131].

Щодо етнічної сфери, то тут відбулося пришвидшене входження етнічних спільнот до політичного середовища у тому соціоцивілізаційному стані буття, який був на 2004 рік. Країна не просто поділилася на Захід і Схід, виходячи з політичних уподобань чи культурних, ментальних чи ціннісних пріоритетів. Усі ці явища мають конкретне підґрунтя, Усі вони – зовнішні виразники складного процесу трансформації культури етнічної спільноти. Етнічні спільноти України виштовхнули в політичне середовище своє бачення і політичної поведінки (на Заході масово голосують пізніше, бо в неділю спочатку йдуть до церкви, а вже потім на виборчу дільницю), і політичної перспективи; на Заході до Європи, (громадянами якої, не так давно (до 1939 р.) були тамтешні українці, угорці, поляки, німці, румуни, а на Сході – до Росії, бо для болгар, греків, росіян та інших етнічних спільнот регіону, є ближчим мова, історична пам'ять і, можливо, історична вдячність та багато інших, і досі більш звичних культурних цінностей.

Іншими словами, використані під час виборів у 2004 році етнічні особливості, мабуть для обох політичних таборів дали не зовсім очікуваний, не лише у плані масовості участі, політичний результат.

На думку української вченої Л. Нагорної, сучасне культурне та політико-культурне поле складають відмінні за своїми характеристиками регіони країни кількість яких варіюється у різних дослідженнях від 3 до 11. “До того ж йому притаманна екзогенна зональність: центральні області країни не відіграють роль центрів тяжіння, а є швидше культурно-політичними медіаторами. Два важливих центри діючих сил і групових інтересів – Галичина і Донбас – перебувають на геополітичних полюсах і зазнають впливу сусідніх держав. Що ж до Києва, то на заваді успішному виконанню ним ролі консолідаційного центру держави стає не лише слабкість відповідних формальних і неформальних інституцій, але й тісне зрощення бізнесу й політики, змагання «поза правилами й ідеологіями» за владу й ренту” [107, с. 169].

Тож для української влади до сьогодні незрушеною залишається ще від початку 90-х років запропонована, проголошена, але так і нереалізована, проблема реалізація власного, українського проекту розвитку країни і суспільства під проводом держави у європейському та й світовому політичному просторі. “Президент України В. Ющенко у зверненні у зв’язку з Посланням “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році” наголосив: “Сьогодні для нас як ніколи гостро стоїть питання реалізації власної місії, консолідації багатоетнічної нації України та формування реалістичної, власної стратегії розвитку. Своім першочерговим завданням як Президента України я бачу проведення системи фундаментальних інфраструктурних реформ для творення України як суверенної держави, життя якої визначається європейськими цивілізаційними координатами, а розвиток спрямований від соціально-економічної периферії до центру світового співтовариства” [101, с. 66].

Проте революційні ілюзії українського виборця не витримали впливу пост-помаранчевої реальності. Процес розчарування політичними процесами в українській політиці, який продовжується і до сьогодні, а надто після подій 2004

року призвів до повернення соціального та політичного розчарування, а відтак і нового само відчуження суспільства від активної участі у політиці. Це політико-культурний феномен, до якого, як нам вдається, сучасні політики підходять з тими ж вимогами, які були до 2004 року. “Думається, що головною складовою політичної культури на цей момент є “стан очікування”. Відбувається це через парадокс “національних особливостей” розвитку демократії в Україні, а також тому, що значна частина населення народилась і виховувалась за комуністичного режиму, пережила всі жахи перебудови й народження “ново української демократії”, це – по-перше” [129, с. 288-289]. О. Проскуріна, водночас із цим застереженням, по-друге, наголошує на тому, що демократична риторика в устах населення України та сучасної влади має прагматичний характер. Вона, більше обумовлена сподіваннями на допомогу демократичного та заможного Заходу, ніж реальним бажанням ставати демократичними і заможним самостійно.

По-третє, на думку дослідниці, найбільшою перешкодою до формування та встановлення нових цінностей політичного, соціального, економічного та ін. життя, є тотальне порушення законів у країні. Це починається і постійно відбувається на найвищому державному та соціальному рівнях, та “спускається” до нижчих соціальних спільнот та структур. Відмінність наявна тільки в можливостях та фактичних обсягах таких порушень, але сам факт їх існування нікого не дивує.

Однак, “В першому політичному документі суверенної доби України – “Декларації про державний суверенітет України” від 16 липня 1990 року, Україна проголошується республікою “від імені народу України”. У статті другій “Декларації про державний суверенітет України” вказано, що “громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України” [29, с. 159]. В іншому документі, а саме преамбулі “Декларації прав національностей України” від 1 листопада 1991 року чітко сказано:”...на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями складають п'ятдесятимільйонний народ України” [29, с. 159]. Отже основою державотворення в Україні, джерелом політичної влади та основним, засадничим фактором

вітчизняної політики є український народ як сукупність громадян усіх національностей нашої держави.

Якщо звернутися до проблеми державотворення, розглядаючи державу як політичний інститут-формалізатор суспільного буття під керівництвом політичної влади, то в Україні, у всякому випадку з формальної точки зору, етнічні спільноти шляхом референдуму 1991 року витворили ланцюг: народ (етнічна спільнота) – влада – держава. “До честі України слід зауважити, що етнічна парадигма у її, скажімо, прибалтійському варіанті тут не спрацювала. Наша держава не пішла шляхом такої соціальної алхімії, в якій національному моменту відводилася роль каталізатора. В Україні (якщо не брати до уваги дії окремих екстремістських угруповань) практично не було спроб розділити населення на “наших” і “не наших”, зіграти на етнічній строкатості, оголосити прийшлих “мігрантами”, “окупантами” тощо. Тут не було ні найменших ознак дискримінації щодо нацменшин, навпаки, їм було надано всі умови для забезпечення своїх прав і потреб. Певним стабілізуючим фактором став закон “Про національні меншини в Україні”, прийнятий Верховною Радою” [62, с. 50].

Законодавство України у галузі забезпечення прав етнічних спільнот з часу здобуття незалежності розвивалося досить активно. “Усвідомлення того, що права національних, етнічних, релігійних, мовних та інших категорій меншин є невід’ємною складовою загальної системи захисту прав людини і що ці права мають бути надійно захищеними як національним законодавством окремих країн, так і документами міжнародного права, набули особливого значення на початку ХХІ століття” [17, с. 205]. Якщо розглядати законодавчі акти України прийняті у цій царині у хронологічному порядку, то першою тут беззаперечно стоїть “Декларація прав національностей”, прийнята 1 листопада 1991 р., далі – “Закон України “Про національні меншини України”, (червень 1992 р.) “Закон України “Про біженців” (грудень 1993р.) “Закон України “Про особливості участі громадян України з числа депортованих з Криму у виборах депутатів місцевих Рад в Автономній Республіці Крим” (квітень 1995р.) “Конституція України” (статі 10, 11, 12, 24) (редакція 2004 р.) “Закон України “Про громадянство України” (квітень

1997 р.) “Закон України “Про місцеве самоврядування” (травень 1997 р.) та ряд інших законодавчих актів. “В останні роки спостерігалися непоодинокі спроби розробити оновлені засади політики щодо національних меншин, до Верховної Ради України подавалися проекти нових редакцій Закону України Про національні меншини України (законодавчі ініціативи уряду України та народних депутатів України), які, однак, не пропонували концептуально нових засад” [144, с. 186].

Така позиція української влади надавала можливість етнічним спільнотам зайняти відповідне своїм уявленням, та рівню зрілості й організованості місце у суспільній структурі та державі. “На крутому переломі своєї історії Україна віддала перевагу державницькій парадигмі з виразним національним акцентом. Її суть і сенс полягають у тому, що держава розглядається як найважливіша форма реалізації самовизначення народу, його суверенітету. Притягальність національно-державницької парадигми для українського етносу впливала з його трагічної історії, з багаторазових невдач його державницьких змагань. Великий народ, впродовж віків позбавлений державності, зв’язав з її лозунгами сподівання на вихід із глухого кута, поліпшення свого матеріального становища, відродження національної культури” [60, с. 50]. Українська держава викликає багато нарікань, та нерозуміння її дій з боку суспільства. Попри те, що ми не розглядаємо державотворчі процеси в Україні, відзначимо, тільки що: “Перехідна постсоціалістична держава є однією найактуальніших проблем сучасності, яка ще чекає детального, всебічного дослідження у всьому обсязі її конкретно-історичних проявів” [46, с. 150].

Багато українських учених вважають, що, завдяки прихильності до державницької парадигми, Україні вдалося уникнути ряду етноконфліктних тенденцій і проблем. Український учений В. Котигоренко зауважує, що: “Організація владою діалогу й співпраці з етнічними спільнотами є однією з найпомітніших демонстрацій нею своєї етнополітичної суб’єктності” [83, с. 54].

Тут, на передній план виступає проблема співіснування етнічних спільнот у рамках єдиного населенського масиву країни. Сучасний етнічний склад населення України дає підстави стверджувати, що Україна є поліетнічною країною.

“Принаймні, у першому переписі населення незалежної України зафіксовані представники 125 етносів. Серед найбільш численних етнічних спільнот України – українці (37, 5 млн. – 77, 8 % усього населення країни), росіяни (8, 3 млн. – 17, 3 %), білоруси (275, 8 тис. – 0, 6 %), молдовани (258, 6 тис. – 0, 5 %), кримські татари (248, 2 тис. – 0, 5 %), болгары (204, 6 тис. – 0, 4 %), угорці (156, 6 тис. – 0, 3 %), євреї (103, 6 тис. – 0, 2 %), вірмени (99, 9 тис. – 0, 2 %), греки (91, 5 тис. – 0, 2 %), інші національності (442, 6 тис. 1, 1 %)” [61, с. 72].

Французький учений, дослідник проблематики населення, як соціального та полікультурного явища, А. Сові, висловив власну думку щодо цієї проблеми ще наприкінці ХХ ст. “Під співіснуванням населень слід розуміти такий стан, за якого різні населення живуть у безпосередньому контакті одне з одним, підкоряючись одній і тій же політичній владі або, принаймні, не маючи кордонів, які б їх розділяли, і займають територію, яка представляє собою єдине політичне ціле. Таке співіснування не слід змішувати з політичним співіснуванням (сусідство двох незалежних держав) і співіснуванням соціальним, яке являє собою єдиний соціальний організм” [149, с. 433].

При цьому, на думку українського ученого І. Варзара, у відносинах між етнічними спільнотами поліетнічних суспільств діє принцип етнополітичної домінації певної етнічної спільноти в поліетнічному суспільстві. “Серцевиною принципу є сувора, реалістична думка про те, що в багатоетнічних суспільствах історична відповідальність за долю Батьківщини (країни, держави, народу-населення) розподіляється між трьома етносуб’єктами – між 1) титульним народом-етносом, 2) домінуючими народами-етносами і 3) рецесивними народами-етносами. Взаємовідносини між ними і складають конфліктні колізії соціально-політичної різноієрархічної домінації в будь-якому багатоетнічному суспільстві” [28, с. 143].

Виступаючи фактично безпосереднім прикладом існування та функціонування цього принципу, поліетнічне українське суспільство початку 90-х років ХХ ст. почало рух до формування нових, об’єктивно створених політичних, політико-культурних та ін., пріоритетів. “Вчені гуманітарного профілю виокремлюють як

мінімум три версії соціокультурного підходу, які дозволяють найбільш повно вивчати сучасне суспільство:

а) культура є якістю суспільства і соціального життя та соціальних відносин у його межах; кожне конкретне суспільство є якісно визначеним через його культуру; саме тому і саме цим воно відрізняється від інших суспільств;

б) культурне і соціальне становлять два базові складники суспільства; їхня питома вага і співвідношення в рамках соціуму має конкретно-історичний характер;

в) суспільство є різновидом системи, яка, залежно від співвідношення в ній соціальності і культури, розвивається від простої до складної над органічної і далі – до соціокультурної системи, що має здатність саморозвитку й саморегулювання” [20, с. 277-278].

Цілий ряд об’єктивних передумов досить неоднозначно впливали на утворення українського суспільства нової, незалежної доби та висвітлювали складну етнокультурну палітру України початку 1990-х років. “Йдеться, по-перше, про закоріненість російської ідентичності в український ідентифікаційний простір, фактичне домінування поза західноукраїнським регіоном російської мови. По-друге, про різновекторність ідентичності регіонів – Східного і Західного. По-третє, про неврегульованість проблем колишніх депортованих, зокрема, кримських татар, для яких обстоювання власної ідентичності є питанням відновлення історичної справедливості. По-четверте, про складність етноконфесійної ситуації, пов’язану з відновленням легального статусу греко-католицької та української автокефальної православної церков і посиленням на цій основі церковного протистояння” [108, с. 152-153].

У цьому зв’язку, важливо пам’ятати, що українське суспільство, як поліетнічне ціле, являє собою досить мозаїчне, різнорівневе з соціокультурної точки зору, явище. Україна складається з кількох субрегіонів з різною історичною традицією, різними типами політичної культури і специфічною електоральною свідомістю [21, с. 40]. Український дослідник Ю. Нікішенко акцентує увагу на те, що у регіональному вимірі етнічні спільноти України розміщені досить нерівномірно, а

їх соціальні статуси і політичні, економічні, політико-культурні впливи не є однаковими в усіх українських областях. Великі міста та промислові регіони (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ та інші) є апіорі поліетнічними, і це є наслідком їх історичного розвитку. Проте, крім великих промислових центрів в Україні є багато територій, де населення історично має складний поліетнічний склад, існує значне домінування певної етнічної спільноти, може бути непомітною етнічно українська складова, унаслідок довготривалого співжиття вона надто “розбавлена” представниками інших етнічних спільнот.

По-перше, це території, де така ситуація існує вже не одне століття, їх етнокультурна, і, значною мірою, політико-культурна специфіка сформувалася давно, склавши комплекс ознак, які характеризують регіон як унікальне ціле. За спостереженням вчених існує специфічна форма регіоналізму – історико-етнічна, ігнорування якої створює передумови для помітної напруженості внутрішньополітичної ситуації [116, с. 96]. Загальна етнокультурна палітра таких регіонів складалася шляхом взаємодії різних традицій, культур, ментальностей, принципів співжиття у галузі економіки, політики, міжетнічного спілкування та ін. Передусім тут називають Закарпаття, де століттями разом живуть українці, угорці, румуни, поляки, німці та ряд інших етнічних спільнот.

По-друге, це регіони, де поліетнічна структура почала складатися історично недавно – десь приблизно з XVIII століття і де українці не є корінним населенням, оскільки теж мігрували туди в цей період. Це південь та схід України, зокрема і північне Причорномор’я, через яке пройшла багато значних міграційних хвиль не тільки суто в Україні, але й у напрямку до Європи. Тут і контакти українців із кочівниками (і не тільки військові), і освоєння цих земель німцями, болгарами, росіянами, і міграції тут циган, татар та інших кочових народів.

З іншого боку, культурний національний простір України складається з кількох сегментів міноритарних культур, які утворилися та функціонують тут як наслідок нашого складного історичного минулого. До таких сегментів Л. Шкляр відносить насамперед культуру самої української етнічної спільноти. По відносно неї, державна культурна політика спрямована не стільки на надання можливостей

для беззаперечного домінування у політичному, культурному чи іншому просторі (як декому здається) скільки на відновлення історичної справедливості її буття та відновлення умов для повернення етнічних українців до самих себе. Це стосується культури як такої, традицій, не лише у плані історико-архаїчному, але й модерно переробленому, оскільки продукування базових загальносуспільних політичних і культурних традицій та цінностей – одне з важливих завдань титульної етнічної спільноти. У зв'язку із цим зауважимо, що І. Дзюба у праці “Інтернаціоналізм і русифікація” констатує, що українська культура не тільки не має належного їй провідного місця в Україні, але й навіть не зрівнялася з російською, залишаючись на другому місці, а велика кількість міського населення не залежно від соціальної приналежності та інтелектуального рівня залишається поза сферою української культури і до сьогодні.

При цьому варто враховувати історичні особливості впливів на формування базових засад політичної культури української етнічної спільноти. “На нашу думку, три особливості історії України мали важливий вплив на розвиток політичної культури українців:

1. Довга, багатовікова бездержавність, тобто відсутність нагоди здобувати досвід влади, бути підметом у стосунках з іншими народами й почуватися вільним господарем на своїй землі.

2. Розчленування української території та включення поодиноких її частин у різні держави з окремими культурами, політичними системами, що мусіло призвести до психологічного, побутового та політичного відчуження між різними частинами українського народу.

3. Кількакратна денаціоналізація провідної верстви України. В XV – XVII століттях наша боярська та шляхетська верства спольщилася. У XVIII і XIX ст. нащадки козацьких старшин зросійщилися. В XX ст. пролетарська провідна верства була або знищена, або здебільше пішла на службу інтересів советсько-російської імперії” [169, с. 78].

За своєю чисельністю український етнос (етнічна спільнота) є одним з найбільш чисельних у світі. Український учений В. Євтух в основу визначення

його структури пропонує покласти два показники – територіальне розміщення та етнічну самосвідомість. Із точки зору територіального розміщення, учений пропонує розглядати структуру української етнічної спільноти таким чином: ядро складає та частина етнічної спільноти, яка проживає на території України, а пагіння – ті українці, що мешкають поза межами сучасної України. “Щодо етнічної самосвідомості, то структуру українського етносу можна представити у такому вигляді: 1) ядро етносу, якому властивий найвищий ступінь самоусвідомлення; 2) частина етносу, маргінальний прошарок, який є носієм українсько-змішаної етнічності (українсько-російської в Україні, Росії, українсько-англоканадської чи українсько-франкоканадської у Канаді; українсько-німецької у Німеччині тощо); 3) частина осіб українського походження, котрих умовно (лише на основі їхнього етнічного походження) можна зараховувати до українського етносу” [64, с. 86]. Така структура етнічної спільноти виявляється на макрорівні – уся українська етнічна спільність в Україні, та мікрорівні – українські етнічні спільноти поза межами української території та державності.

Тут варто нагадати про ще одну специфічну особливість сучасного українського суспільства. “Потребує ретельного вивчення проблематика полікультурності за умов української специфіки, сутність якої полягає в тому, що титульний етнос, по суті, змушений вирішувати для себе аналогічні проблеми з тими, що їх вирішують меншини та автохрони. Адже не секрет, що титульний етнос має кращі об’єктивні можливості для реалізації своїх потреб, аніж інші національні групи, але спроби реалізувати ці можливості доволі часто наштовхуються на нерозуміння з боку меншин та звинувачення влади у нібито спробах “українізувати” не українців” [113, с. 82].

Другим сегментом виступає російська етнічна спільнота та російськомовна частина українців, які сприймають спроби підняття статусу та популяризацію української мови як загрозу своєму звичному мовному чи культурному середовищу. Конфліктність нинішніх мовних проблем в Україні закорінена в деформаціях мовної ситуації, успадкованих від колоніального минулого. Протягом

кількох століть російська мова поступово витісняла українську на значній території її поширення в головній функції – функції засобу спілкування [111, с. 5].

“І це при тому, що близько 60 % українських росіян народилися в Україні, 81% з них розуміє українську мову, 45 % вільно володіють нею, всі вони сприймають українську культуру” [167, с. 57]. Тут мабуть зберігаються стереотипи, які залишилися з радянського минулого коли російська мова була “мовою спілкування всіх народів СРСР”, і цей її напівофіційний статус у суспільній свідомості закріплював можливість не обов’язкового досконалого знання мови тієї республіки (навіть не домінуючої там етнічної спільноти) СРСР, в якій ти проживаєш. “Крім того, 83, 4 % сімей росіян бажають, щоб їхні діти вивчали українську мову” [181, с. 89]. У контексті цих складних взаємодій, маємо зазначити, що за радянського часу російська культура в Україні доволі часто сприймалася не стільки як етнічна російська, скільки як радянська культура на російській мові.

Питання про російську культуру в Україні по-справжньому постало після розпаду СРСР. Більшість громадян опинилися у важкій ситуації переосмислення того, ким вони є, до якої суспільної, світоглядної, культурної і політико-культурної групи вони належать. “Навіть в Україні, де більш ніж 90 % громадян країни складають українці і росіяни, процес етнокультурної само ідентифікації у всьому його синдромокомплексі виявився вкрай суперечливим, заплутаним і хворобливим для особистості. Як раз близько спорідненість українців і росіян ще більше ускладнило цю проблему” [182, с. 125-126].

Вітчизняний учений М. Шульга бачить у цьому прояв феномену “російськості”. Цей феномен включено до життєвого простору багатьох людей, не обов’язково етнічних росіян. Особливо багато форм проявлення “російськості” характерні для українців. Для одних російська мова є рідною, природною мовою спілкування, для інших характерною є орієнтація на російську культуру як домінуючу культуру щодо української, для третіх вона пов’язується з віднесенням себе до прихильників Російської Православної Церкви та ін.

На неоднозначності цих процесів наголошує і Л. Шкляр. Він звертає увагу на те, що доволі часто принцип полікультурності в Україні зводиться до бінарної позиції україно-російських відносин, на чому досить часто наполягають і представники громадських організацій, і політики – прихильники найтіснішої взаємодії з Росією. Проблему російської мови пропонують вирішити за рахунок надання їй статусу другої державної, не задумуючись у яке становище потрапляють представники інших етнічних меншин, і як їм пояснити, в тому числі і на буденному рівні, чим статус їх мови, чи може вона сама нижчі, а тому й неможливі для рівня третьої чи четвертої і т. д., державної мови в Україні. “Отже, під виглядом полі культурності та поліетнічності доволі часто висвічується одна й та ж стара проблема – проблема українсько-російської ідентичності, сутність якої концентрується в мовній проблематиці” [113, с. 70].

Третій сегмент являє собою решту національних та етнічних меншин. Він перебуває у стані становлення та самоусвідомлення, оскільки змушений швидко адаптуватися до нових для нього політичних, культурних, а тому і політико-культурних реалій.

Український вчений Л. Шкляр акцентує увагу на багатьох суто етнічних проблемах в українському націотворенні та формуванні нових засад політичної культури. До них він відносить по-перше, наявність на вітчизняних теренах двох однотипних, але різноспрямованих процесів – етнічного ренесансу титульної нації з одного боку з її прагненням до створення цілісної системи функціонування національної культури, та, з іншого боку, – національно-культурної автономізації етнічних меншин. Якщо перші процеси спрямовані на створення преференцій для розвитку етнокультурних засад титульної нації, то другі прагнуть цього ж для своїх, меншинних етнічних спільнот, а це може виступати поштовхом для певного протистояння чи конкуренції етнічних спільнот не лише на культурологічному, але і на політичному ґрунті, виступаючи одним із чинників політизації етнічності.

По-друге, етнополітична ситуація в Україні часто стає предметом уваги сусідніх держав, або значно впливових громадських організацій, які не завжди конструктивно, чи з урахуванням політичної ситуації в країні проголошують і

здійснюють свою етнокультурну місію, що часто виступає деструктивною не тільки відносно етнічних спільнот, чий інтереси відстоюють, але відносно країни та держави в цілому.

По-третє, вчений дотримується думки про те, що Україна не є країною, в якій вирішена або відсутня проблема деструктивних етнічних відносин.

Прикладами є і складність соціальних відносин у різних площинах суспільного життя кримських татар, і нез'ясованість на державному рівні національних статусів, наприклад, русинів, і низка інших не настільки помітних етнічних проблем. При цьому політичні ролі етнічних спільнот які є етнічними меншинами є досить мізерними, а політико-культурні впливи не чіткими, та, мабуть, надто різноспрямованими, що й дає змогу констатувати реальність використання політикою етнічного фактора, а не навпаки. Особливо активність етнічного фактора використовують під час виборчих кампаній. За даними інституту соціології НАН України, за період з 1992 по 2006 рік, інтерес до політики збільшився на 7, 1 %. Цей відсоток розподілився між тими, хто певною мірою цікавиться політикою (1992 р. – 63, 1 %, а у 2006 р. – 67, 0%) та тими кого вона дуже цікавить (1992 р. – 12, 3 %, а у 2006 р. – близько 17, 4 5) [120, с. 11].

Це можливо мабуть і тому, що етнокультурні громадські організації з бодай мінімальною політико-державотворчою компонентою яка до того ж не завжди конструктивна, мають лише кримські татари, росіяни, угорці та поляки.

В. Шейко та Ю. Богуцький звертають увагу на актуалізацію процесу нівелювання етнічної ідентичності, значущості етнічної належності, підкреслення первинності соціального статусу відносно етнічної приналежності. Така поведінка або, за пропозицією вчених, стратегія, дозволяє членам етнічних меншин зберігати не пригноблену чи меншовартісну, а позитивну соціальну ідентичність. “По-перше, вона може виявитися в перевазі особистісної ідентичності відносно етнічної і соціальної в цілому, в усвідомленні себе насамперед унікальним індивідом, а не членом групи.

По-друге, можлива переструктуризація соціальної ідентичності з витісненням із неї етнічної ідентичності” [173, с. 460].

Це вже проблема зміни соціальної структури українського суспільства. Сучасна українська держава не взяла на себе відповідальності за підтримку та соціальну адаптацію етнічного масиву до нових умов життя. Соціальна сторона українського суспільства від початку своєї трансформації ще наприкінці існування СРСР, і до сьогодні, встановлюється та самостійно структурується без будь-якої державної участі. Суспільство пристосовує свою структуру до швидких змін економічних, політичних, культурологічних та інших пріоритетів світового та власного розвитку. У контексті дослідження громадянського суспільства, український вчений І. Курас звертав на це увагу ще у 2001 році. “Навколо його проблем у нас тривають гострі дискусії. І це не дивно: адже в чинній Конституції України відсутня навіть згадка про громадянське суспільство. Відомо, що радянська орієнтація на суспільство соціальної однорідності, яка супроводжувалася ігноруванням як групових інтересів, так і різних форм самоорганізації, себе не виправдала. Зараз ми спостерігаємо досить нестандартну ситуацію, коли усталені соціальні верстви активно розмиваються, складається багатобарвна соціальна палітра, стрімко зростає багатство на одному полюсі і бідність – на іншому. У серйозну проблему виростає сегментованість суспільства, амбівалентність і різноспрямованість суспільних настроїв, формування „груп інтересів” за клановими і навіть кримінальними ознаками” [52, с. 86].

У такій ситуації, етнічна складова “ховалася” за соціальною, відходила на другорядні ролі, не завжди визнавалася як первинна політична категорія навіть представниками самих етнічних спільнот. “Соціально-класовій структурі країн з перехідною економікою, в тому числі й Україні, притаманні певні особливості. По-перше, це відсутність чітких кордонів між класами за професійною ознакою. Це пояснюється тим, що останні знаходяться в умовах двоєдиного процесу „розмивання старих класів та формування нових”. В соціальній структурі таких країн є великою частка маргіналів – “напівробітників”, „напівбізнесменів”, “напівселян”, та ін., які перебувають у стані переходу з однієї соціальної спільноти до іншої, їм доводиться водночас “тримати” різні соціальні ролі. По-друге, високі показники соціальної нерівності за наявності значної частки громадян, які

перебувають на межі бідності. По-третє, порівняно невелика частка середнього класу, який знаходиться в стані формування” [20, с. 43] .

Український науковець В. Бортніков наголошує, що ці процеси проходили і проходять на фоні соціальної аномії українського суспільства. “Аномія – це такий стан суспільства, в якому помітна частина його членів, знаючи про існування певних норм поведінки в даному суспільстві, відноситься до них негативно або байдуже” [20, с. 319]. Теорію аномії до наукового вжитку ввів Е. Дюркгейм як частину своєї концепції розвитку суспільства, що ґрунтувалася на протиставленні традиційного і сучасного суспільств. В. Бортніков зазначає, що згодом ці погляди розвивали Р. Мертон та Т. Парсонс. “Феномен аномії можна охарактеризувати наступним чином:

- відсутність моральної регуляції поведінки, моральний вакуум;
- відсутність самоконтролю і дисципліни, заснованих на інтеріоризованих нормах культури;
- де соціалізація особи, перехід регуляції людської поведінки з вищих, соціальних рівнів на нижчі, біологічні;
- моральний релятивізм і цинізм;
- атомізація особи, втрата нею соціальних зв'язків, відчуження від суспільства;
- втрата особою власного «я», деградація особи” [20, с. 319-320].

Аномія виникає у перехідних суспільствах, коли одна система цінностей відкинута, а інша ще не сформована. Для таких суспільств характерними є відсутність чітких соціальних статусів, їх часта зміна, вже згадувана вище розмитість критеріїв визначення.

Зважаючи на ці процеси в українському суспільстві, вітчизняна дослідниця Л. Нагорна відзначає, що етнічна складова і надалі, як фактично і донині, буде ховатися за соціальною структурою. Етнічна складова у політичних та політико-культурних процесах, найімовірніше лишатиметься слабкою та маловпливовою. “Розмиваючими” чинниками виступатимуть насамперед процеси нової соціальної стратифікації і пов'язана з ними пересегментація суспільства, яка супроводиться

рекомбінацією індивідуальних і групових ідентитетів. Нові групи інтересів породжують нові самоідентифікації. Сутнісною рисою категорії “національна ідентичність” стає горизонтальна ідентифікація членів спільноти як співгромадян. Але, очевидно, говорити про утвердження єдиної української ідентичності (як і про нову макроідентичність) протягом найближчих 10 – 15 років не доведеться. Слушним є припущення О. Майбороди: поділ населення України на українську етнічну націю (національну більшість) та етнічні групи (національні меншини) триватиме ще досить довго: “росіяни будуть вважати себе насамперед росіянами, румуни – румунами, угорці – угорцями і т. д., і при цьому будуть губитися у визначенні спільної самоназви” [113, с. 58].

Плюралізм етнічних культур в таких умовах є серйозним випробуванням для нових суспільств. Можливо, найкращий доказ цього твердження можна знайти в дослідженні Марі Р. Хог, де наведено класифікацію 114 країн відповідно до індексу плюралізму. Хоча з початку 60-х рр., коли збирали дані, деякі режими змінилися, загальні висновки, мабуть можна використовувати. “Порівняння 26 країн, де культурний плюралізм (у кількісному плані) такий малий, що ним можна знехтувати, із 34 країнами, де він надзвичайно великий, показує, що:

серед країн, у який культурний плюралізм дуже малий, більше половини віднесені, Бенксом і Текстором до країн із цілісним і однорідним державним устроєм, де невелика або зовсім відсутня опозиція, групівщина, фракційність і політичне дисиденство (висока політична культура);

з цих країн жодна не характеризується, як країна з відносно фрагментарним і обмежувальним державним устроєм, де більшість або квазі-більшість перебувала б у стані надзвичайної опозиції, де мали б місце групівщина привілейованість, фракційність і політичне дисиденство (низька політична культура);

навпаки, з країн, де субкультурний плюралізм має крайні форми лише в 10 % політична культура висока, приблизно 2/3 країн має політичну культуру;

серед країн у яких субкультурний плюралізм зовсім малий 60 % віднесені Бенксом і Текстором до держав, де має місце ефективний поділ влади між

функціонально автономними законодавчими, виконавчими та судовими органами (значний поділ влади за горизонталлю);

з цих країн лише 18 % віднесені до держав, у яких повністю домінує правління однієї з гілок влади або неурядового органу (малий поділ влади за горизонталлю);

навпаки, серед країн де субкультурний плюралізм має крайні форми, тільки в одній третині має місце значний поділ влади за горизонталлю, а в 57 % одна з гілок влади, по суті, не має функціональної автономії або дві гілки влади мають обмежену функціональну автономію” [50, с. 78-79].

Необхідність вирішення такої проблеми вимагає діалогу культур. Сприяти цьому має міжетнічна взаємодія представників різних етнічних спільнот. Під такою взаємодією В. Євтух пропонує розуміти взаємодію представників різних етнічних спільнот, які проживають в одній державі, через їх безпосередні та опосередковані контакти в усіх сферах суспільного життя, в результаті яких відбувається обмін етнічною інформацією, формуються етнічні стереотипи, складається відповідна етнонаціональна ситуація у країні. Можливими наслідками міжетнічної взаємодії може бути утвердження одного з трьох можливих типів етносоціального розвитку українського суспільства (або, принаймні, міжетнічна взаємодія, а культура як стрижневий компонент взаємодії може його стимулювати): 1) інтегруючого (в англійській термінології – *mainstream*), коли етнічні спільноти інтегруються в Україно етнічний аспект, зберігаючи свою етнокультурну самобутність; 2) дезінтегруючого, коли з особливою силою виявляються: а) спротив інтеграції; б) регіоналізація; в) сепаратистські тенденції; 3) конфліктного, коли на етнічному ґрунті виникають конфлікти у взаємодії між домінуючою і меншинними спільнотами або між самими меншинними спільнотами [62, с. 73].

Український вчений В. Євтух наголошує на відсутності усталених рецептів співжиття такого розмаїття культур. “Варто звернути увагу на кілька особливостей взаємодії в українському контексті: 1) сильні позиції російської етнічності, а відповідно, і російської культури (силове поле російської етнічності визначається не лише присутністю значної кількості представників російської етнічної

спільноти, а й рудиментами русифікації населення України за радянських часів); 2) попри складнощі утвердження позицій української етнічності (слабкість силового поля цієї етнічності є парадоксом суспільного розвитку, причини якого можна шукати у денаціоналізації в минулому та в глобалізації сучасності); 3) формування силового поля окремих етнічних спільнот і зайняття певних ніш в етнокультурному просторі України; 4) взаємодія супроводжується певною змагальністю за заповнення вільних ніш в етнокультурному просторі й утвердження позицій культури таких етнічних спільнот, як кримськотатарська, єврейська, угорська, румунська та деяких інших; 5) етнічні культури в Україні мають регіональну специфіку, оскільки, як правило, вони функціонують у місцях компактного населення представників тієї чи іншої етнічної спільноти” [62, с. 73-74].

Унікальність та своєрідність етнокультурних впливів виявляється у загальнокультурному просторі з різною інтенсивністю та регіональними і етнокультурними особливостями. При цьому “Рівень міжнаціональної толерантності суспільства в Україні вважається традиційно високим. Прийнято говорити, що міжнаціональні взаємини в Україні – доволі благополучна сфера суспільного життя” [160, с. 119]. Залежно від регіону, наприклад у Криму, важко не помітити вплив, не тільки в соціальному, але й у політичному середовищі елементів кримськотатарської, угорської, грецької, болгарської, молдовської та інших культур етнічних спільнот. У західному регіоні за домінування української культури помітні тенденції до активізації угорської, румунської, словацької, іноді деструктивної, русинської культури. У східному регіоні існує домінування російської культури, сором’язливе навернення, принаймні у офіційний (на рівні діловодства) та освітній простори української мови, та повернення до міста, для багатьох “селянської” української культури, а впливи культур інших етнічних спільностей майже не помітні.

3.2. Етносоціальні суб'єкти формування демократичної політичної культури в сучасній Україні

Політичний розвиток тієї чи іншої етнічної спільноти не обов'язково призводить до формування політичної культури, яка дає можливість повністю усвідомлювати та осмислювати проблеми, що стоять перед політичним середовищем та політичними інститутами країн, які розбудовують свою державність. “Сьогодні Україна – це перехідне суспільство з невизначеною системою базових вартостей, буття якого реалізується в умовах невизначених соціально-економічних і соціально-культурних орієнтирів” [55, с. 129].

Як країна з поліетнічною суспільною організацією, зі складним комплексом міжетнічних та міжкультурних взаємодій, Україна від початку своєї незалежності і до сьогодні формує свою політичну культуру та власне політичне середовище, рухається у напрямку творення складної моделі власного націєтворення намагаючись створити для цих явищ власне загальноприйнятне громадянське і політичне підґрунтя. Однак “Обернена в минуле доктрина “націєтворення” зберігала свій об'єднуючий потенціал лише на короткому етапі крутої ломки старих, успадкованих від радянського минулого цінностей. Надалі вона безкінечно повторювалася (і повторюється донині) як заклинання, але навряд чи когось надихала всерйоз ” [108, с. 151].

Справа тут не в самій ідеї, а у вчасному чи невчасному її запровадженні, змістовному наповненні у практичній політиці. Зокрема з'явилася Концепція реформування політичної системи, де основними засадами, на яких повинні формуватися і функціонувати суб'єкти влади, державного управління є відкритість і прозорість влади, а також врахування громадської думки [81, с. 8]. Для України в цьому аспекті характерна певна формалізованість, офіційність, поведінкова обов'язковість у її, начебто реалізації. “Довголітнє придушення державою свободи думки, волевиявлення та й взагалі будь-якої, окрім запланованої і дозволеної

поведінки громадян, привели до повного нерозуміння суті демократичного суспільства і самого поняття демократії” [90, с. 329].

Необхідними атрибутами офіційного політикуму вже давно стала необхідність “любити Україну”, “вболівати за її минуле” (важке, трагічне, бездержавне, колонізоване і таке інше), вшановувати її “героїв”, бажано своїх, залежно від політичного спрямування, сприймати всіх громадян держави як “українців” і т. д.

Політична культура населення значною мірою залежить від політичних умов її формування та впливів на неї з боку інтелектуального, ідеологічного, релігійного та іншого середовища. Тому, на думку багатьох дослідників, після руйнування адміністративно-командної системи ми отримали не плюралізм, а різнобій думок [30, с. 15]. Попри це, окремі параметри політичної культури новостворених держав, і України в тому числі, після розпаду СРСР є доволі близькими. “Серед них: відчуження більшості населення від участі в політичних процесах, політико-правова неграмотність, постійне зростання незадоволення соціально-економічними умовами життя, великі надії на нового лідера, здатного змінити існуючий стан речей на інший. Разом з тим, постійно зростає політизація масової свідомості, все більше людей приймає участь у обговоренні політичних питань, а це не завжди сприяє виробленню політичної культури, бо, як показують дослідження, проста людина більш здатна до прийняття швидких рішень з очікуванням позитивних результатів” [15, с. 12].

Солідаризується з цією думкою і К. Ващенко. Аналізуючи суспільно-політичний контекст розвитку політичної аналітики в Україні, вчений наголошує, що найбільш швидко та кардинально політична культура на рівні всього суспільства змінюється саме в останні півтора десятиліття. “Згідно з класифікацією Г. Алмонда і С. Верби, політичну культуру народу України, що залишилась у спадок від СРСР, можна визначити “як переважно підданську”: з елементами достатньо впливової “провінціалістської” складової масової політичної свідомості і поведінки” [31, с. 197].

Трактуючи політичну культуру як один із факторів цивілізованого розвитку людства, В. Бебик, М. Головатий та В. Ребкало, пропонують свій підхід до її

визначення, спираючись на аналіз розглянутих вище принципів. “Виходячи з таких посилок, під політичною культурою слід розуміти обумовлений історичними, соціально-економічними й політичними умовами якісний стан політичного життя суспільства, що відбиває рівень освоєння суб’єктом (суспільством, групою, особою) політичних відносин, діяльності, цінностей і норм, розкриваючи ступінь соціокультурного розвитку людини та міру її активності в перетворенні політичної дійсності” [15, с. 41].

Роздоріжжя у формуванні сучасної політичної культури в Україні ускладнюються значними зовнішніми впливами на українську дійсність від початку незалежності і до сьогодні. “Характерною особливістю політичної культури України на початку демократичних перетворень були риси політичної культури підданців, особливостями якої, вважаємо, в наших умовах були:

- орієнтація людей на політичні інститути за відсутності будь-якої відповідальності за політичний вибір (оскільки його просто не було);
- домінування почуттів в оцінці політичних явищ;
- міфологічне мислення (політичні міфи відображають бажання людей і допомагають організувати діяльність мас), яскрава ідеологізація й політизація життя суспільства;
- нездатність колективно розв’язувати проблеми (директиви зверху, є думка тощо);
- пріоритет групової справедливості перед принципами індивідуальної свободи особистості;
- непохитна впевненість у правоті своїх принципів у поєднанні з великою кількістю орієнтирів громадян, що не припускають компромісу;
- низький громадянський статус особистості” [129, с. 70-71].

Поряд з цим до головних рис української політичної культури посткомуністичного періоду О. Рудакевич та М. Гутор пропонували віднести ще й інші:

За характером політичного режиму, який панував в Україні упродовж радянського періоду, це була політична культура посткомуністичного,

пострадянського і посттоталітарного характеру. Тут, особливо на початку доби незалежності, і надалі панували стереотипи і переконання, які були перенесені з радянського часу і функціонували в суспільстві та на етнічному ґрунті за інерцією. Проте така політична культура вже тоді не була монопольною, офіційною або загальнонародною. Розкриття нових історичних фактів про злочини радянського періоду, нові політико-культурні пропозиції, нехай і вкрай нечіткі, розмивали старі політичні пріоритети.

За характером політичного статусу УРСР у Радянському Союзі політична культура початку 90-х років ХХ ст. була постколоніальною. Характерними для неї були значна деукраїнізованість та русифікованість, комплекс меншовартості та кривди, а здатність до чіткого самоусвідомлення національних пріоритетів для власної (наприклад, української як титульної і домінуючої) етнічної спільноти була вкрай атрофованою, а тому й нечітко окресленою.

За характером соціально-політичних процесів українська політична культура набувала ознак незалежної національної політичної культури. Її ідеалами ставали нові демократичні політичні цінності, відкриття для самих себе своєї історії, культури, традицій, політичних практик у спробах державотворення і т. д.

За ставленням до демократії та держави як соціальних інституцій – політична культура тогочасного суспільства залишалася авторитарною та патерналістською. Бажання та очікування допомоги від держави залишається актуальним і сьогодні, а на початок та середину 90-х років, з урахуванням тодішньої економічної ситуації та рівнем життя практично всього населення, було доволі бажаним, а для деяких соціальних категорій і просто необхідним. Проте вже тоді стали помітними та почали активно розвиватися такі риси нової політичної культури як звернення до основ народоправства, ліберального ставлення до держави (коли держава існує для суспільства, а головним її завданням є суспільний пріоритет), толерантність у суспільних відносинах і т. д.

За ідеологічною спрямованістю політична культура тогочасної України знаходилася під значним впливом розколу на прихильників комуністичних і соціалістичних цінностей на противагу яким активно формувалися консервативно-

ліберальні настанови, а з іншого боку, існувало протистояння між інтернаціоналістами (аж до повернення до єдиної могутньої держави) та націоналістами, які іноді аж занадто категорично окреслювали українську державну незалежність. Доволі помітними були і тенденції до лібералізації суспільних відносин та поступова українізація не тільки у мовному аспекті, але й у політичній та етнічно-сутнісній її складових.

За цивілізаційнокультурними ознаками, політичній культурі тогочасної України була властива прихильність до західноєвропейських політичних цінностей, хоча велику роль у ній продовжували відігравати риси ментальності та культури радянського періоду: патерналізм та етатизм, тяжіння до общинності, схильність до сприйняття харизматичних лідерів та інше. Вельми помітними були розколотість на україномовну та російськомовну общини, відмінність (не тільки у суто зовнішніх проявах) західного та східного регіонів та низка інших проблем.

“За системними якостями і зрілістю політичній культурі українського народу властиві фрагментарність та амбівалентність (поєднання різних за змістом й спрямованістю елементів), нецілісність (відсутні окремі компоненти культури, а ті, що є, – мають несформований характер), неорганічність (багато політико-культурних елементів не відповідають ментальності, національному характеру, традиціям, усій системі культури української нації). Відсутність досвіду самостійного політичного життя, незрілість національної свідомості та недовершений характер держави зумовлюють до політичні (потестарні) погляди та поведінку як елітарних груп, так і всього населення України” [138, с. 24].

За різних політичних режимів культурний потенціал громадян виявляється однією з найважливіших причин, яка визначає темпи та характер соціальної еволюції. Тому “Вихід із замкненого кола невдач соціально-політичного реформування сучасного українського суспільства потребує всебічного дослідження світового досвіду модернізації, прискіпливого вивчення як західних, так і незахідних моделей соціальних реформ, врахування їх негативного і позитивного досвіду. Моделювання соціально-політичної реальності вимагає врахування історичного досвіду і традицій конкретного суспільства” [168, с. 37].

Група українських авторів у колективній монографії “Етнос. Нація. Держава. Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду” звертає увагу на три групи чинників, які активізують політичні настрої, поведінку та дії етнічних спільнот. До них відносять: а) домінування – цей чинник може діяти тільки для титульної нації; б) компенсація – це намагання меншинних етнічних спільнот, груп вийти зі стану підпорядкування на провідні позиції в економічній, політичній, політико-культурній та інших площинах; в) укоріненість на певній території. Те, наскільки дієвими є ці чинники, залежить від структури та характеру етнічних спільнот, умов і специфіки їх співжиття. Внутрішні, суб’єктивні особливості функціонування етнічних спільнот у політико-культурному просторі значною мірою впливають і на характер та зміни в самій політичній культурі. Ці зміни відбуваються в межах однієї політичної системи на основі регіонального розміщення, проживання етнічних спільнот, їх релігійної приналежності, особливостей статусу в країні у цілому та у певному регіоні.

Однак доволі часто певні характеристики етнічного, а частіше етносоціального суб’єкта постають на заваді або не можуть служити ґрунтом для політико-культурних процесів. Щодо вітчизняного досвіду, фрагментарність політичної свідомості та відсутність політичної єднальної структури, як правило, пояснюється тривалою бездержавністю української нації, насиллям над нею чужинської влади. “Постійне відчуття національної образи з боку сильних сусідів та власні національні слабості – притаманна українству розчуленість і схильність до анархії – не могли бути підґрунтям політичної культури” [15, с. 15]. Чи не тому за невеликий час формування української державності, конкуруючі в нашому суспільстві субкультури прагнули і прагнуть використати силу держави в абсолютно різних напрямках, вигідних для себе або своїх політичних еліт.

Тут проявлялася не тільки сутнісна, але й рольова спрямованість етносоціальних суб’єктів у формуванні основних засад політичної культури в Україні. Якщо вважати, що етносоціальний суб’єкт є однією з русійських сил у формуванні політичної культури, то його можна визначити як реально існуючий потенціал розвитку етнічної спільноти, її здатність впливати на політичні, соціальні

чи політико-культурні процеси. З огляду на складність поліетнічної структури українського суспільства та відмінність ціннісних та культурних настанов, що домінують у середовищі етнічних спільнот і визначають їх пріоритети у політичній культурі, у нас активно підживлюються ліберальна, демократична, консервативна та інші пропозиції розвитку життя в Україні.

Для характеристики основних тенденцій у політичній культурі тогочасного українського суспільства вченими з Інституту соціології НАН України було розроблено інтегральний тест типів політичної культури. В його основу покладено підхід, запропонований українським ученим Є. Головахою, який передбачає дві змінні: тоталітаризм чи демократія та активність чи пасивність. Цей тест дав можливість виокремити чотири умовні типи політичної культури, які присутні в українському суспільстві: активно-тоталітарний, пасивно-тоталітарний, активно-демократичний та пасивно-демократичний.

Результати проведених соціологічних досліджень були такими: частка представників активно-демократичного типу склала 16, 7%, пасивно-демократичного – 50, 7%, активно-тоталітарного – 5, 9%, а пасивно-тоталітарного – 26, 7%. Отож більшість громадян України, які складають пасивно-демократичний тип і сприймають демократичні цінності – в принципі не готові їх відстоювати, а ті громадяни України, які є прихильниками пасивно-тоталітарного типу, хоча і складають майже третину українських громадян, теж не готові до активних дій заради втілення своїх політичних ідеалів. Подібні тенденції були доволі помітними приблизно до 1996-1997 років. У цей період в Україні майже не спостерігалось масштабних виявів протесту чи громадської активності. Окрім шахтарських виступів 1992-1993 років, які мали доволі організований характер, інші протести чи спроби заявити свою позицію та впливати на владу, мали локальний, слабо організований характер.

У цьому контексті актуальними виявляються сформульовані українською дослідницею О. Куценко “загадки участі”. Вони характерні для перехідних суспільств у період їх хвилеподібної (то пришвидшеної, то уповільненої) трансформації. Першою з них є “загадка спаду активності”. Суть її полягає у тому,

що у постсоціалістичних суспільствах на хвилі їх суверенізаційних процесів були присутні великі сподівання на покращення економічного рівня життя, отримання нових умов для соціального та політичного розвитку, розкриття етнокультурного, політико-культурного потенціалу етнічних спільнот, а тому були помітними прояви підвищеної зацікавленості політикою та участі у політичних процесах. Однак після перших “розчарувань від незалежності” вже з середини 90-х років ХХ ст. розпочався спад політичної активності та цікавості до політики в цілому.

Другою є “загадка прихованого протестного потенціалу”. Ту ідеться про те, що глибока соціально-економічна криза, яка охопила більшість постсоціалістичних країн, суттєво не вплинула на зростання потенціалу протесту, навпаки, вона викликала ефект приховування (свідомого чи несвідомого) відкритого виявлення соціального та політичного протесту. Не був він помітним і на рівні сприйняття політичних дій, а тому і на рівні політико-культурного незадоволення. Третьою є “загадка повернення до лівого голосування”. Не зважаючи на структурування суспільства, зростання в ньому прошарку власників та зріст можливостей їх впливу на формування суспільних настроїв, прихильність до лівої ідеології та представників лівих сил у етнічних спільнот не зникла, навпаки, з середини 90-х років у багатьох країнах їх вплив та підтримка помітно зросли. І ще одна “загадка участі”, на яку звертають увагу Т. Кузьо та В. Бортніков. Вони мають на увазі події 2004 року, які продемонстрували вибух масової політичної участі, політичної свідомості та організованості. Тим більш неоднозначним є те, що ці події відбувалися на тлі попереднього зниження уваги до політичних процесів та прогнозованості політико-культурних запитів і пріоритетів.

Тут варто зазначити, що багато неукраїнських етнічних спільнот “Помаранчеву революцію” 2004 р. не визнали “своєю”. Чисельно найбільша з поміж них – російська (принаймні її фактична більшість) апріорі перейшла на сторону “біло-синього табору” підтримавши, окрім інших, федеративну ідею як можливий фундамент для подальшої реалізації своїх державотворчих уподобань. Варто згадати тут також поведінку кримських і таврійських росіян під час “тузлівсько-острівної кризи” на рубежі 2003-2004 рр. та події у Мукачевому у 2002-

2004 рр., “газова криза” та “питання щодо проблеми ялтинських маяків” рубежу 2005-2006 рр., які красномовно вказували на утопізм політики центральної влади по щодо регіонів у питаннях розуміння етнополітичних пріоритетів місцевих етнічних спільнот. “На сьогоднішньому етапі розвитку та трансформації вітчизняної політичної системи тільки кримські татари мають свою автономію, хоча й не досить чітко конституційно визначену. Лише дві субтитульні етнічні спільноти – румуни Буковини та угорці Закарпаття епізодично мали свої “національно-виборчі округи”, а етнокультурно-громадські організації з бодай мінімальною політико-державотворчою компонентою мають лише кримські татари, росіяни, угорці і поляки” [54, с. 156]. Неприйняття політичних настанов центру на регіональному етнічному ґрунті не тільки у Криму є реакцією на політичну практику, яка певною мірою заперечує визнання неукраїнських етнічних спільнот як політико-творчих суб’єктів, наштовхуючи їх на думку про недоцільність займатися “не своєю” політикою за умови фактичної неможливості реалізувати свій політико-творчий потенціал.

Та й пропозиції до реалізації такої суб’єктності з боку центральної влади (не зважаючи на доволі широку законодавчу базу) політично вкрай нечіткі. “Опитування депутатів міських Рад та їх виборців свідчить, що народні обранці не знають реальних потреб населення. Відсутність навичок збору відповідної, причому навіть самої елементарної інформації та роботи з нею, невміння виявити та ієрархізувати найбільш важливі проблеми призводять до того, що депутати бачать гостроту цих проблем інакше, ніж їх виборці” [34, с. 231].

До цього додається вже згадувана проблема віднесеності себе до великої кількості людей, членів професійної групи, регіону, громадян держави, а вже потім етнічної спільноти. Тож етнічна складова етносоціальної структури українського суспільства продовжує “ховатися” за соціальною, а етнічні пріоритети не займають перше місце у системі ідентифікації людей.

Така ідентифікаційна ситуація існує на фоні досить великої кількості представників неукраїнських етнічних спільнот в українському суспільстві. Вони виступають вагомими умовами і факторами, рушіями і причинами процесів

формування етносоціального простору та політичної культури в Україні. Регіонально у культурному і політико-культурному, а не тільки кількісному аспекті домінують: на всеукраїнському рівні – українські і російські етносоціальні суб'єкти; у південному – російські (у Криму – кримськотатарські); у західному – українські та значні впливи угорського, румунського, словацького впливів; у східному – російська етнічність беззаперечно домінує над українською чи грецькою та іншими етносоціальними суб'єктами.

Оскільки соціальні, культурні, політико-культурні, політичні, інноваційні зміни у сучасних умовах проходять доволі динамічно, а впливи на етносоціальні суб'єкти у формуванні політичної культури є вкрай різнобічними, пропонуємо виділити кілька їх визначальних характеристик. Ці характеристики можуть бути: відносно стабільні (ті, які найбільш повільно, або найбільш важко змінюються) – самі етнічні спільноти як етнічні та культурні феномени, їх менталітет, географічне розташування, економічна участь, соціальна структурованість та інше. Нестабільні (більш рухливі під впливом полікультурного, політичного або інших процесів, та ті, що більш помітно, активно впливають на ці ж процеси) – це етнічна самосвідомість, історичний досвід, як мінімум – сприйняття його змісту та спрямованості (наприклад, для значної частини етнічних українців від сприйняття себе як молодшого брата російської етнічної спільноти, до народу з європейськими коренями, який творив підґрунтя культурним традиціям Європи, пройшло небагато часу). Змінні (ті що зазнають постійних впливів оточуючого середовища, і через які етнічна спільнота найбільш активно відповідає на ці впливи) – це світогляд, стан і динаміка політико-культурних впливів, бачення перспектив власного та спільного розвитку в політиці, політичній культурі, економічних трансформаціях та ін.

В Україні на фоні змін, які відбулися за останні роки, роль етносоціальних суб'єктів у політичних процесах та впливах на формування основних засад політичної культури суттєво збільшилася. Активізувалися спроби використовувати громадські, культурні, молодіжні організації національних меншин для досягнення політичних цілей як усередині держави, так і зовні. У цьому зв'язку маємо

зазначити, що етнічні спільноти українського суспільства функціонують у межах у вже згадуваних “тріадичних відносин”, а тому етносоціальні суб’єкти об’єктивно зазнають як внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних впливів.

Аналізуючи впливи етносоціальних суб’єктів на формування політичної культури в Україні на фоні сучасних політичних реалій, не можна оминати увагою найбільш чисельну після української російську (8,3 млн. чол.) етнічну спільноту. Це друга за чисельністю етнічна спільнота, яка має значні впливи на формування загального та східного і південного регіональних просторів політичної культури. До її найбільш помітних впливів на формування політико-культурних сутностей можна віднести значну соціальну (кількісну) представленість у всіх без винятку соціальних і професійних групах та впливовість (загальнокультурну, не тільки на рівні світової значущості російської літератури, мистецтва, наукових, та інших досягнень, а й масовокультурну – масмедійну, молодіжну, інформаційну, політико-державницьку – від “захисту” російської мови до прозорих натяків про готовність захисту інтересів росіян в Україні та ін.).

У південному регіоні, зокрема у Криму, значний вплив на формування політико-культурної палітри здійснює кримськотатарська етнічна спільнота (248,2 тис. чол.). На її вимогу у Криму діє “Регіональна програма розвитку загальної середньої освіти в АР Крим на період до 2010 року” та низка інших загальноосвітніх та культурно-освітніх програм. “Важливим аспектом “етнокультурної політики” Меджлісу на сьогодні є курс на латинізацію писемної графіки. При цьому проблема ставиться досить радикально, навіть без урахування потреб та можливостей, у тому числі й матеріально-фінансових. Цей процес, на думку М. Джамілева, має охопити не лише навчально-освітню, а й усі інші сфери публічного життя, щоб навіть “вивіски, оголошення, а також назви вулиць у кримськотатарських селищах були замінені на виконані латинською графікою” [107, с. 81]. Таким чином, кримські татари бачать своє майбутнє не тільки у вирівнюванні соціального, матеріального, політичного статусів (як на рівні місцевого політичного представництва, так і на загальнодержавному рівні), але й у

активному просуванні до загального простіру політичної культури своїх етнокультурних принципів і пріоритетів.

У західному регіоні суттєві впливи здійснюють румунський та угорський етносоціальні суб'єкти. Всередині цих етнічних спільнот активно відбуваються реасиміляційні процеси – повернення до сприйняття себе знову румунами та угорцями. “Загальна кількість румун в Україні протягом 1989-2001 роках зросла на 12%. Це стало результатом згаданої вище реасиміляції, в першу чергу румунських селян” [163, с. 101]. Аналіз свідчить, що політика уряду Румунії в питаннях транскордонного співробітництва у 2005 – першій половині 2006 років зорієнтована скоріше не стільки на налагодження двосторонніх політичних та економічних стосунків з Україною в цілому, як лише з її окремими регіонами, що становлять для Румунії певний політичний інтерес, тобто такими, де компактно проживає румунська національна меншина [163, с. 181].

На реалізацію цієї мети спрямовані інформаційні впливи, ресурсна підтримка (у 2005 році в бюджеті Румунії було передбачено фінансову допомогу румунам, які проживають за кордоном у розмірі 700 млн. доларів США). З іншого боку, румунська спільнота України чітко розуміючи свою регіональну, етносоціальну, культурологічну, а відтак і політико-культурну значущість, доволі активно впливає на формування місцевих органів влади, способів політичної поведінки та електоральних настроїв, основних принципів політичних і політико-культурних регіональних пріоритетів та ін.

Угорська етнічна спільнота. У зовнішньополітичному аспекті Україна становить інтерес для угорської сторони насамперед як країна, де присутня численна (156, 6 тис. чоловік) угорська спільнота. “Хоча своїми діями Угорщина офіційно не декларує сепаратистські чи ревізійні ідеї щодо України, проте вплив на політично активні структури в середовищі угорської національної меншини Закарпаття, створення в прикордонних регіонах України, де компактно проживає угорська меншина, потужної економічної бази, сформованої на угорські кошти і орієнтованої виключно на Угорщину, в перспективі може стати відправною точкою для тиску на Україну у питаннях формування двосторонніх

стосунків, транскордонного співробітництва та політики у сфері суспільно-політичного, культурного та економічного життя угорської національної меншини в Україні” [163, с. 181].

Водночас не варто забувати про різномірну соціоцивілізаційну і політико-культурну зрілість, а тому готовність етнічних спільнот українського суспільства бути впливовими суб'єктами формування політичної культури і політичного життя. В Україні це гагаузи, які перебувають на стадії народності, караїми – племінна стадія соціоцивілізації або цигани з їх родоплемінною самоорганізацією. У такій ситуації від титульної (української) етнічної спільноти вимагають великої толерантності, політичної відповідальності та достатньої компетентності у справі визначення для національних меншин пропозицій щодо форми, принципів та рівнів їх політичної участі у політико-культурних та державотворчих справах. “З огляду на це процес формування політичної культури є набуттям суспільними суб'єктами українських національно-етнічних якостей і рис. Це творення чи повернення до життя українських національних цінностей та пов'язаних з політичною сферою етнічних компонентів культури, що передбачає як українську етнізацію – оволодіння українською мовою, культурою, звичаями зі збереженням простору для розвитку етнічних рис, так і націоналізацію – сприйняття ідеї української національної держави, національних символів, що стали державними, інших загальнодержавних символів” [52, с. 78]. З іншого боку це призводить до деетнізації не чітко самоідентифікованої української спільноти. Тож позиція української держави щодо необхідності творення загальноукраїнського політичного і політико-культурного простору на основі етнічних складових тільки української етнічної спільноти, насамперед деетнізує її саму, а вже потім або сприймається, або не сприймається іншими етнічними спільнотами.

Така політична практика використовується на фоні ідей про застарілість класичних моделей національної держави, які активно підтримуються в Європі. Змістовні наукові дискусії ведуться навколо проблематики “конституційного патріотизму”, сповідуваного Ю. Габермасом, та “постнаціональної ідентичності” Ж. Феррі. “Значна частина дослідників (П. Ашар, Е. Балібар, Ж. Деллануа, Е. Кіс та

ін.) віддають перевагу розумінню нації як співгромадянства і полікультурності і доводять, що національно-державна модель зовсім не обов'язково має сполучатися з підвищенням статусу етнічної культури більшості і з асиміляційним напрямом політики" [109, с. 34].

Полікультурність у масштабах однієї країни, на думку американського вченого Л. Даймонда, вимагає доволі обережного ставлення до поняття єдиної національної політичної культури. Він вважає, що під національною культурою в таких країнах частіше розуміють певну рівновагу різних політичних орієнтацій та настанов етнічних спільнот у політико-культурному просторі. Подібний стан речей не обов'язково веде до конфліктної ситуації в політико-культурному розвитку. Тут може існувати (і в Україні існує) прихильне ставлення до соціальних та культурних відмінностей у житті етнічних спільнот, повага до думок та соціокультурних настанов опонентів, слідування демократичним традиціям та ін. "Однак малі народи і меншини все рівно сприймають створення громадянської нації якраз як асиміляцію старшим братом. Природно, що подібні настрої посилено культивуються і підігриваються радикальними лідерами, які використовують деструктивний потенціал у своїх цілях" [141, с. 10]. Підґрунтя для цього є, оскільки українське поліетнічне суспільство поділене за багатьма ознаками: соціальними, мовними, релігійними, політичними, демографічними, світоглядними та ін. Різні соціальні групи та етнічні спільноти в межах країни мають різні соціальні цінності, культурні та політичні пріоритети, зовнішньо та внутрішньополітичні уподобання. Кожна етнічна спільнота має право самостійно визначати перспективи свого етнокультурного та етнополітичного розвитку – у складі, разом чи окремо від загальнополітичного та загальнокультурного простору. Але після визначення, механізм такого існування має бути легітимним, законодавчо оформленим та не порушувати безпеку і цілісність певної країни. Все це дає підстави для висловлення припущень про недоцільність тверджень щодо обов'язкового існування єдиної національної політичної культури.

Оскільки політична культура є похідною від процесів, які відбуваються у суспільстві, для перехідних суспільств пропонують застосовувати так звані

“проміжний” тип культури і політичної культури в тому числі. Для них характерним є акумулювання рудиментів старої етнічної і політичної культур та тенденцій нових політико-культурних, соціокультурних явищ та змін. Прихильно ставлячись до цього підходу, український вчений В. Бортніков висловлює припущення про те, що у суспільстві, об’єднаному спільною національною ідеєю (якщо вона є), де більшість громадян сповідує однакові або близькі цінності та прагне спільної політичної мети, є всі підстави говорити про існування національної політичної культури. Інша справа, що формування такої політичної культури може затягнутися в часі.

Тут постає ще одна близька Україні проблема – запізнення у формуванні певних політико-культурних принципів та пріоритетів. На подібні тенденції ще у 1922 році звертав увагу американський дослідник У. Огборн. Він запропонував теорію “культурного лагу”, або культурного запізнення. Вона передбачала процес нерівномірного розвитку суспільства, коли зміни в економіці, політиці, соціальному середовищі, промислових технологіях можуть випереджати зміни в соціокультурній сфері. Суспільство не буде встигати за розвитком власного технологічного потенціалу, забезпечення його технологічного розвитку може блокуватися відставанням юридичних, політичних, свідомісних, культурних, а тому і політико-культурних принципів і норм. В. Бортніков зауважує, що “Ральф Дарендорф, в свою чергу, стверджував, що для проведення політичних реформ достатньо 6 місяців, економічні реформи можна здійснити за 6 років, але процес зміни менталітету, життєвих стилів може потребувати декількох поколінь” [20, с. 316-317].

У зв’язку з цим, на думку О. Проскуріної, за період незалежності українське суспільство не перебороло низку доволі важливих внутрішніх негараздів. До них дослідниця відносить:

– позиціонування України керівництвом держави як країни з ринковою економікою, не завжди враховує існування в цій ринковій економіці суттєвих джерел протестних настроїв проти цього типу розвитку економічних відносин. Відносини між роботодавцем та робітником, умови та оплата праці, інші соціальні

гарантії (відпустка, медичне страхування та ін.) іноді знаходяться на рівні початку ХХ, а не ХХІ століття;

– українське суспільство ще не змогло перебороти обмежень класової політики, яка припинила своє існування на Заході. Останні вибори в парламент показали привабливість політичних проектів, як лівих, так і радикально-націоналістичних партій. Некласові орієнтації, не знайшли належної підтримки серед основної маси населення;

– процес суспільної та політичної консолідації, який є однією з умов виходу країни з кризи, через політичні, культурні, соціальні та інші умови не відбувся, і до сьогодні конструктивних процесів у цьому напрямку досі не спостерігається;

– розкол всередині суспільства відбувся і продовжує зберігатися у багатьох напрямках, а саме: культурно-історичному, ціннісному, світоглядному, мовному, ідеологічному, конфесійному, міжетнічному та ін.;

– за роки перетворень етнічні спільноти, етнічні культури не змогли сприйняти пропозицій до перетворень з боку політичного простору. Тут, як видається, не так проблема етнічного несприйняття, як невміння політичних інститутів віднайти оптимальні пропозиції розвитку та способи втілення цих пропозицій не тільки у соціальному, а, насамперед у етнокультурному середовищі українського суспільства.

“Українська політична культура, хоча й зазнала певних змін, але типові форми політичної активності мають все ще слабо інтегровану систему ціннісних переваг, що свідчить про глибоку фрагментарність українського суспільства. Подібна ціннісна невизначеність полягає в тому, що наявною є базова рівновага орієнтирів населення України на західні та східні цінності;

– політична культура українського суспільства, обтяжена рудиментами радянського минулого, які залишаються доволі впливовими і до сьогодні, з їх традиціоналістськими орієнтирами та за фактом переважної бідності населення часто повертається до більш зрозумілого минулого, а не до нечітких орієнтирів майбутнього розвитку. До цього варто додати неспроможність більшості населення, і не тільки сільського, користуватися сучасними технологіями, мати

доступ до інтелектуальних, культурних, інноваційних досягнень сучасності. Отож, як нам видається, згадане вище відставання у формуванні нової політичної культури на нових засадах в Україні мабуть не потребує особливих доказів;

– єдиною групою, здатною до сприйняття нових принципів у формуванні політичної культури, на соціальному рівні є українська інтелігенція та ліберально налаштовані інтелектуали, але їх реальний вплив на політичну культуру українського суспільства вкрай обмежений ” [129, с. 298].

Зважаючи на ці та цілий ряд інших обставин, М. Дмитренко констатує, що сучасна українська політична культура залишається фрагментованою та не втрачає ознак перехідної політичної культури. Для неї продовжують бути характерними як нові, так і старі цінності та норми з переважанням рис підданського типу. Більша частина населення не цікавиться, не розуміє або має постійну відразу до політичних явищ і процесів. Ця тенденція, з певними відхиленнями у бік ситуаційного підвищення інтересу до політичних явищ, як під час „помаранчевої революції”, існує в Україні чи не від початку незалежності.

Всупереч різні регіони країни мають доволі відмінні ментальні, групові, професійні, релігійні та побутово-культурологічні особливості та пріоритети. “Для православного населення Сходу України характерними є колективістське ставлення до проблем життя, прагнення над особистісної мети, милосердя, співчуття до слабких, поблажливість до людських вад, відмова від засудження людини законом. Православні більшою мірою підпорядковуються дисципліні під впливом зовнішніх обставин, а греко-католики внутрішніх. Можна говорити про відносно більшу готовність греко-католицького Заходу країни, на відміну від православного Сходу до лібералізації суспільства, до приватизації економіки, до впровадження ринкової конкуренції. Усі ці обставини, на думку В. Сичової, впливають на еволюцію політичної культури в Україні” [52, с. 38].

Таке розмаїття функціонування у політичному просторі суб’єктів політичної культури, навіть приймаючи їх різнорівневу політико-культурну зрілість та спрямованість, на думку українського вченого М. Дмитренка, є проявом своєрідності українського соціуму, потенціальною можливістю до цивілізованого

руху у формуванні власної політичної культури. “Позитивною характеристикою української політичної культури є полісуб’єктність. За радянських часів основним суб’єктом політики була держава, яка свідомо формувала підданський тип політичної культури. У незалежній Україні кількість суб’єктів, носіїв активістського типу політичної культури значно зросла, особливо останнім часом. Кардинально, порівняно з тоталітаризмом, змінилася роль громадських організацій, з’явилась багатопартійна система, зріс рівень політичної культури громадянина. Але якість суб’єктів політичної діяльності, рівень демократизації політичної культури залишається недостатнім порівняно з розвинутими західними країнами” [52, с. 38].

На думку вченого, тут ситуацію мала б виправити суверенізація змісту самої політичної культури. “Суть проблеми полягає в тому, що український народ, який століттями перебував під зверхністю чужих держав, по-перше, не міг розвинути достатньою мірою ті якості, які притаманні суверенному суб’єкту політичного життя, а по друге, набув рис, властивих підневільному, колоніальному народові. Отже, суверенізація політичної культури означає, з одного боку, її деколонізацію, а з другого – набуття необхідних якостей повноцінного суб’єкта внутрішньополітичного та міжнародного життя” [52, с. 79].

Такі якості треба набувати етнічним спільнотам із зовсім неоднорідним рівнем соціоцивілізаційного розвитку, і у цьому випадку не зовсім правильно було б говорити про вищість чи нижчість культур, або, наприклад, про більшу чи меншу культурну зрілість етнічної спільності. В українському суспільстві загалом, як показують соціологічні дослідження, не залежно від етнічної приналежності громадяни виступають за демократичний розвиток держави і суспільства, за встановлення норм загальноприйнятих суспільних цінностей далекого, “не нашого”, західного громадянського суспільства. Але, як тільки мова заходить про вивчення тих цінностей, або навіть про їх втілення, одразу починають виникати зовсім протилежні тенденції, виходять на поверхню всі “українські особливості”, які ще раз нагадують про неготовність українського соціуму і на етнічному рівні до справжнього сприйняття всіх умов західної демократії. “Таким чином, набуття

особистістю (суб'єктом) сучасної демократичної політичної культури – це двоєдиний процес, оскільки пов'язаний, з одного боку, з усвідомленням себе суб'єктом саморозвитку, вірою у власні сили і можливості, адекватною оцінкою власних потенцій. З іншого боку, – з формуванням особистості як суб'єкта не лише власного, а й суспільного поступу” [52, с. 39]

Отже, О. Проскуріна виділяє характерні риси сучасної політичної культури в Україні.

Важливими пріоритетами для всіх регіонів України залишаються не тільки реалії сьогодення, а й перспективи майбутнього. Для Західної України це рух до західноєвропейської моделі суспільства з її політичними, соціальними, культурними нормами. Це ближча модель розвитку як для української етнічної спільноти регіону, так і для етнічних меншин регіону: польської, угорської, румунської, німецької та ін. Тут є майже всі прояви тріадних відносин, про які згадувалося вище, та, поряд з цим, помітне культурне і політико-культурне наближення уявлень етнічних спільнот до загальноєвропейського бачення змісту свого політико-культурного впливу. До речі, позиціонування своєї етнічної спільноти як фундаментальної спільноти у формуванні як мінімум регіональної політичної культури у цьому регіоні є значно вищим ніж в інших.

Для Східної України більш перспективним майбутнім видається наближення до Росії, більш тісний зв'язок не тільки державного співробітництва, але й міжетнічного спілкування. Етнічна палітра цього регіону доволі відмінна від Західного (поряд з українцями тут живуть росіяни, болгары, греки, білоруси, молдовани, кримські татари, політичні пріоритети та історична пам'ять яких дисонує з уявленнями інших етнічних спільнот), а тому політичні, історичні, культурні та державницькі впливи мали зовсім інше, ніж на заході, спрямування. Однак і тут небагато тих, хто проти співробітництва із Західною Європою. Однак це співробітництво бачиться переважно як економічно вигідне та соціально запозичене (соціальні стандарти “їхні”, а культура, і політична та суспільна культура, як це не важко поєднати, – “наша”). Центральна Україна в цих

пріоритетах має доволі невизначену позицію, надаючи перевагу східному чи західному векторові розвитку часто залежно від того “куди вітер віє”.

Тут, мабуть, варто враховувати і особливості історичного буття, а відтак і культурних, політико-культурних та державницьких впливів на українську етнічну спільноту з урахуванням суто української етнокультурної переробки цих впливів. Адже галицькі українці не зовсім такі, як, наприклад, слобожанські чи наддніпрянські. До цього маємо додати, що на початку та й протягом ХХ ст. в Україні було повністю знищено цілі соціальні стани – офіцерів, купців, селян-власників. Це були не тільки соціально найбільш продуктивні чи ефективні суспільні групи, а й інтелектуальні провідники своїх етнічних спільнот. У цьому зв'язку доволі вдалим є застереження Б. Цимбалістого. “Про французів кажуть, що кожний француз любить Францію, але ненавидить іншого француза. Про національно свідомих українців, тобто тих, що ідентифікують себе з нацією-державою, можна також сказати в подібному тоні, що вони також гаряче люблять Україну, але недовірливо, а то й вороже ставляться до інших українців, що чимось різняться від них” [169, с. 79].

Однак, якщо на соціальні зміни бодай формально зважають, то на етнічні – майже ніколи. Це певною мірою пояснює неможливість вже сучасних реформаторів зрозуміти чому певні суспільні групи не сприймають на перший погляд соціально вигідних пропозицій. “Історія ніби насміхається над діями тих реформаторів, які намагаються сконструювати в соціальному середовищі щось, що не відповідає його природі, нав'язати середовищу шлях еволюції без урахування його власних внутрішніх еволюційних тенденцій. У таких випадках суспільство потрапляє в “капкан історії”, приходять до важко поправного кризового стану” [129, с. 69]. Мабуть саме в цей історичний капкан і потрапили вітчизняні політичні провідники до подій 2004 року, та, зрештою, й після них, призвівши до помітного розколу у політичних, політико-культурних та інших вподобаннях українського суспільства і етнічних спільнот, як його (суспільства) складових.

Політичні та політико-культурні трансформації в Україні відбуваються у вельми рухливому міжнародному політичному, інформаційному, культурному

просторах. Відкритість та доступність інформації, великий спектр вибору можливих моделей розвитку суспільства, нові, часто незрозумілі пересічним громадянам пропозиції та моделі розвитку з боку політичної влади в Україні накладаються на вже згадуване відставання певної частини населення та її етнічних спільнот у сприйнятті сучасних реалій. До того ж в Україні існує доволі тривала відстороненість значної частини громадян від реальних впливів на владу, превалює персоніфікований підхід до розуміння політичних впливів та ефективності, що активно використовується політиками. Невідповідність політичних пропозицій та їх сприйняття стає все більш помітним на загальноукраїнському політичному тлі. “Сучасні реалії внутрішнього і міжнародного життя владно вимагають нової самоідентифікації України, яка стане основою її стратегії включення в глобалізацію, що враховує національні особливості країни та відповідатиме її національним інтересам” [129, с. 70].

Розглянувши основні засади аналізу політичної культури, М. Дмитренко пропонує низку власних висновків щодо її функціонування та змістового наповнення.

По-перше, науковець вважає, що на сучасному етапі розвитку суспільства, і українського зокрема, в умовах стрімких політичних, економічних, культурологічних та інших перетворень, які відбуваються в всьому світі та на вітчизняних теренах, назріла потреба переосмислення пріоритетів державної політики у сфері формування політичної культури суспільства, особистості, етнічної групи як складових будь-якої суспільної організації.

По-друге, актуальною і до сьогодні залишається проблема взаємозв'язку владних і суспільних відносин, де влада насправді служить народу, а в суспільстві присутня, а не відсутня злагожденість відносно пріоритетів майбутнього розвитку країни.

По-третє, трансформаційні процеси в Україні не мають визначеної спрямованості, і, як наслідок, до сьогодні відсутнє загальноприйняте бачення майбутнього розвитку та змін. З огляду на це, на думку вченого, на перший план

висувається проблема політичних трансформацій саме у суспільному середовищі як джерелі цілей та мотивів розвитку соціуму.

По-четверте, сутність політичної трансформації полягає в еволюційному запровадженні нових прогресивних форм організації політичного життя та раціоналізації політичної влади через поєднання соціально-економічного та духовного чинників суспільної системи.

По-п'яте, процес політичної трансформації зачіпає та проявляється у політичній системі, політичній культурі та політичній поведінці особистості.

По-шосте, сучасна динаміка зовнішньополітичної та внутрішньополітичної сфери України визначається насамперед зміною складу панівної еліти та пов'язаним з цим переформатуванням пріоритетів практичної діяльності органів державної влади, що й призвело до утвердження більш чітко сформованих ознак української державності.

По-сьоме, загальний аналіз політичної культури, на думку М. Дмитренка, показує, що у період масових політичних кампаній немає перешкод для прояву маніпулювання свідомістю особистості. У цей період міфологеми політичної свідомості свідомо активізуються тими чи іншими політичними силами через політичне навіювання та інші політичні технології. Подібні наступи на свідомість етнічних спільнот суспільства в цілому мають нівелювати суспільні пріоритети, створити синдром натовпу, який легко контролюється і керується.

По-восьме, незважаючи на те, що політична культура суспільства має певні захисні бар'єри щодо міфологізації та маніпуляції, пересічному громадянину важко зорієнтуватися у великій кількості фактів, думок, пропозицій та пропонованих пріоритетів. Усі ці фактори дають можливість констатувати сучасну політичну культуру України як феномен, що часто набуває демагогічного забарвлення, надмірного критиканства та популізму.

По-дев'яте, не менш актуальним є дослідження сучасних світових трансформаційних процесів. Глобалізація, інтеграційні процеси в Європі і світі, боротьба з тероризмом та інші процеси засвідчують намагання фактично кожної держави змінити чи поліпшити параметри свого життя.

Таке поліпшення можливе за умови функціонування в суспільстві зрілої політичної культури, яка обумовлює ступінь цивілізованості політичного життя суспільства. Політична культура опосередковує, врівноважує відносини між політичним середовищем та системою соціальних і міжетнічних взаємодій, намагаючись гармонізувати їх співжиття та спільне функціонування в людській цивілізації. З огляду на це дослідження політичної культури залишається у край важливою, нагальною проблемою сучасного наукового знання.

Висновки до розділу 3

Українські політико-культурні зміни відбуваються на складному тлі політичного розвитку нової, постсоціалістичної Центральної і Східної Європи, політична культура якої, на думку Дж. Ротшильда, вже на початку 80-х років ХХ ст. була “соціалістичною за формою”, але “націоналістичною за змістом. Три основні моделі: вертикальна ієрархія, паралельна сегментація і перехрещена сітка, на думку Дж. Ротшильда, відображали сутність етнічної, політичної та соціальної взаємодії, у всіх поліетнічних державах кінця ХХ ст.

Для України характерна паралельно-сегментована модель, яка відзначається як міцною консолідацією всередині етнічних спільнот, так і розколом між ними. Вітчизняне паралельно-сегментоване суспільство у своїй соціальній структурі не має статусної переваги жодної з етнічних спільнот, відсутні чіткі етнічні преференції у професійних, соціальних, економічних, культурних, політико-представницьких чи інших статусах.

Р. Брюбейкер теж пропонує враховувати зміну міждержавної палітри східноєвропейського та центральноєвропейського регіонів. Після розпаду Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини з'явилося ще понад двадцять держав, з новою, політично обрешеною конфігурацією співжиття етнічних спільностей, пов'язаних у так званий “тріадичний вузол”. Під ним науковець розуміє взаємозв'язок етнічних спільнот-меншин та держав, у яких вони проживають, а також держав, у яких ці етнічні меншини постають домінуючими етнічними спільнотами.

На цьому тлі в Україні відбувалося одночасне конституювання, усвідомлення етнічними спільнотами себе як суб'єктів формування та функціонування політичної культури загальносуспільного рівня, а також суб'єктивної діяльності у політичному середовищі. Іншими словами, етнічні спільноти усвідомлюють себе і суть процесу своєї діяльності під час самого процесу діяльності, а усвідомлення

напряму і змісту своїх ролей у політичній культурі відбувається під час здійснення цих ролей.

Автором запропоновано характеристики етносоціальних суб'єктів, які суттєво впливають на формування політичної культури в Україні. Ці характеристики можуть бути:

- відносно стабільні (ті, які найбільш повільно або найбільш важко змінюються) – самі етнічні спільноти як етнічні та культурні феномени, їх менталітет, географічне розташування, чисельність, економічна участь, соціальна структурованість та ін.;

- нестабільні (більш рухливі під впливом полікультурного, політичного інших процесів та ті, що більш помітно, активно впливають та ті ж процеси) – етнічна самосвідомість, міжпоколінний зв'язок, історичний досвід, як мінімум сприйняття його змісту та спрямованості (наприклад для значної частини етнічних українців від сприйняття себе як молодого брата російської етнічності до народу з європейськими коренями, який творив підґрунтя культурних традицій тієї ж Європи, пройшло небагато часу);

- змінні (ті, які зазнають постійних впливів з боку оточуючого середовища і через які етнічна спільнота найбільш активно відповідає на ці впливи) – світогляд, стан і динаміка політико-культурних впливів, поведінка, бачення перспектив власного та спільного розвитку в політиці, політичній культурі, економічних трансформаціях та ін.

Під дією етносоціальних суб'єктів суттєво видозмінюється коло приблизних ризиків розвитку української поліетнічності. Оскільки політична культура є похідною від процесів, які відбуваються у суспільстві, для перехідного українського суспільства пропонують застосовувати так званий “проміжний” тип культури і політичної культури в тому числі.

Для України характерним є поєднання рудиментів старої етнічної і політичної культур та тенденцій нових політико-культурних, соціокультурних явищ та змін. Політична нечіткість, несформованість соціальних та культурних пропозицій щодо умов розвитку з боку політико-владного середовища, накладаються на різнорівневу

соціоцивілізаційну та політико-культурну зрілість етнічних спільнот українського суспільства, значною мірою зумовлюючи їх фактичну готовність / неготовність та консолідовану здатність / нездатність до реалізації своїх ролей у формуванні сучасних політико-культурних реалій. Іншими словами, в Україні відсутній змістово наповнений діалог між соціальною та політичною системами саме на етносоціальному ґрунті. Ще одним підґрунтям для ризиків культурних впливів на поліетнічне середовище є запізнення у формуванні певних політико-культурних принципів чи пріоритетів. В Україні суспільство складається з етнічних спільнот різного соціоцивілізаційного рівня розвитку та різних культурологічних основ, традицій, поведінки, і йому важко встигати за розвитком власного та запозиченого світового технологічного потенціалу.

Ризикованим є і сам шлях формування єдиної політичної культури в такій країні, як наша. Українське поліетнічне суспільство поділене за багатьма ознаками: соціальними, мовними, релігійними, політичними, демографічними, світоглядними та іншими. Різні соціальні групи та етнічні спільноти в межах країни мають різні соціальні цінності, культурні та політичні пріоритети, зовнішньо- та внутрішньополітичні уподобання, які на сьогодні складають відносно врівноважену суму (кількість) усіх цих особливостей.

До переваг становлення поліетнічного суспільства в сучасній Україні відносимо такі положення: якщо розглядати державу як політичний інститут-формалізатор суспільного буття під керівництвом політичної влади, в Україні, в усякому разі з формальної точки зору етнічні спільноти через референдум 1991р. витворили ланцюг “народ (етнічна спільнота) – влада – держава”.

В Україні (якщо не брати до уваги дії окремих екстремістських угруповань) практично не було спроб розділити населення на “наших” і “ненаших”, зіграти на етнічній строкатості, оголосити прийдешніх “мігрантами”, “окупантами” тощо. Тут не було явних ознак дискримінації щодо нацменшин, їм було надано всі умови для забезпечення своїх прав і потреб. Законодавство України в галузі забезпечення прав етнічних спільнот з часу здобуття незалежності розвивалося доволі активно та створило необхідну юридичну базу для врегулювання етнічних відносин. До

переваг трансформаційних змін в українському поліетнічному соціумі ряд вчених відносять ту ж поліетнічність та полісуб'єктність, оскільки етносоціальні чинники на сьогодні не виступають дестабілізуючими факторами в загальнодержавній політиці та політичній культурі.

Розмаїття функціонування у політичному просторі етнічних спільнот як суб'єктів політичної культури, навіть беручи до уваги їх різнорівневу політико-культурну зрілість, вважають проявом своєрідності українського соціуму та потенціальною можливістю до цивілізованого руху щодо формування власної політичної культури. В Україні існує як її об'єктивна перевага прихильне ставлення до соціальних та культурних відмінностей у житті етнічних спільнот, повага до думок та соціокультурних настанов опонентів, слідування демократичним традиціям та ін.

ВИСНОВКИ

Отримані наукові результати дослідження дали змогу сформулювати такі висновки:

1. Бачення історичного розвитку етнічної спільноти через зміни та розвиток її культури у західній політичній науці досліджують, спираючись на три основні підходи: примордіалізм, інструменталізм (ситуаціонізм) та конструктивізм. З методологічної точки зору центральними для них є такі теоретичні аспекти: визнання прихильниками всіх згаданих підходів вирішальної ролі етнічної ідентичності для самовиокремлення етнічної спільноти з-поміж інших етнічних спільнот; виділення примордіалістами факту існування етнічності як об'єктивної даності, як важливого історичного феномена в розвитку людства, в його культурі, політиці та інших складових світової історії; упровадження теоретиками інструменталізму різних соціально-психологічних теорій для пояснення етнічних феноменів як ефективного засобу подолання відчуження між людьми, характерного для сучасного суспільства та масової культури з її впливами на формування окремих елементів політичної культури та інших суспільних явищ; обґрунтування конструктивістами ролі ідеологічної діяльності та політичної еліти у формуванні етнічної солідарності.

2. Ознаками етнічної спільноти, які відрізняють її від інших груп людей та поєднують із загальнотеоретичними ознаками суб'єкта, є такі: самоусвідомлення себе унікальною соціальною спільністю, специфічні культурні моделі якої значною мірою обумовлюють спосіб її буття у навколишньому світі, традиції, менталітет, міцні внутрішні зв'язки всередині групи, ідентифікація зі своєю етнічною спільнотою, усвідомлення спільних інтересів, розуміння суспільного статусу тощо.

В Україні і титульна етнічна спільнота, і етнічні та національні меншини усвідомлюють суть процесу своєї діяльності під час самого процесу діяльності, а

усвідомлення наряду і змісту своїх ролей у політичній культурі відбувається під час здійснення цих ролей.

3. У сучасній політичній науці ролі суб'єкта політичної культури найчастіше розкривають через пояснення ступеня участі, міри, напрямів та обсягу впливу цього суб'єкта на формотворчі процеси політичної культури. Вони несуть у собі як етнічні, так і соціальні та політичні особливості, кожна з яких відображає частини внутрішньої сутності етнічної спільноти.

Виділено базові ролі етнічної спільноти у формуванні політичної культури. В основу класифікації цих ролей покладено такі критерії: суспільно-політичний статус; особливості культури та рівень етносоціального розвитку етнічної спільноти; можливості впливу на політичне середовище та формування політичної культури.

До базових ролей етнічних спільнот у формуванні політичної культури віднесено мобілізаційну, формоутворюючу, захисну, інтегративну роль.

Мобілізаційна, оскільки етнічні характеристики найбільш ефективно об'єднують етнічних родичів незалежно від їх соціальних статусів та економічних можливостей. Формоутворююча роль етнічної спільноти постає як здатність етнічної спільноти залежно від її цивілізаційного рівня та особливостей культурного розвитку впливати на вироблення зовнішньої форми та загальних принципів не тільки етносоціального, а й політико-культурного життя суспільства. Захисна роль етнічної спільноти полягає у формуванні політико-культурного простору. Тут етнічна спільнота виконує роль захисника від асиміляційних, уніфікаційних та інших впливів. Інтегративна роль розкривається як здатність етнічної спільноти інтегруватися до іноетнічного та соціального простору, виробляти похідні від базової інтегративної ролі позиції та зразки своєї рольової поведінки у цих процесах.

4. Об'єктивні умови виконання ролей етнічною спільнотою завдяки особливостям культури мають суб'єктивні, притаманні тільки цій спільноті особливості реалізації цієї ролі. Суб'єктивне як явище являє собою активний початок суб'єкта, який здатен як прискорювати, так і призупиняти певні процеси,

надавати відповідного спрямування діяльності етнічної спільноти та наповнювати конкретним змістом політико-культурні явища. До суб'єктивних характеристик етнічних спільнот віднесено: культуру етнічної спільноти, менталітет, традиції, міфи, історичну пам'ять та інші прояви суб'єктивного етнічного буття.

Спираючись на дослідження вітчизняних учених, запропоновано розглядати етнічні спільноти в етнокультурному аспекті як первинних суб'єктів-творців сучасної політичної культури в Україні. Політична діяльність чи діяльність у сфері політичної культури не є для них основною формою діяльності. У цьому контексті політичні партії, етнічні чи національні еліти, етнічні лобі, громадсько-політичні, культурні організації та рухи розглядаються як вторинні суб'єкти-ініціатори змін політичної культури.

5. Зазначено, що особливості суб'єктивних впливів етнічних спільнот на формування вітчизняної політичної культури в Україні полягають у тому, що:

- етнічні спільноти українського суспільства перебувають на різних стадіях цивілізаційної зрілості, а тому мають різні суб'єктивні бачення форми, змісту, завдань та принципів формування політичної культури та своєї здатності щодо участі у вітчизняних політико-культурних процесах;

- на відміну від титульних етнічних спільнот у країнах-сусідах, українці як титульна етнічна спільнота фактично завжди перебували у статусі національної меншини в рамках «не своєї» держави. Як наслідок, суб'єктивні характеристики їх культури виявилися не готовими до сприйняття нової політичної реальності. Це наклало відбиток на їх політико-культурну готовність до виконання завдань титульної етнічної спільноти;

- політичні ролі та завдання титульної етнічної спільноти часто співпадають з політичними ролями та завданнями національних меншин і відрізняються тільки внутрішньою готовністю та етнічною консолідованістю до їх виконання з боку конкретних етнічних спільнот. При цьому соціальна складова виступає для представників етнічних спільнот спільною, більш узгодженою та первинною в політико-культурних прагненнях.

6. До кола основних ризиків розвитку української поліетнічності віднесено:

– політичну нечіткість, несформованість соціальних та етнокультурних пропозицій щодо умов розвитку з боку політико-владного середовища, яка накладається на різнорівневу соціоцивілізаційну зрілість етнічних спільнот українського суспільства, що значною мірою зумовлює їх фактичну готовність / не готовність та здатність / нездатність до реалізації своїх ролей у формуванні сучасних політико-культурних реалій;

– запізнення у формуванні чітких політико-культурних принципів та спільних пріоритетів. Українському суспільству, яке складається з етнічних спільнот різного цивілізаційного рівня розвитку і різних культурних основ, традицій, поведінки і т.д., важко встигати за розвитком власного та запозиченого світового технологічного потенціалу;

– «проміжний» тип культури і політичної культури, а також сам шлях формування єдиної політичної культури, оскільки різні соціальні групи та етнічні спільноти в межах країни мають різні соціальні цінності, культурні та політичні пріоритети;

– відсутність змістово наповненого діалогу між соціальною та політичною системами на ґрунті суттєвих регіональних відмінностей сучасного культурного та політико-культурного просторів;

– первинність соціальних характеристик по відношенню до етнічних у політичній та політико-культурній сферах, і, як наслідок, прихованість або другорядність у сприйнятті етнічного фактора як вагомого політичного феномена.

7. До переваг поліетнічного суспільства України віднесено:

– систему взаємовідносин “держава – суспільство”. В Україні, принаймні з формальної точки зору, етнічні спільноти через референдум 1991 р. витворили ланцюг “народ (етнічна спільнота) – влада – держава”;

– об’єктивною перевагою поліетнічності в Україні, якщо не брати до уваги дії окремих екстремістських угруповань, є те, що у нас практично не було спроб розділити населення за етнічними ознаками, а з боку держави не було ознак дискримінації щодо національних меншин. Законодавство України у галузі

забезпечення прав національних спільнот створило необхідну юридичну базу для врегулювання етнічних відносин;

– поліетнічність та полісуб'єктність українського суспільства. Розмаїття функціонування у політичному просторі етнічних спільнот як суб'єктів політичної культури, навіть беручи до уваги їх різнорівневу соціоцивілізаційну зрілість та спрямованість, є проявом своєрідності українського соціуму та потенційною можливістю до цивілізованого руху при формуванні власної політичної культури.

8. Запропоновані характеристики етносоціальних суб'єктів, які суттєво впливають на формування політичної культури в Україні. Ці характеристики можуть бути: відносно стабільні (ті, які найбільш повільно або найбільш важко змінюються); нестабільні (ті, що зазнають впливу з боку культурного, політичного та інших процесів та впливають відповідно на ті ж процеси); змінні, частіше це соціальні складові (ті, які зазнають постійних впливів з боку оточуючого середовища, і через які етнічна спільнота найбільш активно відповідає на ці впливи).

Список використаних джерел:

1. Авдеев В. Б. Раса и этнос / В. Б. Авдеев, А. Н. Севастьянов. – М.: Книжный мир, 2008. – 160 с.
2. Альтермат У. Этнонационализм в Европе / У. Альтермат. Российский государственный гуманитарный университет. М., 2000. – 367 с.
3. Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму / Б. Андерсен. К.: Критика, 2001. – 272 с.
4. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губернський, М. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.
5. Антонюк О. Етнічна меншина / О. Антонюк // Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.; [за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка]. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
6. Антонюк О. Національна меншина / О. Антонюк // Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.; [за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка]. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
7. Антонюк О. Етнос / О. Антонюк // Малий етнополітологічний словник / [О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін.]. – К.: МАУП, 2005. – 288 с.
8. Аристотель. Избранные сочинения в 4-х т. / Аристотель. М.: Мысль, 1983. Т. 4. М. Мысль. – 1983. – 830 с.
9. Бабкіна О. В. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. В. Бабкіна // Віче. – 2007. – № 13. – С. 25-29.
10. Бабосов Е. М. Две культуры – два образа мыслей: (Очерки сравнит. изуч. полит. культуры) / [Е. М. Бабосов, В. И. Набелахов, Н. В. Ефимова и др.]; под ред. Е.М. Бабосова, Мн.: Наука и техника, 1985 – 142 с.
11. Балибар Е. Ми громадяни Європи? Кордони, держава, народ / Е. Балибар; пер. з фр. А. Репи. – К.: Видавництво “Курс”. – 2006. – 354 с.
12. Баранівський Ф. Європа у пошуках ідентичності: висновки для України / Ф. Баранівський // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 103-112.

13. Баталов Э. Я. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) / Э. Баталов // Общественные науки и современность. – 1994. – № 6. – С. 32-40.
14. Бауер О. Національне питання і соціал-демократія / О. Бауер. – К.: “Основні цінності”, 2004. – 120 с.
15. Бебик В. М. Політична культура сучасної молоді / В. М. Бебик, М. Ф. Головатий, В. А. Ребкало. – К.: А.Л.Д., 1996. – 112 с.
16. Бебик В. М. Суб’єкт політики / В. М. Бебик // Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.; [за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка]. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
17. Беліцер Н. Міжнародна та європейська система захисту прав меншин: нові тенденції / Н. Беліцер // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / [за ред. А. Карася.] – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.
18. Бех В. П. Функціональна модель особистості: пошуки полікультурних детермінант поведінки: [Монографія] / В. П. Бех, Є. О. Шалімова. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 255 с.
19. Борисов В. Теоретико-методологічні основи формування національної свідомості / В. Борисов. – Краматорськ. – 2003. – 519 с.
20. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: [Монографія] / В. І. Бортніков. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 524 с.
21. Бортніков В. Розмежування в Україні в контексті ціннісної ідентифікації / В. Бортніков // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 36-48.
22. Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський. – К.: “Генеза”, 1998. – 144 с.
23. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. – 1983. – 413с.
24. Брюбейкер Р. Переображений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Р. Брюбейкер; пер. з англ. О. Рябова. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с.

25. Буданова А. Г. Происхождение кризиса национальной идентичности: Сб. науч. статей / А. Г. Буданова // Современные проблемы этничности / [отв ред. П. В. Романов]. – Саратов: Саратовский гос. технический ун.-т. – 2001. – 200 с.
26. Бурдьё П. Социальное пространство и символическая власть / П. Бурдьё // Thesis, 1993. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 137-150.
27. Бурдяк В. І. Політична культура, ідеологія, психологія: [навчальний посібник] / В. І. Бурдяк, Н. Ю. Ротар. – Чернівці: Рута, 2000. – 105 с.
28. Варзар І. М. Політична етнологія як наука: [Монографія] / І. М. Варзар. – К., Школяр, – 1994. – 224 с.
29. Варзар І. М. Із контекстів минулих літ: Вибране в концептуальних і мемуарних вимірах / І. М. Варзар. – К.: ФАДА, ЛТД, 2003 – Кн. 1: Держава і народ-етнос у політологічному дискурсі. – 592.
30. Василик М. А. Политический плюрализм: социальные основы, критерии и гарантии / М. А. Василик, А. В. Хлюев. – СПб., 1992. – 26 с.
31. Ващенко К. О. Політичний аналіз і прогноз у сучасній Україні / К. О. Ващенко. – К.: Логос, 2008. – 288 с.
32. Винер Б. Е. Формы этничности, бывает ли у этноса сущность и что сторонники академика Бромлея могут взять у новых теорий / Б. Е. Винер // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т. 8. – № 2. – С.142-164.
33. Вітман К. М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми: [Монографія] / К. М. Вітман. – К.: Логос, 2007. – 336 с.
34. Выдрин Д. Политика: история, технология, экзистенция / Д. Выдрин. К.: “Либидь”, 2001. – 432 с.
35. Гаврилов А. И. Феномен государственной власти народа / А. И. Гаврилов. – Севастополь: “Вебер”, 2003. – 300 с.
36. Гелнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Гелнер. – М., 1995. – 222 с.
37. Гельвеций Клод Адрион. Сочинения в 2-х т. / К. Гельвеций. М.: Мысль, 1973. – Т. 1. М.: Мысль, 1973. – 647 с.

38. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – М.: Академический проект, 2003. – 528 с.
39. Головатий М. Ф. Народність / М. Ф. Головатий // Малий етнополітологічний словник / [О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін.]. – К.: МАУП, 2005. – 288 с.
40. Головатий М. Ф. Спільнота етнічна / М. Ф. Головатий // Малий етнополітологічний словник / [О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін.]. – К.: МАУП, 2005. – 288 с.
41. Головатий М. Ф. Політична культура / М. Ф. Головатий // Політологічний словник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка]. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
42. Головатий М. Ф. Помилки влади / М. Ф. Головатий // Політологічний словник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка]. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
43. Головатий М. Ф. Суперництво політичне / М. Ф. Головатий // Політологічний словник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка]. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
44. Головаха Е. Национально-гражданские идентичности и толерантность: опыт России и Украины в период трансформаций / [Е. Головаха, Л. Дробышева, К. Арутюнова, Ю. Арутюнян, К. Иващенко, И. Кузнецов] / под. ред. Л. Дробышевой, Е. Головахи. – К.: Фолиант. – 2007. – 279 с.
45. Гончаров Д. В. Теория политического участия / Д. В. Гончаров. – М. 1997. – 208 с.
46. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.
47. Горшков М. К. Общеполитическое общественное мнение / М. К. Горшков. – М.: Знание, 1983. – 64 с.
48. Гринів О. Українська націологія від Другої Світової війни до відродження держави. Історичні нариси / О. Гринів. – Львів. Видавництво “Світ”, 2004. – 592 с.

49. Гринів О. Українська націологія: ХІХ-початок ХХ століття. Історичні нариси / О. Гринів. – Львів. Видавництво “Світ”, 2005. – 288 с.
50. Даль Р. А. Полиархия. Участь у політичному житті та опозиція / Р. А. Даль; пер. з англ. О. Д. Білогорського. – Х.: Каравелла, 2002. – 216 с.
51. Декларація прав національностей. Відомості Верховної Ради України від 31.12.1991р – 1991 р., № 53, стаття 799.
52. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства у трансформаційний період: [Монографія] / М. А. Дмитренко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – 192 с.
53. Дмитренко С. П. Народ-етнос: сутнісні та термінологічні особливості етнополітологічного визначення поняття / С. П. Дмитренко // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 28-34.
54. Дмитренко С. П. Деякі міркування щодо політизації етносоціального життя на пострадянському просторі / С. П. Дмитренко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 153-159.
55. Дмитренко С. П. Політичний аналіз концептуальних підходів до проблеми дослідження етнокультурних та політико-культурних процесів / С. П. Дмитренко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – К.: Міленіум, 2009. – № 2. – С. 135-139.
56. Добропас І. Громадянське суспільство у культурно-історичному аспекті / І. Добропас // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / [за ред. А. Карася]. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.
57. Додонов Р. Некоторые аспекты статического подхода к определению понятия “нация” / Р. Додонов // Константы. – 1995. – № 1 (3). – С. 65-70.
58. Доманицький В. Етапи розвитку науки про націю / В. Доманицький. Вінніпег. Канада. – 1962. – 104с.
59. Дубінін В. В. Роль інтересів народу в становленні та розвитку політичної системи суспільства: [Монографія] / В. В. Дубінін. – Краматорськ, ДДМА, 2006. – 260 с.

60. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / [керівник авт. кол. Ю. Шаповал]. – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. – 212 с.
61. Євтух В. Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти / В. Б. Євтух. – К. 2001. – 206 с.
62. Євтух В. Б. Етносуспільні проблеми в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В. Б. Євтух. – К.: В.Д. “Стилос”, 2004. – 243 с.
63. Євтух В. Концептуальні засади вирішення етнонаціональних проблем / В. Євтух // Політичний менеджмент. – 2007. – № 4. – С. 14-31.
64. Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти / В. Б. Євтух. – К.: Видавництво УАННП “Фенікс”, 1997. – 215 с.
65. Єрмаков П. Можливі чинники дестабілізації етнополітичної сфери / П. Єрмаков // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6. – Ст. 66-72.
66. Захожай В. Етнічна спільнота / В. Захожай // Малий етнополітологічний словник / [О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін.]. – К.: МАУП, 2005. – 288 с.
67. Закон України “Про національні меншини в Україні” // Голос України. – 16 липня. – 1992.
68. Закон України “Про біженців” // Урядовий кур’єр. – 12 вересня. – 2001. – № 164.
69. Закон України “Про громадянство України” // Урядовий кур’єр. – 1 березня. – 2001. – № 39.
70. Закон України “Про місцеве самоврядування” // Голос України. – 12 червня. – 1997.
71. Ильин И. Основы христианской культуры / И. Ильин. – Украинская православная церковь. Полтавская епархия. Спасо-Преображенский Мгарский монастырь. 2005. – 351 с.
72. Иванов І. Двомовність і процеси політичної ідентичності в поліетнічному суспільстві / І. Иванов // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2 (29). – С. 66-76.

73. Карась А. Соціокультурний текст громадянського суспільства: конструктивність і деструктивність соціальності / А. Карась // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / [за ред. А. Карася]. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.
74. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник / О. В. Картунов. – Київ, 1999 – 300 с.
75. Картунов О. Головні віхи становлення зарубіжної етнополітичної думки / О. Картунов, О. Маруховська // Політологічні читання – 1994. – № 4. – С. 190-251.
76. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 351 с.
77. Кафарський В. Українська політична чи етнополітична нація / В. Кафарський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 44-54.
78. Клямкин И. М. Политическая социология переходного периода / И. М. Клямкин // Полис. – 1993. – № 4. – С. 41-65.
79. Колодій А. Нація як суб'єкт політики / А. Колодій. – Львів. – 55 с.
80. Конституція України. –К.: Вид-во “Україна”. – 1996 р. – 54 с.
81. Концепція реформування політичної системи України. Проект. Товариство “Знання України”. К.: Поліс, 2001. – 36 с.
82. Концепція. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://ru. Wikipedia. org/wiki/ 05.01.2009>.
83. Котигоренко В. Становлення державного етнополітичного менеджменту / В. Котигоренко // Політичний маркетинг і менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 48-64.
84. Коробейников В. С. Піраміда мнень / В. С. Коробейников. – М.: “Молодая гвардия”, 1981. – 222 с.
85. Крейг К. Национализм / К. Крейг; пер. А. Смирнова. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2006 (Серия “Университетская библиотека Александра Погорельского”). – 288 с.
86. Кресіна І. Нація / І. Кресіна // Малий етнополітологічний словник /

- [О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. – К.: МАУП, 2005. – 288 с.
87. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (етнополітологічний аналіз): [Монографія] / І. Кресіна. – К.: Вища шк., 1998. – 392 с.
88. Кривицька О. Міжрегіональний “розкол” України: чинники поглиблення / О. Кривицька // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2. – С. 51-66.
89. Кругляк О. Політика багато культурності Канади: цілі та наслідки / О. Кругляк // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / [під заг. ред. Ю. Тищенко]. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.
90. Кужелюк Ю. Влада, народ і громадянське суспільство / Ю. Кужелюк // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / [за ред. А. Карася]. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.
91. Кузь О. Н. Культура, філософія, образование в стратегиях XXI века / [О. Н. Кузь, В. А. Стрижко, П. В. Брунько и др.]; под общ. ред. канд. соц. наук, доцента О. Н. Кузя. – Харьков: Изд. ХНЭУ, 2006. – 260 с.
92. Культурна політика в Україні: гуманітарна безпека, мова, освіта / [кер. проекту В. Нанівська]. – К.: “Оптима”, 2007. – 88 с.
93. Липсет М. Политическая социология /С. М. Липсет // Американская социология: перспективы, проблемы, методы. – М., 1972. – 272 с.
94. Лоуренс Ле Дюк. Учасницька демократія: референдуми у теорії та на практиці / Ле Дюк Лоуренс; перекл. з англ. Р. Ткачук; [головн ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. Ред. З. Грищенко.]. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2002. – 160 с.
95. Лурье С. В. Историческая этнология: [Учебное пособие для вузов] / С. В. Лурье. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
96. Майборода О. Громадянська відповідальність і патріотизм: особливості формування національної психології в сучасній Україні / О. Майборода //

Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / [під заг. ред. Ю. Тищенко]. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.

97. Майборода А. Н. Теория этнополитики в западном обществоведении / А. Н. Майборода. – К.: Наукова думка. 1993. – 226 с.
98. Масенко Л. Мова і політика / Л. Масенко. – К.: Соняшник. 1999. – 98 с.
99. Марченко Г. И. Этнос как объект и субъект политики: социальные основы национальной политики (статья первая) / Г. И. Марченко // Вестник МГУ. – Сер. 2. Политические науки. – 1997. – № 5. – С. 21-38.
100. Материалы III-его международного семинара 11-14 мая 2004 г., г. Алушта / [под. общ. ред. Т. А. Сенюшкиной]. – Симферополь, 2004. – 272 с.
101. Медвідь Ф. Політико-правові засади концепції національних інтеесів України / Ф. Медвідь // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6. – С. 66-72.
102. Мельвиль А. Ю. И вновь об условиях и предпосылках движения к демократии / А. И. Мельвиль // Полис. – 1997. – № 1. – С. 125-128.
103. Милуков П. Н. Очерки по истории русской культуры в 3-х томах / П. Н. Милуков. – М.: издательская группа “Прогресс”, – “Культура”, 1995. – Т. 3. – 1995. – 480 с.
104. Мишле Ж. Народ / Ж. Мишле. – М., 1965. – 207 с.
105. Нагорна Л. П. Українська етнонація: криза ідентичності / Л. П. Нагорна // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991-2000 років: [збірник]; / [відпов. ред. І. Ф. Курас, О. М. Майборода]. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – 374 с.
106. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. П. Нагорна. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.
107. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
108. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.

109. Нагорний В. І. Методологічні аспекти вивчення політичної культури України. / В. І. Нагорний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www. niisp. Org / vydanna / panorama / issue. Php](http://www.niisp.org/vydanna/panorama/issue.php) 18 і ssue = 2006_1.
110. Наукова школа [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www. Rusnauka. com/10_NPE_2008/Pedagogica/27756. doc. htm](http://www.Rusnauka.com/10_NPE_2008/Pedagogica/27756.doc.htm) 05.01.2009.
111. Нахманович В. Динаміка етнонаціональних процесів в Україні і завдання державної етнополітики / В. Нахманович // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду; [під заг. ред. Ю. Тищенко]. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.
112. Національна держава: національний і наднаціональний виміри / [відповід. ред. Римаренко Ю. І.]. – Київ-Донецьк. 1998. – 254 с.
113. Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991-2000 років: [збірник] / [відпов. ред. І. Ф. Курас, О. М. Майборода]. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – 374 с.
114. Національна ідентичність: [Хрестоматія] / [упорядник Т. Воропай]. Харків. 2002. “Крок” – 318 с.
115. Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література / [Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас, Ю. С. Шемшученко та ін]; за ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Довіра, 1999. – 559 с.
116. Нікішенко Ю. І. Поняття “етнічна культура” і “традиційна культура” в етнокulturології / Ю. І. Нікішенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV24_@
117. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1989. – № 3. – С. 119-154.
118. Оффе К. Этнополитика в восточноевропейском переходном процессе / К. Оффе // Полис. – 1996. – № 2. – С. 27-93.
119. Павленко Ю. Структура та розвиток етнічної спільності / Ю. Павленко // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 15-25.

120. Паніна Н. Українське суспільство 1992-2006: соціологічний моніторинг / Н. Паніна. – К.: Ін-т соціол. НАН України, 2006. – 94 с.
121. Патнам Р. Д. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам; пер з англ. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 302 с.
122. Пахарев А. Платон / А. Пахарев // Політологічний словник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка]. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
123. Петровский В. В. Этнос и политика на исчезающем постсоветском пространстве: [Монография] / В. В. Петровский. – Харьков, 2005. – 427 с.
124. Погорілко В. Ф. Референдум в Україні: історія та сучасність / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко: [Монографія] – К.: Ін-т держави і права ім. М. В. Корецького, 2000. – 248 с.
125. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: [Монографія] / [за заг. ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченка]. – К.: НІСД, 2007. – 396 с.
126. Поляруш Б. Громадянське суспільство чи неокорпоративізм в Україні / Б. Поляруш // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / [за ред. А. Карася]. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384 с.
127. Попов Б.В. Нація серед націй: смисли і значення / [Б. В. Попов, М. Степико, В. Фодеев, В. Ігнатов, Л. Конотоп]. – К., НАН України, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. 1999. – 108 с.
128. Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 127-136.
129. Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства: [Монографія]; / О. О. Проскуріна. – Держ. Закл. “Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка”, 2008. – 352 с.
130. Ребет Л. Теорія нації / Л. Ребет. – Мюнхен: Сучасна Україна, 1955. – 199 с.
131. Решетников В. А. Духовные основы современной политической культуры /

- В. А. Решетников. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1991. – 232 с.
132. Римаренко С. Ю. Самовизначення особи, нації, держави / НАН України. Інститут політичних та етнонаціональних досліджень. К.: Видавничий дім “Юридична книга”, 2000. – 542 с.
133. Римаренко Ю. І. Етнос. Нація. Держава. Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду / Ю. І. Римаренко. – К. – 2000. – 516 с.
134. Ролей теория // Краткий словарь по социологии; [под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина; сост. Є. М. Коржева, Н. Ф. Наумова]. – Политиздат, 1989. – 479 с.
135. Роль социальная // Социологический справочник; [под общей ред. В. И. Воловича]. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 382 с.
136. Ротшильд Дж. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / Дж. Ротшильд, У. Ненсі; пер. з англ. В. Т. Лапицького, С. М. Рябчук. – К.: Мегатайп, 2004. – 384 с.
137. Рудакевич О. М. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури) / О. М. Рудакевич, М. С. Гутор. – Київ-Тернопіль: Поліграфіст, 1998. – 52 с.
138. Рудницька Т. М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т. М. Рудницька. – [Вид. 2-ге]. – К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – 176 с.
139. Рудницька Т. Етнос і нація: спроба понятійно-термінологічного розмежування / Т. Рудницька // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 17-32.
140. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. / Ж.-Ж. Руссо; пер. с фр. – М.: “Канон пресс”, 1998. – 416 с.
141. Рыбаков А. Анатомия этнической деструктивности. Этнический радикализм / А. Рыбаков // Вестник МГУ Сер. 18. Социология и политология. – 2001. – № 4. – С. 3-38.
142. Саидов А. С. Нация как субъект социального действия / А. С. Саидов. – Минск-Душанбе, 1999. – 227 с.

143. Світова та вітчизняна етнодержавницька думка. (У персоналіях). Академічне видання; [Монографічне дослідження] / Авторський колектив (Ю. Римаренко – керівник. А. Філонов – відповідальний секретар). Ін-т держави і права НАН України – Донецький ін.-т внутрішніх справ. Київ – Донецьк. – «Донеччина». – 1997. – 320 с.
144. Семьоркіна О. Дослідження чинного законодавства України у сфері забезпечення прав національних меншин та народів / О. Семьоркіна //Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / [під заг. ред. Ю. Тищенко]. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.
145. Скворцов Н. Г. Этничность и трансформационные процессы // Н. Г. Скворцов // Этничность. Национальные движения. Социальная практика (Сборник статей); ред. В. Дресслер-Холохан, Н. Скворцов, К. Хабибулин. СПб, 1995. – 334 с.
146. Скуратовский В. А. Культура межнационального общения: проблемы регулирования и саморегулирования / В. А. Скуратовский. – К.: Вища шк., 1991. – 255 с.
147. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Е. Д. Сміт. – Київ “Основи”, 1994. – 222 с.
148. Сміт Е. Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Е. Д. Сміт; пер. з англ. – К.: “К.І.С.”, 2004. – 170 с.
149. Сови А. Общая теория населения в 2-х томах / А. Сови. – М., 1977. – Т. 2. – М., 1977. – 518 с.
150. Современные проблемы этничности / отв ред. П. В. Романов. – Саратов, 2001. – 200 с.
151. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / [О. Майборода, Р. Чілачава, П. Пилипенко та ін]. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2002. – 312 с.
152. Старосольський В. Теорія нації / В. Старосольський. – К.: Вища школа, 1998. – 153 с.

153. Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України / О. Стегній // Соціологія: теорія, методологія, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 94-122.
154. Степико М. Буття етносу: витоки сутність, перспективи / М. Степико. – К.: 1998. – 251 с.
155. Субъект // Философская энциклопедия в 5 томах; / [Гл. ред. Ф. В. Константинов]. М.; “Советская Энциклопедия”, 1970 г. – Т. 5 – М.; “Советская Энциклопедия”, 1970 г. – 740 с.
156. Субъективное // Философская энциклопедия в 5 томах; / [Гл. ред. Ф. В. Константинов]. – М.; “Советская Энциклопедия”, 1970 г. – Т. 5. – М.; “Советская Энциклопедия”. – 740 с.
157. Тадевосян Э. В. Этнонация: миф или социальная реальность? / Э. В. Тадевосян // Социс. – 1998. – № 6. – С. 61-68.
158. Титульный этнос // Абетка етнополітолога в 2-х томах / [авторський колектив: Ю. Римаренко, О. Мироненко та ін.]. – К. – 1995 – Т 2. – К., 1995. – 435 с.
159. Тишков В. А. Этнология и политика. (Научная публицистика) / В. А. Тишков. – РАН. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука. 2001. – 240 с.
160. Тищенко Ю. Українська поліетнічність та принципи толерантності / Ю. Тищенко // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду / під заг. ред. Ю. Тищенко. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. – 312 с.
161. Тощенко Ж. Т. Этнократия: Российская политическая история и современность. Социологические очерки / Ж. Т. Тощенко. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2003. – 432 с.
162. Україна на шляху до Європи / [Упорядники В. І. Шкляр, А. В. Юричко]. – Київ, ЕТНОС, 2006. – 494 с.
163. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006: [Монографія] / [за ред. О. С. Власюка]. – К.: НІСД, 2006. – 576.

164. Уткін О. Соціально-політична стабільність у регіоні: етнополітичні та конфесійні чинники / О. Уткін. – К.: НІСД, 1998. – 132 с.
165. Федоренко В. Всеукраїнський референдум. Уроки на завтра? / В. Федоренко, І. Гузенець // Віче. – 1999. – № 10. – С. 11-24.
166. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; пер. с англ. Д. Павловой, В. Кирющенко, М. Колопотина. – М.: АСТ: Ермак, 2004. – 733 с.
167. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей / М. Хилько // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 115-127.
168. Цветков В. В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: [Монографія] / В. В. Цветков, В. П. Горбатенко. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 348 с.
169. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – № 4. – С. 77-91.
170. Черній А. Плем'я / А. Черній // Політологічний словник: [Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. /за ред. М. Ф. Головатого, В.О. Антонюка]. – К.: МАУП, 2005. – 792 с.
171. Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: [Монография] / М. В. Шаповаленко. – Харьков: Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. – 340 с.
172. Шаран П. Политическая система / П. Шаран // Политология вчера и сегодня. – М., 1992. – Вып. 4. – С. 5-36.
173. Шейко В. М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ- початок ХХІ ст.): [Монографія] / В. М. Шейко, Ю. П. Богущкий. – К.: Генеза, 2005. – 592 с.

174. Шестопал Е. Б. Личность и политика: критический очерк современных западных концепций политической социализации / Е. Б. Шестопал. – М.: Мысль, 1988. – 203 с.
175. Шестопал Е. Б. Психологический профиль российской политики 1990-х. теоретические и прикладные проблемы / Е. Б. Шестопал. – М.: “РОССПЭН”, 2000. – 431 с.
176. Шкляр Л. Є. Національні меншини в політико-правовому просторі України: (проблеми культурної самоорганізації та розвитку) / Л. Є. Шкляр // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991-2000 років: збірник / відпов. ред. І. Ф. Курас, О. М. Майборода. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002.–374 с.
177. Шкурко О. Структурування політичної діяльності як умова формування громадянського суспільства О. Шкурко // Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід / за ред. А. Карася. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 1999. – 384с.
178. Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації / Д. Шнаппер; пер. з французької Р. В. Мардера. – Харків: Фолио, 2007. – 223 с.
179. Шпенглер О. Закат Европы: [сборник: перевод] / О. Шпенглер; [вступ. статья Г. В. Драга]. – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – 637 с.
180. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця дев'ятнадцятого поч. двадцятого ст. / Р. Шпорлюк // Україна. Наука і культура. К. – Вип. 25. – 1991. – С. 159-167.
181. Шульга М. О. Метаморфози українського суспільства: коментарі соціолога / М. О. Шульга. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003. – 261 с.
182. Шульга Н. А. Проекты законов о языках – экспертный анализ: материалы круглого стола / Н. А. Шульга; ред. Н. Шульга. – К. Віпол, 2000. – 216 с.
183. Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство / Э. Ян // Политические исследования. – 2000. – № 1. – С. 114-124.